Konkurrerande markanvändning inom Talma samebys nuvarande byområde ovan odlingsgränsen före 1750

Gudrun Norstedt och Lars Östlund

2024

Författarpresentationer

Gudrun Norstedt (fil. dr.) är verksam som konsult med firman Skogsfrun Natur och Kultur. Sedan ett tjugotal år tillbaka har hon arbetat med utredningar av det boreala skogslandskapets naturvärden och kulturhistoria, från området kring Aitikgruvan i norr över fäbodskogar i Ångermanland och järnåldersbygder i Jämtland till Älvdalens skjutfält i söder. Hon har också anlitats av länsstyrelsen och länsmuseet i Västerbottens län för kulturhistoriska arkivutredningar. Gudrun har skrivit och givit ut flera böcker om norrländsk kulturhistoria och erhöll 2014 Riksantikvarieämbetets förtjänstmedalj med motiveringen ”För att ha berikat vårt vetande om Västerbottens kulturarv och genom sitt författarskap lyft fram ett brett spektrum av Norrlands kulturhistoria”. År 2018 disputerade hon på Sveriges Lantbruksuniversitet och har sedan 2019 varit anställd som forskare vid Várdduo, Centrum för samisk forskning, vid Umeå universitet.

Arbetet med detta sakkunnigutlåtande har utförts som konsultuppdrag utanför tjänsten.

Lars Östlund är professor i skogshistoria vid Institutionen för skogens ekologi och skötsel vid Sveriges Lantbruksuniversitet. I början av sin forskarkarriär var han en pionjär i fråga om att kombinera historiskt källmaterial, bland annat kartor, med naturvetenskaplig datainsamling. Nu är han Sveriges ledande expert på det boreala skogslandskapets historia. Lars Östlund har varit huvudhandledare för fem doktorsavhandlingar och ett stort antal mastersuppsatser med specifik inriktning på kulturlandskap i norra Sverige. Sedan många år tillbaka har Lars samarbetat i större tvärvetenskapliga projekt med arkeologer, språkvetare och historiker och bedrivit forskning om samiska kulturlandskap i Norrbottens län.

Omslagsbild: Utsnitt ur Olaus Magnus Carta Marina från 1539.
Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Carta_Marina.jpeg

Innehåll

Författarpresentationer **2**
Sammanfattning **4**
Inledning **5**
Lappmarksgräns, socknar och kommuner ... 7
Ortnamn och stavning ... 9
Källor ... 10
Metod ... 13
Bakgrund **15**
Befolkningen i Torne lappmark före 1600 ... 15
Befolkningen i Tornedalen före 1600 ... 17
Utmarksbruk ... 19
Slåttermarker ... 21
Nybyggen i lappmarken ... 23
Avvittring av utmark till privat mark ... 24
Avvittringen och samerna ... 26
Konkurrerande markanvändning före 1600: erämarksfarare **27**
Vikingatid och medeltid ... 27
Medeltida primärkällor ... 31
Torneböndernas träskfiske ... 32
Annan konkurrens ... 35
Sammanfattning före 1600 ... 35
Konkurrerande markanvändning efter 1600: nybyggare **36**
Kuoksu ... 36
Vittangi ... 40
Soppero ... 46
Jukkasjärvi ... 50
Paksuniemi ... 63
Kurravaara ... 65
Vittangijärvi och Sevujärvi ... 70
Sammanfattning bönder efter 1600 ... 72
Malmbrytning **73**
Pahtavaara och Leppäkoski ... 73
Rágesvárri ... 74
Vuolusjoki hytta ... 74
Övrig malmbrytning ... 75
Sammanfattning av malmutvinningen ... 76
Kronologisk sammanfattning **77**
Diskussion **78**
Tornedalingars utmarksbruk i Torne lappmark före 1500 ... 78
Tornedalingars utmarksbruk i Torne lappmark under 1500-talet ... 78
Tornedalingarna som halvnomader ... 79
Allmänningssjöar i lappmarkerna ... 80
Nybyggen på kenttäplatser ... 81
Tidiga nybyggen ... 82
Vittangijärvis tillkomsthistoria ... 83
Samiska nybyggare ... 84
Nybyggarnas utslåtter ... 84
Nybyggarnas fiske och jakt ... 86
Nybyggarnas renskötsel ... 86
Malmutvinningens omfattning ... 87
Vilar arkeologin på svaga grunder? ... 88
Slutsatser **89**
Arkivkällor **92**
Ájtte, digitaliserat källmaterial ... 92
FRA (Finlands Riksarkiv) ... 92
KB (Kungliga biblioteket) ... 92
LM (Lantmäteriet) ... 92
The Linnean society of London ... 94
RAÄ (Riksantikvarieämbetet) ... 94
RA (Riksarkivet) ... 94
SKS (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura) ... 97
UmU (Umeå universitet) ... 97
Litteratur och tryckta källor **97**

Sammanfattning

Vi har anlitats som sakkunniga av Talma sameby och dess juridiska ombud för att undersöka i vilken utsträckning andra intressenter än samerna bedrivit konkurrerande markanvändning inom samebyns nuvarande byområde ovan odlingsgränsen före 1750. Framför allt har vi undersökt markanvändning inom fastigheter som står under statens omedelbara disposition och idag förvaltas av Fastighetsverket eller Naturvårdsverket, eftersom det är dessa marker som omfattas av Talma samebys stämning av staten angående rätten att upplåta jakt- och fiskerättigheter.

Vi har gjort en noggrann genomgång av de historiska källor med relevans för målet som vi kunnat identifiera liksom av publicerad litteratur. Vi har registrerat och analyserat alla uppgifter om nybyggares och hemmansägares användning av jaktmarker, fiskevatten och slåtterängar samt om malmexploateringar inom Talma samebys nuvarande byområde ovan odlingsgränsen och ett vidare omland. Ingen har tidigare kartlagt den historiska markanvändningen inom detta område på en sådan detaljnivå.

Efter avslutad undersökning kan vi som sakkunniga konstatera att det inte finns belägg för att någon konkurrerande markanvändning förekommit inom det aktuella området förrän vid mitten av 1500-talet, då bönder från Tornedalen fiskade i två sjöar som samtidigt nyttjades av samerna.

De enda boställen som etablerades inom Talma samebys nuvarande byområde före 1750 fanns i Jukkasjärvi och hade samband med kyrkans och skolans verksamhet. De som var bosatta i Jukkasjärvi hade enstaka slåttermarker inom Talma samebys nuvarande byområde ovan odlingsgränsen. Detta hade även Vittangiborna, trots att Vittangi by ligger utanför Talma samebys nuvarande byområde.

När det gäller fiske är det belagt att prästbordet hade fiske i Sautusjärvi och Jukkasjärvi på 1600-talet. Det finns också en uppgift om att nybyggare från Jukkasjärvi kyrkby fiskade i den nedre änden av Torneträsk 1746, samt ytterligare några uppgifter om fiskevatten och slåttermarker som möjligen kan ha nyttjats före 1750.

Nästan alla de slåtterängar, fiskevatten och jaktmarker som nyttjades före 1750 ligger emellertid idag inom fastigheter som är privatägda eller hör till by- eller sockenallmänningar, varför de inte berörs av Talma samebys stämning av staten. Detta gäller även med beaktande av nybygget Kurravaara, som insynades 1751 utanför Talma samebys nuvarande byområde men vars innehavare hade viss verksamhet inom området.

Malmbrytning har i mindre utsträckning bedrivits inom Talma samebys nuvarande byområde ovan odlingsgränsen men har inte, såvitt vi kunnat utröna, berört jakt och fiske.

Vår samlade bedömning är att den konkurrerande markanvändningen före 1750 på marker som berörs av Talma samebys stämning av staten varit av obetydlig omfattning.

Gudrun Norstedt
Lars Östlund
november 2024

Inledning

Med anledning av mål nr T 335-22, där Talma sameby stämt staten angående ”Bättre rätt till jakt och fiske m.m”, har vi av samebyn och dess ombud Hope Advokater AB fått i uppdrag att utreda om och i så fall var och i vilken utsträckning konkurrerande markanvändning har förekommit inom vissa delar av samebyns område.

Med konkurrerande markanvändning menas i detta sammanhang markanvändning av andra än samer. Därför berör vi i mycket liten utsträckning den samiska markanvändningen.

Den tidsmässiga ramen för vårt uppdrag är satt till perioden 1500–1750 eftersom detta är utgångspunkten för målet och den tid vid vilken samebyn hävdar att deras föregångare hunnit upparbeta en exklusiv rätt att förfoga över samt upplåta rätten till jakt och fiske. Vi har dock även beaktat såväl tidigare som senare dokument (från perioden 890–1900) som skulle kunna ha relevans för målet.

Rumsligt begränsas uppdraget till det geografiska område, kallat ”Området”, som omfattas av stämningsansökan, närmare bestämt ”den mark inom Talma samebys nuvarande byområde som avses i 32§ rennäringslagen”, det vill säga ”sådan kronomark ovanför odlingsgränsen som står under statens omedelbara disposition” (se kartan på sidan 6). Detta är Talmas motsvarighet till de marker som omfattas av det redan avgjorda Girjasmålet. Vi fokuserar således på området ovanför odlingsgränsen, i synnerhet på de delar som inte ingår i privata fastigheter eller i by- eller sockenallmänningar. För att fånga in extensiv markanvändning som kan ha påverkat det område som omfattas av stämningsansökan har vi också granskat ett vidare omland. Resultaten av vår utredning redovisas i denna rapport, som utgör ett sakkunnigutlåtande i målet.

Våra slutsatser skiljer sig i flera avseenden från den historievetenskapliga rapport som beställts av den andra parten i målet, svenska staten. Den rapporten har tagits fram av fyra forskare vid Luleå tekniska universitet (LTU): doktorand Judit Malmgren, professor Dag Avango, professor emeritus Lars Elenius och biträdande lektor Curt Persson (de fyra forskarna benämns hädanefter LTU-forskarna och deras rapport LTU-rapporten). Även om det inte ingår i vårt uppdrag att granska deras rapport kommer vi i diskussionen att ta upp de viktigaste punkter där våra slutsatser skiljer sig från LTU-forskarnas.

Redan här vill vi dock uppmärksamma att LTU-forskarna valt att förhålla sig fritt till de tidsmässiga och geografiska ramarna för Talma samebys stämning av staten. De skriver (s. 131): ”Rapporten har haft ett mer omfattande tidsmässigt och rumsligt omfång än vad Talma sameby angett i sin stämningsansökan. Det långa tidsperspektivet är enligt vår uppfattning en förutsättning för att det ska vara möjligt att undersöka och analysera kontinuitet och brott i bosättnings- och markanvändning, förstå regionens särskilda säregenhet vad gäller kulturer, livsföring och näringsfång, samt för att undersöka och analysera hur folk, folkgrupper och etniska grupper formats och förändrats över tid.” Det låter i och för sig lovvärt, men vi menar att detta fria förhållningssätt är problematiskt i sammanhanget.

När man som forskare ställer sin kunskap till förfogande för någon som är part i en tvist får man vara beredd på att de resultat man lägger fram kommer att vantolkas, medvetet eller omedvetet, av parten eller av andra. Om man skriver om saker som inte har bäring på själva målet utan att tydligt förklara detta så riskerar man att förvirra snarare än bringa klarhet. Man kan då dels ge upphov till felaktiga uppfattningar bland personer som inte vet bättre, dels bli ett redskap för dem som egentligen vet bättre men som har intresse av att framställa historien på ett visst sätt.

När det gäller LTU-rapporten finns en sådan risk med avseende på den geografiska aspekten, i och med att LTU-forskarna valt att tala om *Området*, precis som i stämningsansökan, men definierat det på sitt eget sätt. I LTU-rapporten utgörs *Området* av Talma samebys hela nuvarande byområde, alltså även nedanför odlingsgränsen och även sådan mark som ingår i privatägda fastigheter och i allmänningar.

Risken finns också när det gäller den tidsmässiga aspekten. LTU-rapporten behandlar tiden från före vår tideräknings början till 1900-talets andra hälft men gör inte alltid klart vilka uppgifter som gäller vilken period. Under rubriker som handlar om tidigmodern tid finner man åtskilligt som gäller 1800-talet eller ännu senare tid.

Sammantaget blir det svårt att förstå *vad* av det som står i LTU-rapporten som faktiskt är tillämpligt på det mer begränsade område och den mer begränsade tidsperiod som berörs av stämningsansökan.

I vår rapport strävar vi efter att vara så tydliga som möjligt med vad som är relevant för målet eller inte. Det kan framstå som omständligt, men vi är övertygade om att det är nödvändigt för att bringa klarhet och förebygga feltolkningar.

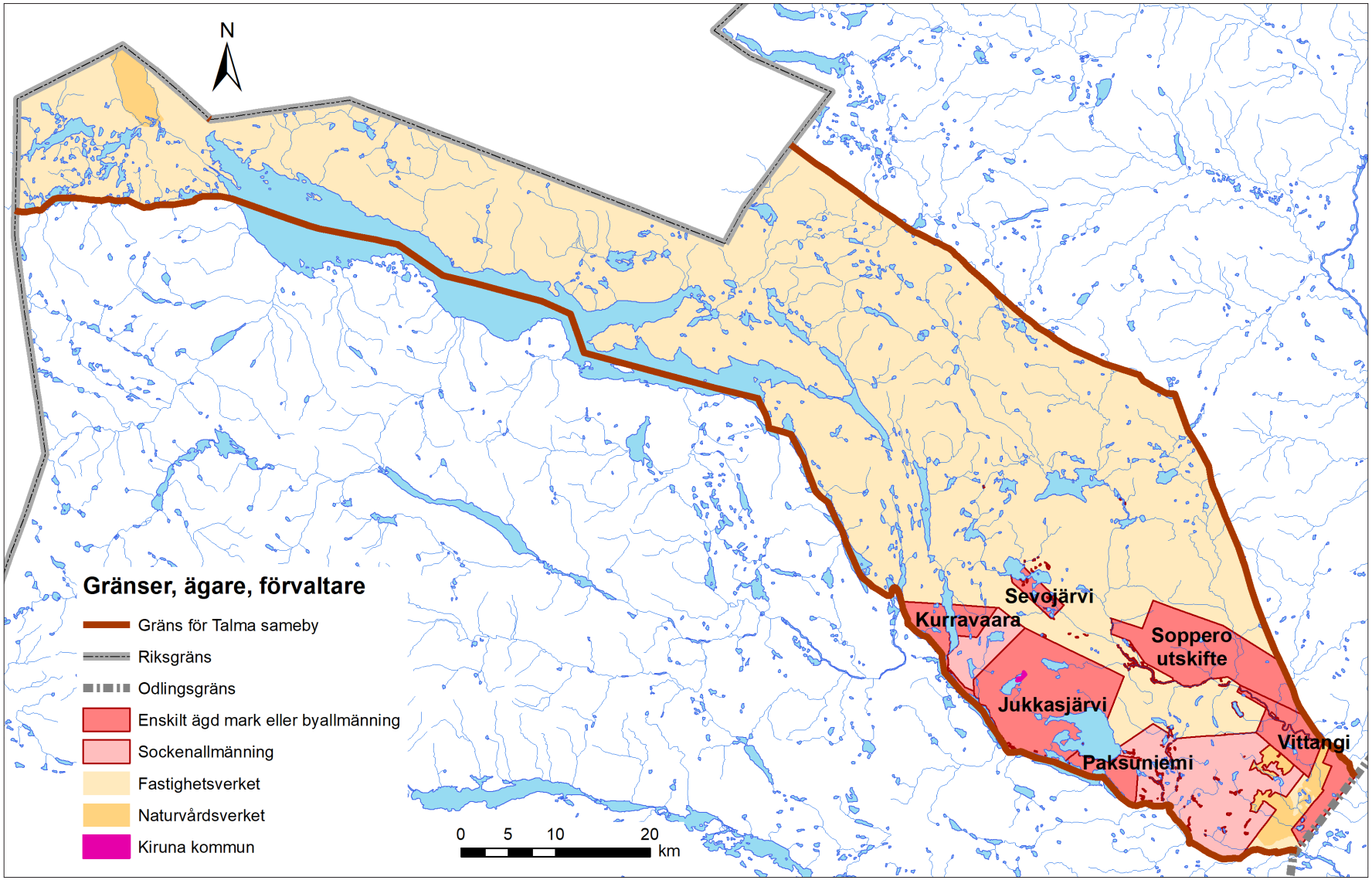

Översikt över Talma samebys nuvarande byområde ovanför odlingsgränsen. Ägare och förvaltare redovisas enligt vad som framgick av Fastighetsregistret i mars 2024. Kiruna kommun äger en liten fastighet inom Jukkasjärvi byområde. Det område som är relevant för Talmas stämning av staten är de delar av byområdet ovanför odlingsgränsen som står under statens omedelbara disposition, det vill säga de som förvaltas av Fastighetsverket respektive Naturvårdsverket. Underlagsdata ©Lantmäteriet.

Den äldsta karta vi hittat som visar den nedre gränsen för Torne lappmark är Esaias Hackzells karta över Torneälven (till vänster) och Muonioälven (till höger) från 1730-talet. Här korsar gränsen Muonioälven i Kielokoski *(nu Kelokurkkio), vilket är något längre uppströms än gränsmärket Sonkamuotka rå som nämndes av Johan III och som gäller även idag. Torneälven korsas vid* Povenniemo *i Kuoksusuanto. Även det är en bit längre uppströms än idag, då gränsen går strax ovanför Köytekurkkio (på kartan angiven som* Keutokurki*). RA, FUH. Kartor och ritningar.*

Lappmarksgräns, socknar och kommuner

Åtminstone sedan mitten av 1500-talet har det funnits en gräns som skilde samernas marker från böndernas. I det här aktuella området låg böndernas marker i Torneå socken medan samernas låg i Torne lappmark. År 1549 dömdes sju bönder från Juoksengi, Matarengi (2 st), Alkkula, Turtola, Päkkilä och Haapakylä till böter ”för fiske inna Lapperå utan lapparnas lov och minne”.[1] Var detta rå var beläget framgick dock inte.

Den första mer specifika uppgiften om lappmarksgränsen är från 1584, då Johan III i ett brev fastslog att endast samerna ”och inga andra måge och skola njuta bruka, fika och fara de ägor som ligga inom förberörde Sonkamuotka rå uti Lappmarken”.[2] Rå-märket ligger vid Muonioälven på det ställe där lappmarksgränsen går än idag. Till vänster ses den förmodligen äldsta karta där gränsen mellan Torneå socken och Torne lappmark finns inritad.

Torneå socken omfattade det område som nu ingår i kommunerna Haparanda, Övertorneå och Pajala på svenska sidan samt Tornio, Ylitornio, Kolari och Muonio på finländska sidan. Här kommer vi för tydlighetens skull att kalla den för Torneå storsocken. År 1606 delades storsocknen i Övertorneå (nuvarande Pajala, Övertorneå, Ylitornio, Kolari och Muonio kommuner) respektive Nedertorneå (Haparanda och

1 Torneå sockens sommarting den 22 juli 1549. Jöns Håkanssons räkenskap för Västerbotten 1549. RA, LVB. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0044388_00093

2 Fellman, I. (1912). *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne*, 3, s. 84f. Johan III:s brev citeras här i ett protokoll från tinget i Enontekis i januari 1727.

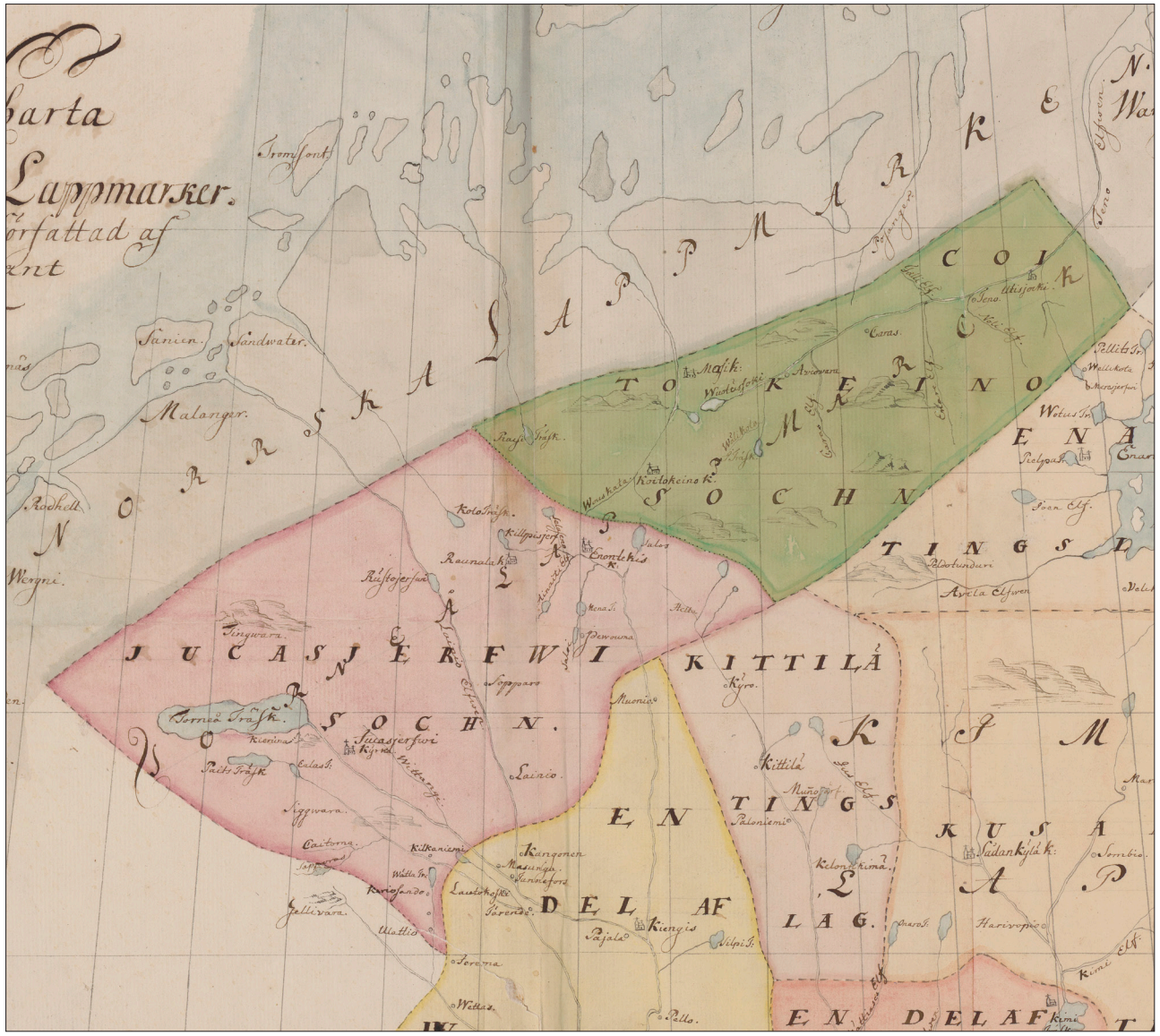

Anders Hellants karta från 1741 visar ett Torne lappmark som förutom Jukkasjärvi socken (rosa) även omfattar Kautokeino socken (grönt) i nuvarande Norge, inklusive Utsjoki i nuvarande Finland. Enontekis socken ingår på kartan i Jukkasjärvi. RA, Handritade kartverk. Band 3: Norrland med delar av Lappland.

Tornio).[1] I fogderäkenskaperna anges dock *Torneå socken* ända fram till 1628. Senare skedde ytterligare uppdelningar i bland annat Pajala, Juoksengi och Hietaniemi socknar, men vi undviker dessa beteckningar. Med *Övertorneå socken* menar vi alltså hela den övre delen av den gamla storsocknen. När vi behöver specificera ytterligare hänvisar vi till dagens kommunindelning.

Torne lappmark utgjorde redan i de tidigaste fogderäkenskaperna från 1500-talet en egen enhet, omfattande det som idag är Kiruna kommun och norra delen av Gällivare kommun på svenska sidan, Enontekis kommun på finska sidan samt ytterligare delar av norra Finland och Norge (se kartan till vänster). Efter mångåriga utredningar fastställdes gränsen mot Norge 1751 (se kartan på sidan 9). Delar av nuvarande Finland ingick i Torne lappmark ända tills den östra landsdelen förlorades till Ryssland 1809. Då fick Torne lappmark sin nuvarande utsträckning, motsvarande Kiruna kommun.

År 1607 anlades kyrkplatser i Jukkasjärvi och Markkina, vilket ledde till uppkomsten av Jukkasjärvi och Enontekis socknar (kyrkliga enheter) samt motsvarande tingslag (rättsliga enheter). Vår utredning fokuserar på Jukkasjärvi socken, som omfattar södra delen av dagens Kiruna kommun. Socknens nordgräns går mellan Övre Soppero och Idivuoma, längs gränsen mellan Jukkasjärvi respektive Karesuando kronoöverloppsmarker. Sydgränsen följer Kiruna kommuns gräns mot Gällivare. Visserligen omfattade Jukkasjärvi socken fram till mitten av 1700-talet även en del av nuvarande Gällivare kommun, men vi bortser från det om inte annat anges.

1 Teerijoki, I. (1993a). Lokalstyrelse och överhet. *Tornedalens historia 2*, s. 104.

Tromsö
Enontäkis
Öfver
Öfver
Torneå
Kittilä
Muonioniska
Sodankylä
Enara eller Paljva
Tornedalen
Torne Träsk
Torne Elf
Torne lappmark
Torne Lappmark
Torne Lappmark
Torne

Källor

De bevarade källorna till Jukkasjärvi sockens historia före 1800 är väl kända och finns tillgängliga i offentliga arkiv som numera till stor del är digitaliserade. Bland de viktigaste källorna kan nämnas:

- **Landskapshandlingar**, serierna Norrlands lappmarker (tiden 1554–1620) och Västerbotten (1539–1629). Norrlands lappmarker omfattade som regel samtliga lappmarker från Ångermanna lappmark till Kemi lappmark. Västerbotten omfattade hela kustlandet från Umeå socken i söder till Kemi socken i nordost. I landskapshandlingarna finns de kungliga fogdarnas räkenskaper med uppgifter om skattebetalare, register över skattlagda fiskesjöar, längder över sakören (utdömda böter) med mera. Landskapshandlingarna finns digitalt tillgängliga hos Riksarkivet. De delar som rör Torne lappmark har också transkriberats av Dag Larsen och Kåre Rauø och utgivits av Lenvik bygdemuseum.

  Landskapshandlingarna följs i arkiven av ett tomrum, eftersom Gustaf II Adolf arrenderade ut skatteuppbörden i det svenska riket, inklusive lappmarkerna, till privata intressenter i drygt 20 år.[1] Från den perioden finns ingen dokumentation av vare sig skatteuppbörd eller rättsskipning.

- **Skattelängder** började föras när Kronan återtog kontrollen över skatteuppbörden i riket. I arkiven återfinner man dem under rubriker som mantalslängder, jordeböcker eller uppbördsböcker. I skattelängderna förtecknas alla skattskyldiga och hur mycket de betalat. Mycket av detta finns också digitalt tillgängligt hos Riksarkivet eller på cd-skivor som producerats av Ájtte museum. Längder över Torne lappmark från perioden 1638–1800 har dessutom transkriberats av Dag Larsen och Kåre Rauø och utgivits av Lenvik bygdemuseum.

- **Mantalslängden 1741** är den första riktiga mantalslängden, det vill säga en längd där inte bara de skattskyldiga förtecknas utan alla hushåll samt antalet hemmaboende personer av olika kategorier.

På sin karta över Norden från 1626 har Andreas Bureus ritat in tältsymboler och lappbyarnas namn på de platser där birkarlarna från Tornedalen brukade träffa samerna på vintern. Tingevara har placerats vid östra änden av Torneträsk och Siggevara längre ned i skogslandet. På kartan finns också de övriga lappbyarna i Torne lappmark – Rounala, Suondavara och Peltojärvi – samt Enontekis kyrkplats däremellan. Jukkasjärvi kyrka har Bure däremot inte fått med. KB, Orbis arctoi nova et accurata delineatio.

1 Hallenberg, M. (2008). *Statsmakt till salu*, s. 46.

Nybyggarna i Jukkasjärvi socken tas upp under Siggevara lappby, men under en särskild rubrik. Längden har skannats in av Ájtte museum.

❄ **Mantalslängden 1759** har ett liknande innehåll och finns digitalt tillgänglig via Riksarkivet.

❄ **Kyrkboksmaterial** från Jukkasjärvi församling finns delvis från och med 1714 (dop, vigslar och begravningar), men med stora luckor. Husförhörslängder med information om hela befolkningen finns bevarade från och med 1763. Materialet finns digitalt tillgängligt via Riksarkivet och Arkiv digital. Det har dessutom excerperats och digitaliserats av Cedar vid Umeå universitet och gjorts sökbart med webbverktyget Familia.

❄ **Domböcker** från Jukkasjärvi tingslag finns från och med 1639. I protokollen från tingsförhandlingarna finns uppgifter om tvister, skattläggning, syneinstrument, bouppteckningar och mycket annat. Eftersom lantmäterihandlingar i stort sett saknas från 1600- och 1700-talen utgör domböckerna den viktigaste källan till information om markanvändningen. En del originalprotokoll saknas, bland annat från åren 1769–1777, men i de flesta fall finns renoverade domböcker bevarade. Merparten av domboksmaterialet finns tillgängligt i elektronisk form hos Riksarkivet eller Arkiv Digital. Samtliga domböcker från Torne lappmark 1639–1784 har också transkriberats av Dag Larsen och Kåre Rauø och utgivits av Lenvik bygdemuseum.

❄ **K. B. Wiklunds avskriftsamling** omfattar excerpter av ungefär 2 500 domstolsprotokoll rörande samisk markanvändning i samtliga svenska lappmarker under perioden 1650–1850. Samlingen finns digitalt tillgänglig hos Riksarkivet. Vi har transkriberat hela samlingen och kan därför använda den för att söka fram protokoll om särskilda platser, personer eller ämnen.

❄ **Gränskommissioner** har flera gånger besökt Torne lappmark för att definiera gränsen mot Norge. Lantmätare Olof Tresk ritade en skissartad karta över gränspunkterna 1640 och en mer detaljerad karta över hela Torne lappmark 1643. På 1740-talet genomfördes en noggrann undersökning av gränsområdet, vilket resulterade i omfattande skriftlig dokumentation och kartor. Det var utifrån detta material som gränsen mellan Sverige och Norge slutgiltigt fastställdes.

❄ **Översiktskartor** har ritats vid ett par tillfällen, bland annat av en okänd kartritare på 1590-talet, av Olof Simonsson Nauclér 1660 och av Esaias Hackzell på 1730-talet. Dessa kartor syftade framför allt till att återge färdvägar – älvarna med deras forsar – men innehåller även information om sjöar, nybyggen, kyrkor och industrier. Av intresse är även sockenkartan över Torneå storsocken från 1673 eftersom den sträcker sig en bit in i lappmarken.

❄ **Lantmäterikartor** upprättades under 1600-talet över byarna i Tornedalen. I Torne lappmark finns däremot ingen känd karta över nybyggen, byar och deras markanvändning förrän 1792, då i form av en skiss över Jukkasjärvi skolbord. Fyra år senare karterades Jukkasjärvi prästbord. Därefter dröjer det ända till slutet av 1880-talet, när avvittringsprocessen tar sin början, innan någon mer omfattande kartläggning äger rum. På avvittringskartorna redovisas alla de marker som byamännen gjorde anspråk på, inklusive avlägset belägna ängar. Avvittringen följdes i början av 1900-talet av laga skifte, vilket innebar en ny kartering, nu baserad på noggranna mätningar (se kartorna på sidan 12). I det område som vi studerat skedde detta på 1910- och 1920-talen. Vid laga skiftet delades bymarkerna upp i privata fastigheter genom rågångar som i stora drag gäller än idag.

Merparten av dessa kartor är digitaliserade och har länge funnits fritt nedladdningsbara genom Lantmäteriets tjänst Historiska kartor. Dessvärre stängdes tjänsten 24 maj 2024. Den är nu åter öppen, men endast för åren 1628–1873, varför samtliga avvittrings- och lagaskifteskartor från Jukkasjärvi socken vid tidpunkten för denna rapports färdigställande är otillgängliga. Det går fortfarande att beställa specifika kartor, men inte att genomföra ytterligare sökningar.

❄ **Samuli Paulaharju** var en finsk folklivsforskare som reste runt i Jukkasjärvi socken på 1930-talet och gjorde ett stort antal uppteckningar. Även om de berör en senare period innehåller de värdefulla uppgifter om den finskspråkiga befolkningens liv. I vår utredning är det framför allt uppgifter om fångststängsel för vildren, *hangas*, som vi hämtat från Paulaharjus uppteckningar.

❄ **Reseskildringar** finns från olika tider och kan tillföra detaljer. Den tidigaste är nog den som nedtecknades av kungens utsände Gerdt Josting när han under vintern 1595 reste genom fjälltrakterna. Några år senare skrev lappfogden Olof Burman ett *itinerarium* över roleden från Ofoten till Torneå via Torneträsk. Den katolske missionären Johan Ferdinand Körningh besökte marknaderna i Torne lappmark 1660 och skrev ned en del intressant information om samernas liv. Fransmannen Jean-François Regnard besökte Jukkas-

järvi och Torneträsk 1681 och författade en ganska fantasifull skildring över sin resa. År 1695 nådde Olof Rudbeck d. y. samma mål, men tyvärr har stora delar av hans dagbok gått förlorad. Aubry de La Motraye kom till Torneträsk 1718 och efterlämnade en något nyktrare berättelse än landsmannen Regnard. Carl von Linné ska ha gjort en avstickare uppför Torneälven till Kengis under sin lappländska resa 1723 men skriver tyvärr knappt någonting om sina intryck därifrån. Abraham Abrahamsson Hülphers reste genom Norrland till Torneå 1758 och samlade på sig en mängd uppgifter som han använde för att publicera en omfattande beskrivning av lappmarkerna.

Bland senare resenärer märks botanisten Samuel Liljeblad 1788, bergsnotarien Abraham Roman 1817, entomologen Johan Wilhelm Zetterstedt 1821 och den tyske teologen Friedrich Wilhelm von Schubert 1825.

❄ **Erik Kuoksu** är en genealog som gått igenom snart sagt allt historiskt källmaterial som rör personer i Torne lappmark och redovisat det i böcker om bland annat nybyggarsläkter, birkarlssläkter och samiska släkter. Förutom att reda ut släktförhållanden har han kopplat ihop individer med uppgifter i domböcker och andra primärkällor. Eftersom Kuoksu är noggrann med referenserna är det lätt att gå vidare direkt till källorna. Vår erfarenhet är dessutom att Kuoksus uppgifter som regel går att lita på.

❄ **Johannes Marainen** har givit ut utmärkta genealogiska förteckningar över samesläkter i Jukkasjärvi respektive Karesuando socknar.

❄ **Utöver nämnda källor** har vi gått igenom all relevant litteratur vi kunnat få tag på.

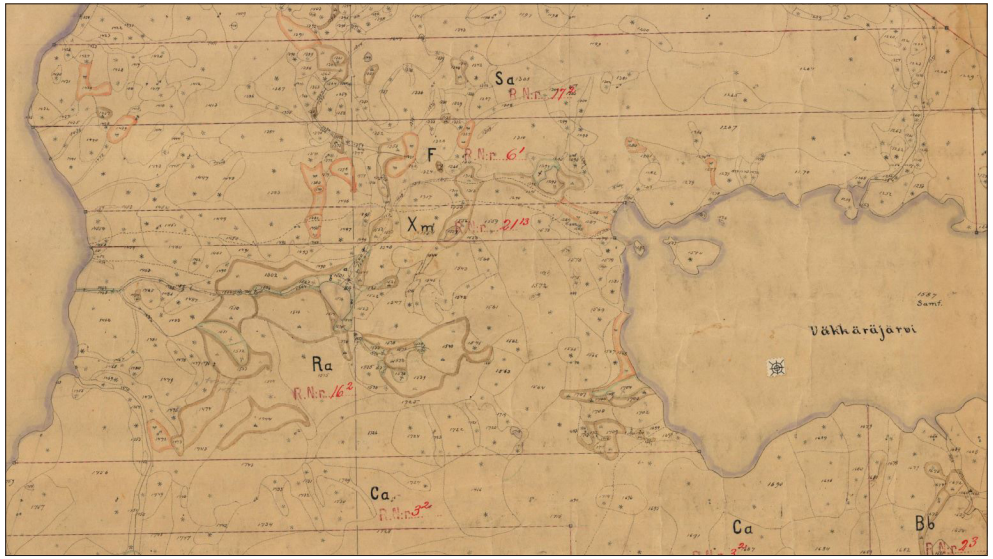

Exempel på hur ett och samma område avbildas på en avvittringskarta respektive lagaskifteskarta. Här ses området kring Väkkäräjärvi inom Jukkasjärvi bys område, avbildat på avvittringskartan för mätningsdistrikt E från 1885 (överst) respektive lagaskifteskartan från 1912–1918 (nederst). Avvittringskartan är mer skissartad än lagaskifteskartan, som också redovisar de skiften som tilldelades respektive hemman. LM, akt 25-kij-18:10 och 25-kij-21.

Metod

När det gäller tiden före 1600 har vi arbetat på ett traditionellt historievetenskapligt sätt genom att gå igenom tillgängliga källor om Tornedalen och Torne lappmark så fullständigt som möjligt och ta fram relevanta uppgifter under tillämpning av vederbörlig källkritik. Vi har också beaktat publicerad litteratur och de diskussioner som förs där.

För tiden efter 1600, där källmaterialet blir betydligt mer omfattande, har vi använt en mer sammansatt metod, inriktad på att noggrant kartlägga markanvändningen vid olika tidpunkter. För att kunna göra detta har vi först valt ut ett antal nybyggen och byar att studera. Vi har då utgått från vad som är känt om nybyggen och byar i Jukkasjärvi socken genom tiderna. I tabellen till höger redovisas uppgifter från 1684[1], 1738,[2] 1774[3] och 1800[4]. De nybyggen som vid mitten av 1700-talet överfördes till Gällivare har vi inte räknat in i summan för Jukkasjärvi socken.

Av byarna i tabellen har Vittangi, Soppero, Jukkasjärvi kyrkby och Kurravaara idag ägor inom Talma samebys nuvarande byområde. Det har även Paksuniemi, som inte införs i skattelängderna förrän 1805. Vi har därför inriktat vår undersökning på dessa byar och dessutom inbegripit Kuoksu, eftersom det av allt att döma var det första nybygget i lappmarken, samt Vittangijärvi och Sevujärvi, eftersom dessa nybyggen ligger helt och hållet inom Talma samebys nuvarande byområde och ibland hävdas ha tillkommit på gamla fiskeplatser nyttjade av den tornedalsfinska befolkningen.

By / Årtal, antal hemman	1684	1738	1774	1800
Kuoksu	(1, öde)	1	1	1
Vittangi	1	1	3	3
Neitiniva/Lainio	1	2	9	10
Taborsberg/Parakka	1	4	7	7
Soppero		2	2	4
Jukkasjärvi kyrkby			1	5
Piilijärvi			1	1
Kurravaara			1	3
Paittasjärvi				1
Ullatti	1	2	Gällivare	Gällivare
Keinosuando	1	1	Gällivare	Gällivare
Killingi		1	Gällivare	Gällivare
Antal hemman i Jukkasjärvi socken	**3 (4)**	**10**	**25**	**35**
Antal hemman i/vid Talma	**1**	**3**	**7**	**15**

Tabell över nybyggen i Jukkasjärvi socken vid några årtal då nybyggena namnges i källorna. Källor anges i texten. Rödmarkerade nybyggen ligger i eller i anslutning till Talma samebys nuvarande byområde och ingår i den nedersta summan. De nybyggen som överförts till Gällivare har markerats i grått och inte medräknats i antalet hemman i Jukkasjärvi socken.

Genom vår tidigare forskning har vi utvecklat en effektiv metod för att kartlägga äldre tiders markanvändning. Vi utgår från *lagaskifteskartorna*, eftersom de är så noggrant uppmätta att de mycket väl motsvarar dagens kartbild. Dessutom var det vid laga skiftet som grundstommen av fastighetsgränser fastställdes, varför merparten av gränslinjerna går att återfinna på dagens fastighetskartor. Ett mycket viktigt inslag på de norrländska lagaskifteskartorna är utslåttermarkerna, som inventerades noggrant, mättes in på kartan och därför är lätta att identifiera. Under tidigare arbeten har vi som regel rektifierat och koordinatsatt lagaskifteskartorna, både för att kunna lokalisera objekten och för att beräkna arealer på olika ägoslag. Här har vi inte bedömt detta vara nödvändigt, eftersom objekten ändå kunnat lokaliseras och arealerna inte varit viktiga.

Förutom de översiktliga kartredovisningarna kan lagaskifteshandlingarna innehålla specialblad för ströängar, det vill säga de ängsmarker som låg utanför byarnas sammanhållna områden. Ströängarna återges där utan sammanhang med övrig geografi. Ibland finns tydliga hänvisningar till avvittringskartorna, där varje ängs belägenhet lätt kan återfinnas. Även då sådana hänvisningar saknas kan ströängarna vanligen identifieras. Många av dem utgör idag separata skiften som återfinns på fastighetskartan. En del av dem har dock lösts in och existerar därmed inte

1 Kvarntulls- och mantalslängd för Övertorneå socken 1684. RA, Mantalslängder Västerbottens län. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0001781_00078

2 Hackzell, A. (1910 [1738]). Beskrivning av Torne och Kemi lappmarker. *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken.*

3 Jorde- och uppbördsbok över nybyggen i Jukkasjärvi socken 1774. Ájtte, CD 1010, pdf-sida 50.

4 Jordebok över alla krononybyggen i Jukkasjärvi lappmark 1800. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 70.

längre som skiften. Vanligen kan dessa ströängar ändå identifieras utifrån sitt namn och sin form.

De slåttermarker och andra uppgifter om markanvändning som redovisas på lagaskifteskartorna har vi lagt in i ett geografiskt informationssystem, GIS. I första hand har vi inriktat oss på en komplett täckning av Talma samebys nuvarande byområde ovan odlingsgränsen, men vi har även tagit med ytterligare områden för att få en uppfattning om byarnas markanvändning som helhet.

Nästa steg var att gå igenom de *avvittringskartor* som berör ovannämnda byar och angränsande kronoöverloppsmarker. Avvittringskartorna representerar stadiet före laga skiftet och är inte uppmätta på samma noggranna sätt. De är ändå värdefulla eftersom de redovisar en översikt över alla marker som byamännen uppgav som sina, inklusive ströängar som av en eller annan anledning inte togs med i laga skiftet. Här kan det därför finnas fler slåttermarker än på lagaskifteskartorna.

Den geografiska databas som vi upprättat med hjälp av lagaskiftes- och avvittringskartorna innehåller namn och belägenhet för ett stort antal slåttermarker och andra platser som brukats för olika ändamål, även sådana som inte har något namn på dagens kartor. Vi har på så vis skapat ett referensmaterial med vars hjälp vi kan identifiera platser och områden som nämns i äldre material, exempelvis kartor, domböcker och skattelängder.

Domböckerna har varit särskilt användbara. Vi har läst igenom samtliga excerpter i K. B. Wiklunds avskriftsamling som berör Jukkasjärvi häradsrätt samt de tryckta utgåvor som producerats av Lenvik museum. Alla tingsprotokoll som bedömts vara relevanta har därefter kontrollerats mot originalen eftersom transkriberingar alltid utgör tolkningar och kan innehålla fel. Eftersom de tryckta utgåvorna bara sträcker sig fram till 1784 har vi även gått igenom originaldomböcker från perioden 1785–1800.

Under 1600-talet och första halvan av 1700-talet består domböckernas uppgifter om markanvändning av redogörelser för tvister. Efter lappmarksreglementet 1749, då ett insyningsförfarande infördes för nybyggen, blir dokumentationen mer fullödig. Syneinstrumenten innehåller omfattande listor över tilltänkta slåttermarker och den avkastning de bedöms ge. Ofta redovisas även fiskevatten, ibland jaktmarker och renbetesmarker. Syneinstrumenten är intressanta inte bara som belägg för att dessa marker nyttjats, utan även som belägg för att de inte nyttjats tidigare. Visserligen förekom det att en slåtter redan var i bruk vid synen, men det framgår då av dokumentationen. Genom syneinstrumenten får man således bra information om hur markanvändningen utvecklats.

De nybyggen som anlades före 1749 föregicks sällan av några syner, men i de flesta fall genomfördes i ett senare skede husesyner för att dokumentera vilka resultat som uppnåtts i fråga om byggnader, åkermarker och ängsmarker. Exempel på sådana syner finns i avsnitten om Vittangi, Jukkasjärvi och Soppero.

De platser som nämns i tingsprotokollen och i syneinstrumenten är nästan alltid namngivna, men det är inte alltid självklart vad som avses. För det första kan det vara svårt att säkert utläsa vad det står. Ofta har vi då haft god hjälp av de excerpister som bidragit till K. B. Wiklunds avskriftsamling och till Lenvik museums tryckta utgåvor. För det andra är det inte säkert att namnet återfinns i samma form på dagens kartor. Lantmäteriets söktjänst ”Ortnamn” är i många fall till stor hjälp, men det gäller att kunna söka kreativt på olika stavningar av svenska, meänkieli och nordsamiska för att hitta rätt. Många gånger har namnet också funnits i vår egen databas med information från lagaskiftes- och avvittringskartorna. För det tredje kan namnet ha glömts bort eller ändrats sedan källan upprättades. Ledtrådar för att lokalisera platsen, om inte på exakt rätt ställe så åtminstone i rätt område, kan vara om läget i förhållande till gården eller något annat ställe anges, eller om namnet nämns i en annan källa som ger bättre besked.

Alla uppgifter om markanvändning har vi lagt in i vår GIS-databas, vilket gör att vi har ett omfattande underlag för geografiska analyser av Talma samebys nuvarande byområde.

En annan viktig aspekt är att identifiera de inblandade personerna, särskilt de som nämns i tingsprotokollen. I Jukkasjärvi socken är detta enkelt tack vare Erik Kuoksus omfattande arbeten. Trots att vi har stort förtroende för hans forskning har vi i allmänhet också själva följt personerna genom skattelängder och husförhörslängder för att förstå varifrån de kom, när de etablerat sig på en plats och vilka släktrelationer de hade till andra invånare. Vi har också haft glädje av att Jukkasjärvi sockens kyrkböcker är sökbara med webbverktyget Familia.

Bakgrund

Här ger vi en översiktlig beskrivning av den allmänna utvecklingen inom Torne lappmark och Tornedalen under perioden 1500–1800 (med en utlöpare fram till 1900-talets början) huvudsakligen baserad på tidigare forskning.

Befolkningen i Torne lappmark före 1600

Före 1600 var Torne lappmark liksom övriga lappmarker befolkad av ”lappar” – därav namnet. Det är den enda beteckning som används i skattelängder och andra primärkällor. Olaus Magnus uppgav att ”lapparna” var en av de nordiska ländernas nationer och talare av ett av regionens fem språk (vid sidan av ryssarna, finnarna, svearna och götarna, som han buntade ihop, samt tyskarna).[1] Hans verk innehåller en mångfald av uppgifter om ”lapparna” och deras levnadssätt, som visar att de på många sätt skilde sig från andra folk. Mycket känns igen från senare tiders litteratur om samerna.

Länge var det okontroversiellt att sätta likhetstecken mellan ”lapparna” och samerna. Redan prästen Johannes Tornæus, väl förtrogen med förhållandena i Torne lappmark, skrev 1672: ”Lapparna själva kalla sig på sitt mål inte så, utan *Sameolmuitz*.”[2] Johannes Schefferus, som baserade sitt verk *Lappland* på uppgifter från såväl Tornæus som flera andra sagesmän, skrev: ”Lapparna själva kalla sitt land (…) Sameednan, såsom det uttalas i Torne lappmark, av ordet sabmi eller same, vilket på deras språk är lapparnas rätta namn.”[3] Prästen Per Högström, som var verksam i Gällivare, skrev 1747: ”Det ordet Lapp lärer näppeligen vara taget av deras språk (…) emedan de i deras eget språk heta *Sabme* eller *Same*”.[4] Teologen Friedrich Wilhelm von Schubert, som 1817 gjorde en resa genom norra Sverige, förklarade: ”Lapparne själva kalla sig Sami (…) Lapparne äro ett eget folk”.[5] Detsamma gäller Johan Wilhelm Zetterstedt, som noterade 1821: ”Själva kalla lapparne sig i vissa lappmarker för same”.[6]

”Lappar” var också det svenska ordet för samer i den forskning som började publiceras från och med slutet av 1800-talet. För exempelvis K. B. Wiklund var det självklart att ordet haft samma betydelse på 1500-talet som i hans samtid, även om levnadsförhållandena naturligtvis hade förändrats. Det märks i alla hans arbeten, exempelvis i *De svenska nomadlapparnas flyttningar till Norge i äldre och nyare tid*, där han börjar med Ottars resa på 800-talet, fortsätter med birkarlarnas brev på 1400-talet och fogderäkenskaperna på 1500-talet och slutligen landar i en tabell över ”antalet svenska lappar och renar, som enligt § 7 i 1883 års lapplag anmälts till flyttning till de olika distrikten i Tromsö amt”.[7]

I början av 1900-talet lanserade den samiske politikern och redaktören Torkel Tomasson ordet *same*, plural *sameh*, även på svenska.[8] Det dröjde dock innan det slog igenom. Ernst Manker förklarade 1952: ”Lapparna har sitt eget folknamn, som med en lätt skandinavisering blir samer…” Han konstaterade att norrmännen redan börjat anamma detta ord, men att det än så länge var svårare i Sverige. ”Men dagspressen har anständigtvis börjat ta upp samenamnet, och det konsekventa genomförandet i grannlandet kommer nog att påskynda framgången även i Sverige.”[9]

Hugo Tenerz, rektor vid seminariet i Haparanda, konstaterade 1962: ”Att samerna var de första invånarna inom landet norr om Bottniska viken, till vilket ju även Norrbotten hör, torde alla vara ense om, naturligtvis med bortseende från den stenåldersbosättning (…) varom man beträffande folkstammens art ingenting vet.”[10] 30 år senare skrev den finländske historikern Jouko Vahtola i verket *Tornedalens historia*, utgivet av Tornedalskommunernas historiebokskommitté: ”Under medeltiden och på 1500-talet var Tornedalen och Muonioälvdalen i sina nordliga delar ännu rent samiskt land.”[11] Genealogen Erik Kuoksu gav 2007 ut en hel bok om samesläkter i Jukkasjärvi och Enontekis innan kyrkobokföringen, uteslutande baserad på uppgifter om ”lappar” i skattelängder, mantalslängder och domböcker.[12]

Det har alltså rått bred enighet om att ordet ”lapp” på svenska betecknat den samiska folkgruppen. Nu-

1 Olaus Magnus (1982 [1555]). *Historia om de nordiska folken*, s. 178.
2 Tornæus, J. (1900). *Berättelse om lappmarkerna*, s. 16.
3 Schefferus, J. (1956 [1673]). *Lappland*, s. 41.
4 Högström, P. (1980 [1747]). *Beskrivning över Sveriges lappmarker*, s. 55f. Fotnot i.
5 Schubert, F. W. v. & Wulf, G. A. (1825). *Resa genom Lappland*, s. 320ff.
6 Zetterstedt, J. W. (1822a). *Resa genom Sveriges och Norges lappmarker 1*, s. 205, fotnot.
7 Wiklund, K. B. (1908). *De svenska nomadlapparnas flyttningar till Norge i äldre och nyare tid*.
8 Lantto, P. (2000). *Tiden börjar på nytt*, s. 108.
9 Manker, E. (1952). *Över vidderna*, s. 10f.
10 Tenerz, H. (1962). *Ur Norrbottens finnbygds historia*, s. 113.
11 Vahtola, J. (1991a). Folkens mångfald. *Tornedalens historia 1*, s. 254.
12 Kuoksu, E. (2007). *Samesläkter i Jukkasjärvi och Enontekis*.

mera är detta inte längre okontroversiellt. Detta beror inte på att kunskapsläget förändrats utan på att gamla sanningar satts i fråga, vilket i sin tur är en följd av att samerna fått status som ursprungsfolk i enlighet med ILO:s konvention om ursprungsbefolkningar och därmed i viss mån erhållit en starkare ställning. Tre månader efter att den svenska ILO-utredningen lagt fram sitt betänkande, där samernas ställning bekräftades, bildades Kvänlandsförbundet som krävde att även kväner skulle erkännas som ursprungsbefolkning i Sverige. Man menade att kvänerna, som omtalas i texter från 800-talet och framåt, var en avgränsad folkgrupp med meänkieli som språk. De ska ha haft en egen kung och behärskat ett område som bland annat omfattade norska Finnmarkskusten, finska Lappland samt svenska Tornedalen och Torne lappmark. Kvänlandsförbundets företrädare ansåg att kvänernas ättlingar i nutiden utgörs av dels den finskspråkiga befolkningen i Finnmark, som sedan lång tid tillbaka kallats för kväner, dels ”lappalaiset” eller lappländare i Finland, dels den meänkielitalande minoriteten i Sverige.[1] Så uppstod den grupp som historikern Lars Elenius kallat för ”transnationella kväner”, vilka, enligt Elenius, söker ”status som urfolk för att bli associerade med en kultur som baseras på ett nära förhållande till naturen”. En viktig del av detta är tillgången till de jakt- och fiskerättigheter som är förknippade med den samiska renskötseln.[2] För en utomstående kan det förefalla som om samerna har utsetts till de transnationella kvänernas huvudmotståndare i kampen för rättigheter och erkännande.

Till detta kommer att den svenska staten i och med Girjasmålet fick ett intresse av att tona ned den historiska samiska närvaron i lappmarkerna och tacksamt anammade den ifrågasättande hållningen. I Girjasmålet argumenterade statens företrädare för att ”lappar” betecknade nomader utan hänsyn till etnisk tillhörighet. Vidare menade de att det saknades anledning att anta att det hade förekommit någon nämnvärd samisk aktivitet i Girjas sameby ovan odlingsgränsen före mitten av 1700-talet. Högsta domstolen accepterade inte denna historieskrivning utan konstaterade i sin dom: ”När det gäller befolkningen i Lappland i stort bestod den i slutet av 1500-talet av allt att döma enbart av samer. Det finns ingen anledning att anta att det förhöll sig annorlunda på det aktuella området.”[3]

Nu är det inte nödvändigtvis så att jurister är experter på att bedöma historiska förhållanden, även om de sitter i HD. Det finns därför anledning att allvarligt beakta LTU-forskarnas uppfattning att det i Torne lappmark funnits en finsk kontinuerlig markanvändning från sen järnålder och genom medeltiden (s. 58). I det finska inbegriper man även de historiska kvänerna, som LTU-forskarna menar är den grupp som på 1800-talet började kallas för tornedalingar på den svenska sidan av Torne älv (s. 132). Skälen till att forskarna kommit fram till att det funnits en finsk kontinuerlig markanvändning i Torne lappmark så länge förefaller vara två. Det första skälet är att ”tornedalsbönder åtminstone från medeltidens slut använde fiskevatten, slåttermyrar och jaktmarker inom ramen för en jordbruksbaserad blandekonomi som innefattande en vidsträckt geografi. [sic] i vilken områden inom dagens Talma sameby ingick.” Detta är det egentliga ämnet för vår rapport, varför vi inte diskuterar det närmare här.

Det andra skälet som framförs av LTU-forskarna (s. 82) är att det inte var ”självklart att en rennomad var same eller att en nybyggare var finsk eller svensk”. Till stöd för detta åberopar forskarna geografen Nils Arells avhandling som ska innehålla ”flera empiriska exempel på byten av grupptillhörighet”. Mer specifikt återger forskarna Arells utredning om en grupp av människor i Enontekis, alla med rötter i Tornedalen men en av dem gift med en samisk kvinna, vilka under 1780-talet ibland kategoriserades som ”lappar”. Enligt LTU-forskarna anför Arell ”fler exempel från Jukkasjärvi och Enontekis (Karesuando) socknar, liksom från Kemi lappmark”.

Vi kan för vår del inte finna att Arell återger några fler exempel från Jukkasjärvi eller Enontekis, men däremot ett fall från Kemi lappmark där några personer talar om den tid då de ”varit lappar”. Även rättshistorikern Kaisa Korpijaakko-Labba har med hänvisning till Arells exempel argumenterat för att termen ”lapp” i gamla handlingar inte syftade på en människas etniska ursprung utan på ”vilken näring hon utövade”[4] Både Arells och Korpijaakko-Labbas avhandlingar citeras titt som tätt som belägg för att ”lappar” i en historisk kontext inte avsåg ”samer” utan endast var något slags yrkesbeteckning för nomadiserande renskötare. Det bör dock påpekas att båda forskarna diskuterar samma begränsade grupp av personer. Ingen av dem håller heller fast vid denna uppfattning i praktiken – troligen för att den har mycket lite med praktiken att göra. Såväl Arell som Korpijaako-Labba använder regelbundet ordet samer för de människor som i källorna kallas för ”lappar”.

1 Lundmark, L. (u.å., möjligen 2013). *Myten om kvänernas rike*.
2 Elenius, L. (2018). Nationella minoriteters symboliska nationsbyggande. *Historisk Tidskrift* 183 (3), s. 480–509.

3 *Högsta Domstolens dom meddelad i Stockholm den 23 januari 2020. Mål T 853-18*. https://www.domstol.se/globalassets/filer/domstol/hogstadomstolen/avgoranden/2019/t-853-18.pdf. Punkt 173.

4 Korpijaakko-Labba, K. (1994). *Om samernas rättsliga ställning*, s. 66.

Exempelvis skriver Nils Arell att birkarlarnas inflytande i lappmarken bestod i att de med kungligt privilegium ”handlade med samerna”, trots att det i alla källor om den handeln talas om ”lappar”.[1]

Även LTU-forskarna likställer för övrigt ”lappar” med samer, exempelvis när man diskuterar Ottars berättelse (s. 51), de medeltida källor där kväner och samer nämns (s. 52) eller Gustav Vasas uppmaning om skydd av samiskt område (s. 56). Det är en naturlig följd av att det är ohållbart att hävda att ”lappar” inte skulle vara synonymt med samer.

Vi vill också påpeka att LTU-forskarna gör en felaktig tolkning när de citerar justitiarien Carl Sadelins beskrivning av Torne och Kemi lappmarker från 1740.[2] LTU-forskarna skriver (s. 70): ”Det är tydligt hur samisk etnicitet hos Sadelin baserar sig på näring och inte på blodsband”. Men i den text som LTU-forskarna hänvisar till talar Sadelin om ”skogslappar” som bedrev åkerbruk och hade få eller inga renar. Det är svårt att se hur man därav kan dra slutsatsen att Sadelin skulle mena att etniciteten baserades på näringsutövningen.

Att gränser mellan folkgrupper emellanåt kan överskridas är självklart – det torde ha förekommit i alla regioner och i alla tider. Aubrey de La Motraye träffade 1718 vid Luspejávri en man som varit gruvarbetare i Svappavaara, ”who was born a *Swede*, but turn’d *Laplander*” genom gifte med en samisk kvinna.[3] Ett annat exempel är Henrik Nilsson Kemiläinen (1662–1742), son till nybyggaren Nils Eriksson i Lainio, som blev ”stamfader för den samiska grenen av släkten Kemiläinen” som Erik Kuoksu uttrycker det, och hörde till Rautasvuoma lappby. Nu kompliceras detta fall av att Nils Erikssons bakgrund inte är känd – möjligen var han same, möjligen var han finsktalande och inflyttad från Kemi socken.[4] Antingen rörde det sig alltså om en same som blev nybyggare, vars son återgick till ett traditionellt samiskt liv, eller om en finne vars son kom att betraktas som same. Vi vet inte om Henriks mor var same, så att han från födseln hade en dubbel tillhörighet, eller om han själv gifte sig med en samisk kvinna och gick mågvägen in i den samiska kulturen. Oavsett vilket utgör Henrik Nilsson Kemiläinen ett exempel på att gränsen mellan nybyggare och samer inte var knivskarp. Sonsonen Lars Olofsson Kemiläinen blev för övrigt nybyggare i Sevujärvi (se sidan 71).

Att gränserna mellan folkgrupper kan överskridas innebär emellertid inte att grupperna inte existerar. Det finns ytterst få exempel på att ”lapp” använts som yrkesbeteckning snarare än som beteckning på ett folk med eget språk och egna sedvänjor. Att samer blivit nybyggare och med tiden inte längre kallats för ”lappar” är inte så ovanligt, framför allt längre fram i tiden. Däremot finns det ytterst få exempel på att icke-samer mer permanent blivit ”lappar” (alltså inte bara vid något enstaka tillfälle sagts ”leva som lapp”).

När det gäller Talma sameby eller dess närområde under tiden före 1800 är de ovannämnda två exemplen på gränsöverskridande mellan den samiska och den finska gruppen de enda vi känner till. Så länge inget nytt historiskt källmaterial presenteras finns det därför ingen anledning att utgå från något annat än att de personer som benämns som ”lappar” i relevanta historiska källor som regel var samer.

Befolkningen i Tornedalen före 1600

Den finländske historikern Jouko Vahtola har, utifrån ortnamnsanalyser, kommit fram till att det fanns en samisktalande befolkning i hela Tornedalen ända ned till älvmynningen samt även längs kusten när de första finsktalande grupperna kom dit. På det stora hela gick utvecklingen mot att samerna drog sig undan från själva älvdalen i enlighet med det gamla finska talesättet ”Lappi pakenee, Lanta sakenee” (”lappen viker undan, bonden rycker fram”). Det finns dock några gårdsnamn av samiskt ursprung som tyder på att en del samer stannade kvar i älvdalen som jordbrukare. Många av de gamla samiska ortnamnen förfinskades. I älvdalens övre del, från Pello och norrut, framför allt norr om lappmarksgränsen, dominerar de ursprungligen samiska ortnamnen. Själva Torneälvens namn anses vara av finskt ursprung, men det tycks ha föregåtts av ett samiskt namn, eftersom det i fogderäkenskaperna 1559 sägs att Torne älv ”begynnes i Ireträsk”. När det gäller Torneälvens biflöden har de däremot utan undantag namn av samiskt ursprung, liksom de största sjöarna.[5]

Bebyggelsenamnen i Övertorneå socken har även behandlats av språkvetaren Gunnar Pellijeff. Trots att han framför en del kritik mot Vahtolas arbete tolkar även han många namn som samiska, särskilt sådana som ursprungligen varit naturnamn, som Koutojärvi, Kukasjärvi, Pallakka, Puostijärvi, Vuomajärvi, Muskosjärvi, Juoksengi, Jänkisjärvi, Soukolojärvi, Orjasjärvi och Kuittasjärvi.[6]

Vidare menar Vahtola att de västfinska ortnamnen i Tornedalen avslöjar en inflyttning från de centrala

1 Arell, N. (1977). *Rennomadismen i Torne lappmark*, s. 56.
2 Sadelin, Carl (1910 [1740]). Kort beskrivning av Torne och Kemi Lappmarkers jurisdiktion. *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken 1*.
3 La Motraye, A. de (1723). *Travels through Europe*, s. 293f.
4 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarslägter i Torne Lappmark*, s. 87.
5 Vahtola, J. (1991a). Folkens mångfald. *Tornedalens historia 1*.
6 Pellijeff, G. (1996). *Bebyggelsenamnen i Övertorneå kommun*.

delarna av Tavastland. Tidsaspekten är svår att avgöra, men han bedömer att processen inleddes någon gång i början av 1000-talet. Därefter har både finnar från Egentliga Finland och karelare sökt sig till Tornedalen.[1] Docenten i meänkieli, Birger Winsa, som studerat finskan i norra Sverige ur ett dialektgeografiskt och ordhistoriskt perspektiv, har kommit fram till en något avvikande slutsats. Han menar att den första finsktalande grupp som kom till Tornedalen var karelare och att dessa bosatte sig kring Vojakkala i älvdalens nedersta del ca 1100–1200. Först därefter, under senare delen av 1200-talet, kom västfinnarna, vilka bosatte sig högre upp i älvdalen. Winsa är alltså i stort sett överens med Vahtola när det gäller tidpunkten för de första finsktalande gruppernas ankomst, även om han har en annan uppfattning om vilka grupper som kom först och var de slog sig ned.[2]

De äldsta kända odlingsspåren i Tornedalen har hittats vid Hietaniemiselet ungefär två mil nedströms Övertorneå. År 1975 gjordes en arkeologisk utgrävning på Kannala hemman på den finska sidan, där man hittade byggnadslämningar som föreföll vara från 1100- och 1200-talen. I en eldstadsgrop hittades rester av en rikt dekorerad träräfsa tillsammans med förkolnade vedrester vilka med kol-14-metoden daterades till 720±130BP, det vill säga 1100- eller 1200-talet e. Kr. Senare har resultatet omkalibrerats till 1190–1330/1340–1400 e. Kr. Flera andra lämningar från Kannala har daterats till ungefär samma tid. I närheten togs pollenprover som visade att odlingar av bland annat råg anlades i anslutning till Torneälvens stränder omkring 1060 e. Kr.[3]

Mitt emot Kannala på den svenska sidan av Torneälven ligger Kyrkudden med lämningar efter en marknadsplats och älvdalens enda kända förhistoriska gravfält. Gravarna är av typer som kan sammankopplas med både tavaster och finnar samt innehåller även ett östligare element som kanske kommer från karelarna. Den äldsta graven har daterats till 1000- eller 1100-talet. Utifrån dessa arkeologiska och palynologiska rön har Thomas Wallerström kommit fram till ungefär samma slutsatser som språkforskarna och menar att det är naturligt att förknippa kolonisationen av Tornedalen med något eller några av de finska kulturområdena vid järnålderns slut, dvs. på 1 000-talet.[4] Eftersom bebyggelsekoncentrationen under 1500-talet var som störst just kring Hietaniemiselet finner Wallerström det sannolikt att det var där som den fasta bebyggelsen först etablerades.[5]

De finskspråkiga gruppernas markanvändning i Torne lappmark bör ha varit sekundär till deras etablering i Tornedalen. Som framgått ovan landar flera forskare från olika discipliner i bedömningen att detta tidigast kan ha skett på 1000-talet. Någon publicerad forskning som visar något annat har vi inte hittat. Odiskutabelt är att jordbrukarbebyggelsen i Tornedalen i början av historisk tid, på 1400-talet, sträckte sig upp till Pello. Så var även fallet när den första jordeboken sammanställdes 1543.[6]

Byarna i Tornedalen enligt Gustav Vasas jordebok 1543. Flera av byarna sträcker sig tvärs över älven.

1 Vahtola, J. (1991a). Folkens mångfald. *Tornedalens historia 1*.
2 Winsa, B. (1991). *Östligt eller västligt*, s. 199ff.
3 Hjelmroos, M. (1978). *Den äldsta bosättningen i Tornedalen*; Kuusela, J.-M., et al. (2016). Co-existence and colonisation. *Norwegian Archaeological Review* 49 (2), s. 177–203.
4 Wallerström, T. (1995). *Norrbotten, Sverige och medeltiden*, s. 127.
5 Wallerström, T. (1995). *Norrbotten, Sverige och medeltiden*, s. 109.
6 Wallerström, T. (1995). *Norrbotten, Sverige och medeltiden*, s. 108f.

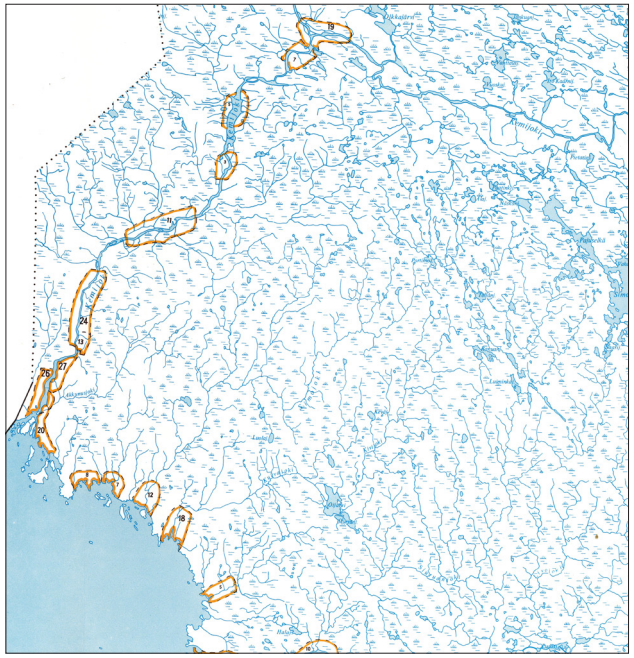

Bebyggelsen i Finland på 1560-talet. Med orange prickar anges by och antalet hemman. Med orange streckad linje anges kameral by och antalet hemman. Från Jutikkala (1973). Bebyggelsen i Finland på 1560-talet. Karta I, blad 8.

Bebyggelseutvecklingen i Tornedalen knyter naturligt an till den i norra Finland, där det på 1560-talet fanns en osammanhängande bebyggelse längs Kemi älv upp till Rovaniemi – ungefär lika långt uppströms som Pello – samt på några ställen längs den nordösterbottniska kusten (se kartan ovan). Däremot saknades gårdsbebyggelse helt i det vidsträckta inlandet nästan ända ned till Ule träsk.[1] Det finns ingen anledning att anta att situationen i området kring Torneälven såg väsentligt annorlunda ut.

1 Jutikkala, E. (1973). *Bebyggelsen i Finland på 1560-talet.*

Först på 1580- och 1590-talen började bygden nå högre upp längs Torneälven, nu genom att savolaxare etablerade sig i Pajala.[2] Detta hänger samman med de omfattande utflyttningar av savoloxare som ägde rum till stora delar av norra Finland till följd av ryska härjningar i området kring Ule träsk under andra halvan av 1500-talet (se kartan till höger).[3]

Utmarksbruk

För att kunna bedöma i vilken utsträckning Talma samebys nuvarande byområde ovan odlingsgränsen varit föremål för konkurrerande markanvändning måste man ha en grundläggande förståelse för äldre tiders försörjningsmönster. Det gäller i synnerhet de försörjningsmönster som kan ha inneburit att personer som inte varit bosatta inom Talma samebys nuvarande byområde sökt sig dit för att utnyttja olika resurser.

Som nämndes ovan tycks nedre Tornedalen från och med 1000-talet ha präglats av en inflyttning av tavaster och andra grupper från det finska språkområdet. Det är väl känt att dessa grupper bedrev sitt näringsfång över mycket stora områden, vilket brukar kallas för *erämarkshushållning* efter det finska *erämaa*. *Erä* betyder bland annat villebråd eller byte, men den ursprungliga betydelsen var andel eller lott, varför *erämaa* (*maa* = mark eller land) betecknade ett ur allmänningen avskilt fångstområde som ägdes av en bestämd person eller gård och som fritt kunde ärvas och säljas.[4] När slottshövitsmannen Knut Posse

2 Vahtola, J. (1991b). Älvdalens byar och samhällen. *Tornedalens historia 1*, s. 226.

3 Tenerz, H. (1960). Namnen i Tornedalen. *Norrbotten*, s. 33–81; Jutikkala, E. (1973). *Bebyggelsen i Finland på 1560-talet.*

4 Luukko, A. (1959). Erämark. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. Spalt 40.

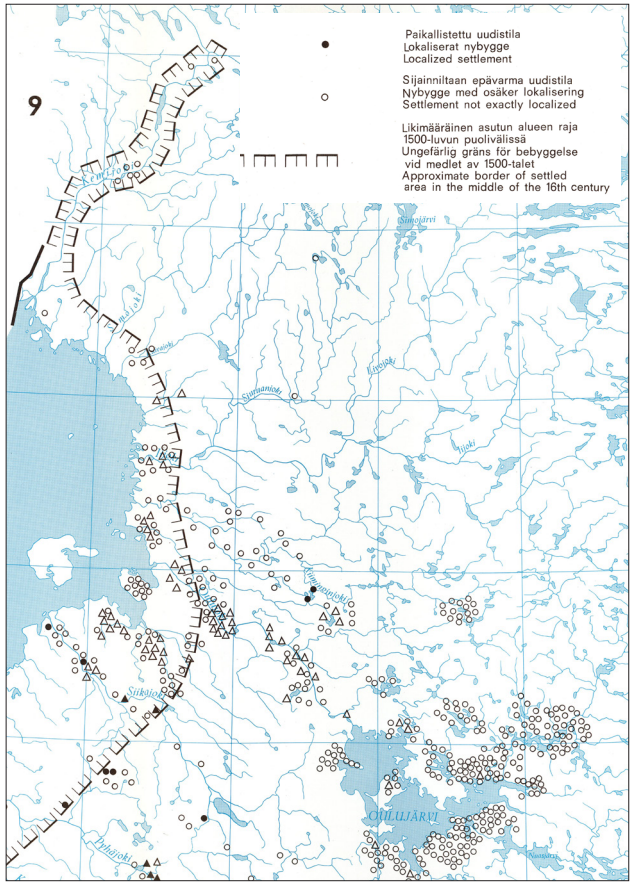

Den savolaxiska kolonisationen på 1500-talet. Från Jutikkala (1973). Bebyggelsen i Finland på 1560-talet. Karta II.

1494 skänkte ett hemman i Kalvola till Åbo domkyrka ingick även ”utmarker, fiskevatten och äreskog”.[5] Från mitten av 1500-talet finns flera förteckningar över erämarker som tillhörde invånare i Satakunta och Tavastland. Exempelvis brukades området kring

5 Voionmaa, V. (1947). *Hämäläinen eräkausi*, s. 41.

Vaskivesi av bönder från Naistenmatka i Birkala kommun, medan de som var bosatta i Lämpäälä, Alkkula och Lippo i samma kommun färdades till Huopio. Här handlade det om färder på de stora sjösystemen ett tiotal mil inåt landet.[1]

Forskarna antar att erämarkerna ursprungligen brukades för det egna hushållets behov, men att detta förändrades under vikingatiden då den ökade internationella handeln medförde en övergång till en kommersiell erämarksekonomi baserad på storskalig pälshandel. Erämännen köpte upp skinn som de sålde vidare till köpmän vilka därefter förde ut varorna på den europeiska marknaden.[2] Hela tiden utgjorde dock gården erämännens fasta punkt, eller med historikern Armas Luukkos ord: ”Erämarksbruket representerar ej någon nomadisk livsform med flyttning från ort till ort, utan var ett ändamålsenligt utnyttjande av avlägset liggande områden, där jakt och fiske kompletterade landets övriga näringar.”[3]

Erämarksekonomin har vissa särpräglade egenskaper men också stora likheter med andra äldre försörjningsmönster inom den boreala vegetationszonen (som i Sverige ungefär omfattar Norrland, Dalarna och norra Värmland). Här har man i allmänhet talat om *utmarksbruk*. Utmarkerna började där inägorna slutade, de var samfällda åtminstone för en by och deras gränser var ofta oklara. Till skillnad från erämarkerna, som utnyttjades under koncentrerade expeditioner, utgjorde utmarksbruket ofta en integrerad del av gårdens regelbundna verksamhet.[4]

Även i den västra rikshalvan har dock de mest avlägsna utmarkerna nyttjats på ett sätt som liknat erämarksbruket. Under 1900-talets första hälft intresserade sig flera forskare i Sverige för det ålderdomliga utmarksbruk som då var på väg att försvinna. Pionjärstudierna fokuserade på övre Dalarna, särskilt Älvdalens socken. Språk- och folklivsforskaren Lars Levander samlade uppgifter på fältet och kunde utförligt beskriva livet i dessa landsdelar som det såg ut vid 1800-talets mitt. Fäbodar, ofta flera stycken, utgjorde då ett nödvändigt inslag i böndernas vardagsliv. De kunde vara belägna mycket långt från gården – Nusnäsborna i Mora hade åtta mil till bodarna i Kräckelbäcken och från Holen i Orsa var det sex mil till Myggsjövallen.[5] Geografen Olle Veirulf visade genom en noggrann kartpresentation hur varje fäbod i sin tur blev utgångspunkten för ett omfattande nyttjande av höslogar och fiskevatten inom en radie på sex–sju mil.[6] Även fisket gav upphov till långväga resor. Från Ovansiljan och övre Västerdalarna färdades man bortåt sex mil till Horrmunden, Noren och andra fiskevatten i västra Älvdalen.[7]

När det gäller lappmarkerna handlade det långväga utmarksbruket inte så mycket om bete och slåtter som om fiske. Historikern Gustaf Göthe åskådliggjorde i kartform hur bönder bosatta i Västerbottens kustland på 1500-talet färdades så långt som till Storuman för att fiska – en sträcka på över 20 mil.[8] Liknande fiskeresor till andra lappmarker har beskrivits av flera andra forskare och elegant sammanförts på en och samma karta av arkeologerna Ingela Bergman och Per Ramqvist.[9] Etnologen Åke Campbell lanserade begreppet *ärjemarkskultur*, en variant av det finska *erämaa*, för utmarksbruket i framför allt lappmarkerna. Han skriver: ”Det enda folkslag, som förmådde grunda hela sitt livsuppehälle på denna ärjemark, var lapparna. (…) Folk av svensk och finsk stam uppträdde likväl också; några få birkarlar och en hel del fiskande och jagande bönder, som från kustbygderna vid Bottenhavet och Tornedalen gjorde färder för kortare tider upp till sina fiske- och fångstplatser i Lappmarken. Men någon varaktig stad hade de ej där. Deras livsuppehälle var huvudsakligen grundat på bondebruket i hembygderna i kustlandet.”[10]

Som Campbell påpekar var det ärjemarksbruk som bedrevs i Lappmarken av svenskar och finnar baserat på tillfälliga besök, medan deras huvudsakliga näringsutövning skedde i anslutning till den fasta punkten, gården. Att detta var fallet även i Tornedalen styrks av de tidigaste historiska källorna, där befolkningen framträder som bönder med fasta gårdsställen, åkrar, ängar och boskap. Visserligen var spannmålsskördarna små jämfört med resten av Västerbotten, men i fråga om boskapstalen per individ kommer Torneå storsocken inte långt efter exempelvis Piteå och Kalix.[11] De två största gårdsägarna i Tornedalen

1 Voionmaa, V. (1947). *Hämäläinen eräkausi*, s. 473f.
2 Voionmaa, V. (1947). *Hämäläinen eräkausi*, s. 24ff; Taavitsainen, J.-P. (1990). *Ancient hillforts of Finland*, s. 113.
3 Luukko, A. (1959). Erämark. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. Spalt 45.
4 Svensson, E. (1998). *Människor i utmark*, s. 14f.
5 Levander, L., et al. (1943). *Övre Dalarnes bondekultur*, s. 164, 216.
6 Veirulf, O. (1937). *Skogarnas utnyttjande i Älvdalen före storskiftet*.
7 Levander, L. & Björklund, S. (1953). *Älvdalskt arbetsliv*, s. 25.
8 Göthe, G. (1929). *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation*. Kartbilaga.
– Källan till uppgiften om Storuman är Jöns Håkanssons uppbörd och räkenskap av Västerbotten 1553, RA, LVB.
https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0044392_00173
Där sägs att ”Östhen Jonsson i Hemmingsmark” (Hemmesmark i det som sedermera blev Sävars socken) brukar ”Uma Losman 6 miler”.
Med ”6 miler” avses sjöns längd. Ingen annan sjö uppgavs vara tillnärmelsevis så lång, varför tolkningen att det är Storuman som avses verkar rimlig. Längs dagens vägnät är närmaste avståndet från Hemmesmark till Storumans nedre ände 223 km.
9 Bergman, I. & Ramqvist, P. H. (2017). Farmer–fishermen. *Acta Borealia* 34 (2), s. 134–158.
10 Campbell, Å. (1982 [1948]). *Från vildmark till bygd*, s. 2f.
11 Huss, E. G. (1902). *Folkmängd, åkerbruk och boskapsskötsel i Västerbotten 1540–1571*, s. 97.

1571 var Nils Olofsson i Armassari, som ägde fyra hästar, 32 nötkreatur, 15 får och sex svin, respektive Nils Oravain i Vojakkala som ägde tre hästar, 31 nötkreatur, sex får och fem svin. Flera andra hade mellan tio och tjugo kor.[1]

Trots de många kreaturen kunde geografen Gerd Enequist visa att det var fisket som var huvudnäringen i Torneå storsocken under 1500-talet, i första hand laxfisket.[2] Under medeltiden och fram till 1600-talets början skedde laxfisket dels med strandnot i anslutning till respektive gård, dels med kolknot mitt i älvfåran under deltagande av fiskare från flera olika håll. År 1559 fanns 14 skattlagda laxfisken i Torneälven från Pello och nedåt.[3]

Insjöfisket eller *träskfisket* var emellertid också betydelsefullt, och det råder inget tvivel om att bönderna i Tornedalen gjorde långa resor, även till Torne lappmark, för att fiska. Som framgår av Ingela Bergmans och Per Ramqvists sammanställning färdades bönderna i Tornedalen längre än några andra till sina fisketräsk, även om Umeåbönderna inte kom långt efter.[4] Här har vi verkligen att göra med ett utmarksbruk, ett extensivt bruk av marker och vatten långt bortom inägorna.

Många olika faktorer har påverkat utmarksbrukets karaktär. En sådan faktor är möjligheten att kombinera olika näringar. Som redan nämnts baserades det finska erämarksbruket inte bara på jakt och fiske utan minst lika mycket på handel med den samiska befolkningen. Säkert var det så även i Tornedalen. När kyrkplatser inrättades i början av 1600-talet och kronan tog ett fastare grepp om handeln blev fisket också mindre attraktivt. En annan viktig faktor bör ha varit möjligheten att få avsättning för de produkter som man tillägnade sig i utmarkerna. Agrarhistorikern Jesper Larsson visade i sin avhandling om fäbodsystemets framväxt att detta bland annat kan kopplas till en starkt ökad efterfrågan på animalieprodukter.[5] På motsvarande sätt ökade utbytet av de långväga fångstfärderna till Lappmarken om det fanns en marknad för torrfisk eller pälsverk.

För det långväga utmarksbruket, det verkliga erämarksbruket, behövdes fasta säsongsboplatser i erämarken. I de finsktalande delarna av Sverige talade man i detta sammanhang om *kenttä*. Det finska ordet har lånats in från det samiska ordet *gieddi* som betyder vall eller äng. *Kenttä* betecknade i äldre tid ofta ett fiskeviste men i senare tid oftare en fäbod. Samma ord användes för en övergiven samisk vall.[6] Ordet ingår i många ortnamn och det sägs att fasta bosättningar ofta anlades på gamla kenttäplatser.[7]

Motsvarande process finns väl belagd i Dalarna, där bondsöner från Älvdalen och Mora slog sig ned vid bybornas gamla fiskevisten och fäbodstugor vid Vansjön och Noren. Dessa nybyggare hade inte samma behov av långfärder som byborna, i och med att de nu bodde i omedelbar närhet av fiskevattnen, betesmarkerna, ängarna och jaktmarkerna.[8] Förhållandena i Dalarna kan inte utan vidare överföras på Torne lappmark, men det kan vara bra att hålla i minnet att förutsättningarna för utmarksbruket förändrades för nybyggare som slog sig ned i tidigare utmarker.

För att kunna bedöma utmarksbrukets karaktär och omfattning inom ett område måste man med andra ord först specificera vilken tidpunkt och plats man avser. Mycket återstår att utforska när det gäller det boreala utmarksbruket i allmänhet och det tornedalska i synnerhet.

Slåttermarker

En central position i det nordliga områdets jordbruksekonomi intogs av det som Åke Campbell kallade för det subarktiska ängsbruket.[9] Åkermarken var liten och skörden osäker. Jordbruket baserades på boskapsskötsel, och för att djuren skulle överleva den långa vintern måste stora mängder hö bärgas och torkas under den korta sommaren.

Gerd Enequists analys av geometriska kartor från 1640-talet över byar i Torneå, Luleå, Råneå och Piteå storsocknar visar att en rätt stor del av höet, omkring hälften, kunde skördas på gärdena, det vill säga inägojorden närmast gårdarna där små åkerstycken låg inbäddade i ängsmark. Mycket viktig var också den naturliga ängsvegetationen, både nära byn och längre bort, bland annat på holmar i vattendragen. Myrmarker tillförde vid denna tidpunkt en ganska liten del, omkring en tiondel av höet.[10]

Åke Campbell illustrerar det subarktiska ängsbruket med en geometrisk karta från 1726 över byn Knaften i nuvarande Lycksele kommun: ”Detta är det subarktiska ängsbrukets landskap: ägorna, bestående av naturlig äng och raningsland på stränder, holmar

1 Tenerz, H. (1962). *Ur Norrbottens finnbygds historia*, s. 189.
2 Enequist, G. (1935). Övre Norrlands storbyar. *Ymer* 1935 (2), s. 143–184.
3 Granlund, J. (1968). Laxfiske i Tornedalen. *Norrbotten* 1969, s. 155–198.
4 Bergman, I. & Ramqvist, P. H. (2017). Farmer–fishermen. *Acta Borealia* 34 (2), s. 134–158.
5 Larsson, J. (2009). *Fäbodväsendet*, s. 315.
6 Voionmaa, V. (1947). *Hämäläinen eräkausi*, s. 284f.
7 Wanhainen, W. L. (1941). Kenttä-systemet. *Tornedalen* 1941 (10), s. 419–424.
8 Levander, L., et al. (1943). *Övre Dalarnes bondekultur*, s. 27f.
9 Campbell, Å. (1982 [1948]). *Från vildmark till bygd*, s. 170.
10 Enequist, G. (1935). Övre Norrlands storbyar. *Ymer* 1935 (2), s. 143–184.

Nedre delen av Koivukylä by 1648 (idag Hietaniemi/ Hedenäset). Holmen Q gav årligen 100 lass hö, holmen R 35 lass, av byns totalt 318 lass. Det älvsnära läget var helt avgörande för höskörden. LM, akt Å9-6:Å2:24-26.

och näs, följa kilometer efter kilometer vattendraget, som med sina regelbundna översvämningar gör ängsmarken årligen produktiv." Det var längs älvar och andra vattendrag som de bästa slåttermarkerna fanns, särskilt vid lugnflytande partier där det bildades näs, vikar och holmar.[1] I Lule älvdal är det påfallande ofta så att de äldsta byarna ligger vid en ava (en sjö som uppkommer där en bäck mynnar i en älv, och som står i förbindelse med älven genom ett smalt sund), där det också funnits mycket goda naturliga ängsmarker.[2] Även i Tornedalen är det uppenbart att många av de äldsta byarna, som Pello, Juoksengi, Kuivakangas, Haapakylä, Matarenki, Ruskola, Alkkula, Niemis, Koivukylä med flera, ligger vid lugnflytande delar av älven där det finns holmar, uddar, vikar och avor (kartan till vänster visar ett exempel).

Slåttermarkerna längs sjöarnas och vattendragens stränder kallas med ett annat ord för raningar, vilket har med röjning att göra. Raningen fanns vanligen på den del av stranden som årligen översvämmas av vårfloden. I sjöar är högvattnet inte lika påtagligt, varför en sjöraning inte blir lika bred.[3] En raning kunde skördas varje år och gav stora skördar, fullt i klass med de våtslåttermarker som människor anlade med reglerad vattenregim.[4]

Även myrar användes i stor utsträckning som slåttermarker, men kunde sällan bärgas oftare än vartannat eller vart tredje år.[5] Lars Levi Læstadius skrev 1824 att hömyrorna "utgöra största delen av de nu varande nybyggarnes ängar (…) Vart annat år avslås dessa glesväxta och föga högivande fält (…) Emedan dessa av naturen danade ängar äro kringspridda i skogarne, så händer det icke sällan, att en nybyggare måste resa 2 à 3 mil från sitt hemvist, till att inbärga foder för sin boskap om sommaren och forsla hem det om vintern genom en 3 alnars djup snö". Han påtalar också att de våta starrängar som finns längs sjö- och bäckstränder "äro av naturen så rika, att de knappt kunna förbättras".[6] Att myrmarkerna trots detta utgjorde största delen av nybyggarnas ängar när Læstadius skrev torde ha att göra med att kolonisationen vid det laget pågått i 150 år. De först anlända nybyggarna lade förstås beslag på de bästa och mest lättillgängliga ängsmarkerna, varför de som kom senare fick söka sig längre bort. Agronomen Walde Lorens Wanhainen beskrev förloppet i sin hemtrakt på ett träffande sätt: "Sålunda kom de gräsbärande holmarna på Erkheikkiselet, en mil från Pajala, att tillhöra hemman i Pajala kyrkby, liksom holmarna nedanför Anttis by tillägnades av bönderna från Tärendö. Pajalabönder och nybyggare i Juhonpieti tog starr- och fräkenängarna vid Vasikkajoki och juhonpietibor strandängarna vid Liviöjoki till slåtterängar. Erkheikkibönderna kom senare till sin by, varför de blev hänvisade till slåtterängar vid Käymäjoki och Kaunisjoki."[7]

Varje nybyggare torde ha gjort en avvägning mellan hur mycket en slåttermark kunde ge och hur stor arbetsinsats som krävdes för att ställa den i ordning och bärga den. Det har vi sett i vår egen forskning om de naturliga slåttermarkerna kring den medeltida byn Degerfors (Vindeln) i Västerbotten. År 1702 bestod nästan samtliga slåttermarker av

1 Campbell, Å. (1982 [1948]). *Från vildmark till bygd*, s. 170ff.
2 Enequist, G. (1937). *Nedre Luledalens byar*, s. 94.
3 Frödin, J. (1952). *Skogar och myrar i norra Sverige*, s. 88f.
4 Elveland, J. (1985). Några graminiders reaktion på slåtter och träda på en strandäng vid Torne älv. *Sv. Bot. Tidskr.* 79 (3), s. 187–203.
5 Campbell, Å. (1982 [1948]). *Från vildmark till bygd*, s. 184.
6 Læstadius, L. L. (1824). *Om möjligheten och fördelen af allmänna uppodlingar i lappmarken*, s. 28ff.
7 Wanhainen, W. L. & Snell, W. (1971). *Liv och arbete i Norrbottens finnbygder*, s. 73ff.

raningar vid Vindelälven och det mindre biflödet Kulbäcken. Vid avvittringen 1785 beskrevs höet från dessa slåttermarker som ”hårt och starrblandat hårdvallshö” och det var fortfarande det bästa höet. Nu hade man emellertid även börjat bruka ”sanka och våtlänta myror” där man fick ”glest och mindre bördigt starrhö”. Därefter anlades nybygget Abbortjärn på byns utmarker och styckades av som en egen enhet. Abbortjärns invånare hade inga slåttermarker vid Vindelälven utan fick i stället börja utnyttja raningar längs det lilla vattendraget Krycklan. För att höet skulle räcka slogs även ett stort antal myrar och kring några sjöar anlades dammängar. Vid laga skiftet 1880 skördades hö på i stort sett varje lämplig våtmark inom det område som ursprungligen hört till Degerfors by.[1]

Exemplet Degerfors är i hög grad giltigt för stora delar av Norrland. Geografen John Frödin konstaterade att tillgången till goda betesmarker var det som helt och hållet varit styrande för bebyggelsens geografiska läge i norra Lappland, i och med att boskapsskötseln var den viktigaste näringen.[2] Sannolikt var dock tillgången till slåttermarker minst lika viktig. Erik Bylunds kartläggning av slåtterängar i Pite lappmark samt angränsande delar av Piteå och Skellefteå kommuner i slutet av 1800-talet ger samma bild som i Degerfors men i mycket större skala.[3] Sten Rudberg kunde genom en likartad analys av slåtterängarna i delar av Karesuando och Jukkasjärvi respektive Arvidsjaur visa att utmarkerna var nästan fullständigt utnyttjade. Byarnas exploateringsområden gränsade till varandra i stort sett utan mellanrum.[4]

När konstgödseln kom och vallodling blev vanligare minskade bruket av naturliga slåttermarker. Till en början fortsatte man att slå naturmarkerna under de år då vallskörden blev dålig, men snart upphörde man även med det. I Tornedalen togs de flesta naturliga slåttermarkerna ur bruk på 1920- och 30-talen, men vissa bättre raningar längs älvarna slogs ännu kring 1950, i enstaka fall på 1960-talet.[5] Idag används gamla raningar ibland som kreatursbeten.

Nybyggen i lappmarken

Före 1673 fanns inga formella bestämmelser om anläggning av nybyggen i lappmarkerna. Detta år utfärdades ett kungligt plakat angående lappmarkernas bebyggande, motiverat dels med att samerna skulle få tillräcklig kristendomsundervisning, dels med att det ”som nu ligger öde och obrukat, därigenom göras nyttigt och upparbetas till vår och rikets tjänst”. Detta skulle ske genom ”svenska och finska åbor, vilka den jordmån, varav lapparne efter sin näringsart nu ingen nytta eller fördel sig kunna göra, till ängsmark och mulbete samt annan tarvlig föda av skog, strömmar och sjöar bruka och nyttja kunna”. För att locka dessa nya åbor utlovades 15 års skattefrihet varefter de inte skulle ”läggas för högre skatt än själva lapparna” samt åtnjuta frihet från knektutskrivning i alla tider.[6]

Tanken var alltså att nybyggeskolonisationen inte skulle inkräkta på samernas rättigheter utan baseras på resurser som bara låg där, outnyttjade. I praktiken var detta förstås inte så lätt. I Kemi lappmark i den östra rikshalvan ledde ett inflöde av svedjebrukare från Savolax snart till problem för samerna, som klagade direkt till kungen. Karl XI tog klagomålen på allvar och utfärdade ett nytt plakat den 3 september 1695. Där förtydligade han att de som slog sig ned i lappmarkerna inte fick ”lägga sig allena på överflödigt svedjande (…) utan vara förpliktade landet så väl med hus att bebygga, som ock medelst åkers upptagande och ängars uppröjande så att excolera och uppbruka, som det annorstädes i våra provinser vanligt är”. En förändring infördes också i fråga om nybyggarnas beskattning. Enligt 1673 års plakat skulle nybyggarna betala samma skatt som samerna, men nu sades att de efter frihetsårens utgång skulle ”till ett visst skattläggas i proportion av de ägor, som de hävda och nyttja”.[7]

Nybyggarnas skatt skulle nu alltså relateras till de ägor som de hävdade och nyttjade, vilket innebar att ägorna måste kartläggas och beskrivas. Från 1700-talets första decennier finns några exempel på noggrann kartering av lappmarksnybyggares ägor, exempelvis över Rusksele och Örträsk 1713, över Gafsele och Hälla 1714. I Jukkasjärvi socken gjordes såvitt bekant ingen motsvarande kartering.

Efter flera års diskussioner infördes 1749 mer detaljerade bestämmelser genom ett reglemente ”för dem, som antingen redan bo och bygga i Lappland eller ock hädanefter till landets uppbrukande därstädes sig nedsätta vilja”, vanligen kallat lappmarksreglementet. Nu förtydligades att nybyggarna i första hand skulle ägna sig åt odling och kreaturshållning,

1 Norstedt, G., et al. (2021). From haymaking to wood production. *Rural Landscapes: Society, Environment, History* 8 (1), s. 1–15.
2 Frödin, J. (1926). Fäbodbebyggelsen i Norrbottens län. *Svensk geografisk årsbok* 1, s. 30–75.
3 Bylund, E. (1956). *Koloniseringen av Pite lappmark*, s. 291.
4 Rudberg, S. (1957). *Ödemarkerna och den perifera bebyggelsen*, s. 160ff.
5 Jansson, S. (1996). *Vegetationsförändringar på raningsmarker i Tornedalen*.
6 Karl XI (1872 [1673]). Plakat angående lappmarkernas bebyggande. *Samling av författningar angående de s.k. lappmarksfriheterna*.
7 Karl XI (1872 [1695]-b). Förnyat plakat om lappmarkernas bebyggande. *Samling av författningar angående de s.k. lappmarksfriheterna*.

inte jakt och fiske. Jakträttigheterna begränsades till ”en halv mil ifrån deras hemvist” eftersom ”lappallmogen, vilka till en del för slikt skatta, nogsamt medhinna att fånga och skjuta allt det vilt, som under namn av dyrare skinnvaror kommer”. Varje nybyggare hade rätt till husbehovsfiske, men ingen fick lägga beslag på mer fiskevatten än att det också skulle räcka till andra som i framtiden kunde tänkas slå sig ned på platser som var tjänliga till nybruk.

Genom lappmarksreglementet infördes också för första gången ett formellt förfarande för insyning och tillstånd till nybyggen. Den som ville bosätta sig och ta upp ett nybruk på någon tjänlig plats skulle först anmäla sig hos landshövdingen och få skriftligt lov därtill. Därefter skulle landshövdingen låta syna platsen och undersöka dels om den var duglig till uppodling, dels om den tilltänkta uppodlingen var någon till förfång. Synen skulle förrättas av kronofogde, länsman och två nämndemän. Sedan landshövdingen givit sitt tillstånd ålåg det nybyggaren att inom två års tid påbörja arbetet med att bygga hus och odla jorden. Han skulle åtnjuta upp till 15 års skattefrihet, varefter husen skulle besiktigas och odlingarna uppmätas och skattläggas. Som uppodling räknades inte sådana ställen där nybyggaren ”upprest en eller annan höstack, hässja eller lada, till inrymmande av det hö och foder, som själva naturen, utan dikning och rothuggning, giver”, utan endast ställen ”som igenom kärrs och mossars utdikande samt träns barkande och rothuggande gjorts nyttig och brukbar till åker och äng”.[1]

Från och med mitten av 1700-talet tas protokollen från dessa syner in i domböckerna. De utgör värdefulla källor till lappmarkernas kolonisationshistoria.

Avvittring av utmark till privat mark

De ägor som upptogs i nybyggenas syneprotokoll kunde ligga utspridda över vidsträckta områden. Förutom åkerlapparna och de ängar som låg i anslutning till dem förtecknades vanligen ett stort antal slåttermarker, några fiskevatten och ibland även flakaland (områden för fällfångst) och renbetesland. Mellan dessa marker och vatten fanns stora arealer som Kronan betraktade som sina.

Allt sedan slutet av 1600-talet hade ägandeförhållandena mellan Kronan och enskilda jordbrukare i Norrland reglerats genom en process som kallas för avvittring (efter avvittra = avskilja; Kronan betraktade i princip all ouppodlad mark som sin och avskilde delar av den för enskildas räkning). Avvittringen skedde vid olika tidpunkter i olika län och enligt olika stadgor. Av Gerd Enequists arbete om Luleälvsområdet framgår att samtliga byar där avvittrades under 1780- och 1790-talen.[2] Oss veterligt har ingen gjort någon motsvarande studie av Torneälvens dalgång, men då vi sökt bland Lantmäteriets historiska kartor har vi funnit att åtminstone de äldsta byarna i Övertorneå och Nedertorneå socknar genomgick avvittring på 1780-talet.

Under avvittringsförfarandet förtecknades alla åkrar och ängar och bedömdes med avseende på avkastning och areal. Detta låg till grund för en bedömning av mantalet, alltså skattekraften. Vidare fastställdes gränserna för byskogen, dels mot grannbyarna, dels mot eventuella bruksskogar och sågverksskogar, dels mot den så kallade kronoallmänningen – den icke avvittrade marken, som Kronan betraktade som sin. Enligt 1780 års avvittringsinstruktion skulle varje by tilldelas 700–1 400 tunnland (343–686 hektar) mark, inberäknat såväl skog som ut- och inägor, per mantal. Om någon by gjorde anspråk på större områden än vad som rymdes inom den normala tilldelningen kunde den få behålla dessa mot erläggande av en särskild ökeskatt.[3]

Som exempel kan man ta Niemis by i Övertorneå, som vid tidpunkten för avvittringen (1787) innehades av 38 åbor vilka tillsammans skattade för 5 37/64 mantal. Enligt beskrivningen på kartan hade byn av ålder inte haft några gränser för sin skog utan nyttjat den samfällt med grannbyarna.[4] Nu gjorde Niemis by anspråk på 16 891 tunnland 28 ¼ kappland och tilldelades också hela denna areal. Det motsvarade 3 028 tunnland per mantal, mer än dubbelt så mycket som instruktionen föreskrev, men vi har inte följt ärendet vidare för att utreda ifall byn fick betala någon ökeskatt.

År 1824 fastställdes en ny stadga om avvittringsverket i Västernorrlands, Västerbottens och Norrbottens län. Den tillämpades på en del byar och hemman i kustlandet.[5] Även i Torne lappmark upprättades detaljerade beskrivningar av alla kronohemman och nybyggen omkring 1830, troligen som ett första steg inför en planerad avvittring.[6] Ägorna

1 Kungl. Maj:t (1872 [1749]). ”Lappmarksreglementet”. *Samling av författningar angående de s.k. lappmarksfriheterna*.

2 Enequist, G. (1937). *Nedre Luledalens byar*, s. 200.

3 Almquist, J. E. (1928). Det norrländska avvittringsverket. *Svenska lantmäteriet 1628–1928*, s. 428.

4 Karta över Niemis bys skog 1787. LM, Å9-15:2. https://historiskakartor.lantmateriet.se/hk/viewer/share/%C3%859-15:2/4c4d535fc5392d31353a32/lms2/LMS/Hietaniemi%20socken%20Niemis%20nr%201-19/Avvittring

5 Almquist, J. E. (1928). Det norrländska avvittringsverket. *Svenska lantmäteriet 1628–1928*, s. 463.

6 Beskrivning över kronohemman och nybyggen i Jukkasjärvi socken 1828–1831. RA, KNL 1813–1836. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40009720_00004

bedömdes enligt 1773 års skattläggningsmetod, enligt vilken skatten huvudsakligen skulle bestämmas i förhållande till avkastningen från inägorna och således inte i någon större utsträckning påverkas av tillgången på skog, bete och fiske. Åkerjorden skulle fördelas i fyra grader beroende på jordmån, läge och konstaterad avkastning. Ängsmarken skulle fördelas i tre klasser beroende på vilken typ av hö som kunde erhållas.[1] För åkerjorden i Torne lappmark användes bara de två lägsta graderna, tre och fyra. För ängarna användes i beskrivningen alla tre klasserna. Klass 1 var uteslutande ängar som låg i *vainio*, motsvarande det som på svenska kallades för *åkergärdet*, alltså hårdvallsängarna närmast gårdarna, i anslutning till åkermarken.[2] Klass 2 var ängar med fin starr, främst i anslutning till rinnande vatten, medan klass 3 var grov starr eller myrhö.

Förslaget till skattläggning från omkring 1830 blev aldrig fullbordat och någon avvittring genomfördes inte vid denna tidpunkt. Såvitt känt upprättades inte heller några kartor.

År 1873 trädde en särskild avvittringsstadga för lappmarkerna i kraft. Nu skulle kartläggning ske samtidigt över hela socknar. Byskogarna avgränsades och de olika ägoslagen markerades översiktligt på kartor, men med större noggrannhet än tidigare. Byarna skulle nu tilldelas skog inte bara till husbehov utan även till avsalu. Beroende på markens beskaffenhet skulle tilldelningen uppgå till mellan 5 000 och 20 000 kvadratrev (441–1 764 hektar) per mantal. Målsättningen var att hålla ihop hela byns område i ett skifte, men om detta inte gick fick det bli fler, dock helst inte fler än fyra. Varje delägare i byn fick behålla sina inägor om de var belägna inom det tilldelade området. I annat fall kunde ett ägoutbyte ske. I Norrbottens län samt delar av Västerbottens län avsattes en fjärdedel av skogsanslaget till allmänningar för att förhindra att hemman köptes upp av skogsbolag.[3] Så uppkom exempelvis Jukkasjärvi sockenallmänning.

Eftersom de slåttermarker som brukades av nybyggare och hemmansägare kunde ligga mycket långt ifrån bostaden kom en del av dem att ligga utanför gränserna för byns eller den enskilda fastighetens samlade område. Dessa slåttermarker kallades för *ströängar*.[4] Det ordet fanns inte före avvittringen – i alla de äldre handlingar som vi sett används andra beteckningar, oftast helt enkelt *ängar*. År 1921 infördes en lag om att ströängarna skulle dras in till kronan, med vissa undantag – bland annat undantogs hela Karesuando socken liksom de ströängar som låg inom allmänningsskogar. Innehavarna skulle kompenseras för bortfallet av hö genom att staten skulle bekosta odlingsåtgärder på de fastigheter som ängarna hörde till.[5] I Norrbottens läns lappmark fanns på 1950-talet 1 862 hektar ströängar inom Jukkasjärvi allmänningsskog samt 1 270 hektar på kronomark inom Jukkasjärvi socken.[6] Idag har naturhöet knappast någon betydelse för försörjningen, men ströängar kan ändå vara intressanta eftersom de kan medföra rätt till jakt och fiske.[7]

En viktig del av avvittringen i lappmarkerna var att en gräns skulle bestämmas mellan de delar som var lämpliga till uppodling och den mark där inga ytterligare nybyggesanläggningar skulle tillåtas. Skälet var dels att skydda den renskötande samiska befolkningen från intrång och från krav på skadestånd för förstörda höhässjor, dels att förebygga anläggandet av nybyggen som det inte gick att försörja sig på. Det blev den så kallade odlingsgränsen, som fastställdes den 20 juni 1890.[8]

Avvittringen skedde alltså på bynivå. Nästa steg blev att genomföra laga skifte inom byarna och fördela markerna mellan de olika hemmanen i förhållande till deras mantal. I samband med detta gjordes en ny kartering där ägorna ritades in så noggrant att arealerna kunde beräknas. Kartans yta täcktes helt av ägofigurer bestående av tomtmark, åker, olika typer av ängar, myrar, skogsmark och vattenytor. Antalet ägofigurer kunde bli mycket stort – i Vittangi närmare 36 000. Varje ägofigur graderades utifrån sin bördighet. Den bästa och bördigaste

1 Proposition med förslag till förordning angående skattläggningsmetod för Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker (1873:19). https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/proposition/kongl.-majts-nad.-proposition-no-19_c63019.

2 *Hårdvallsängar* är enligt Frödin (1952, s. 82f) ängar som aldrig bevattnas, vare sig genom översvämning av floder och sjöar eller genom dämning. Campbell (1982 [1948], s. 178) citerar Stobée, som 1746 skriver att *hårdvallsängen* är den äng som nybyggaren skapar genom att gödsla marken närmast nybygget. Den betydelsen ligger närmast vad som framgår av ovannämnda beskrivning från ca 1830. Berggren (1960) menar dock att termen *hårdvallsäng* i avvittringshandlingarna för Vittangi även användes för högt belägna strand- eller holmängar som årligen översvämmades av Torneälvens vårflod. Oavsett vilket var hårdvallsängarna av högsta kvalitet.

3 Almquist, J. E. (1928). Det norrländska avvittringsverket. *Svenska lantmäteriet 1628–1928*, s. 481ff; *Stadga om avvittring i Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker* (1873:26). https://lagen.nu/1873:26.

4 Berglöf, L. & Malmberg, H. (1957). *Ströängar*, s. 28.

5 *Lag om ströängars indragande till kronan*. SFS 1921:378. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-1921378-om-stroangars-indragande-till_sfs-1921-378/

6 Berglöf, L. & Malmberg, H. (1957). *Ströängar*, s. 75, 84.

7 Stenman, L. (2004). *Ströängar – ett svenskt exempel på rättssäkerhet*, s. 128ff.

8 Almquist, J. E. (1928). Det norrländska avvittringsverket. *Svenska lantmäteriet 1628–1928*, s. 480ff.

jorden fick gradtalet 1 medan övriga fick högre siffror. Om en jord fick gradtalet 2 skulle det krävas två arealenheter för att motsvara en arealenhet av den bästa jorden.[1] I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, när laga skiften genomfördes i Torne lappmark, användes gradtal upp till 100. Samtliga ägofigurer och deras gradtal infördes i tabeller, där man också dividerade gradtalet med arealen för att få fram ett jämförbart värde, ett så kallat uppskattningsinnehåll. På så sätt kunde man fördela olika markslag på ett rättvist sätt mellan olika ägare, som nu fick sina innehav samlade i enskilda, sammanhängande skiften. Gränserna mellan skiftena markerades i terrängen med rösen och rågångar. Trots att såväl avstyckningar som sammanslagningar har ägt rum sedan dess präglas fastighetsstrukturen på den norrländska landsbygden än idag av laga skiftets gränser.

Avvittringen och samerna

Uppkomsten av privata fastigheter genom avvittring och laga skifte var helt och hållet kopplat till innehav av åkrar och ängar och således förbehållet den jordbrukande befolkningen. I den mån samer var jordbrukare och hade insynat nybyggen före 1873 omfattades även deras ägor av avvittringen. När vi studerade hur detta gick till i Malå socken kunde vi konstatera att de samiska nybyggarna av olika orsaker hade förhållandevis små arealer odlad mark och därmed också fick relativt lite skogstilldelning.[2] Filip Hultblad har om Jokkmokks socken konstaterat att ”nomadbosättningarna” visar en anmärkningsvärd koncentration till dödislanden, där skogssamerna haft sina visten, och att odlingar tillkommit sekundärt på tidigare renvallar.[3] Även där torde arealerna odlad mark ha varit små och skogstilldelningen därmed blivit liten. Säkert rådde likartade förhållanden på andra håll.

För att tillvarata de renskötande samernas rättigheter innehöll 1873 års avvittringsstadga i 8§ en formulering om att samerna även efter avvittringen skulle ”vara, såsom hittills, berättigade att för renhjordarna begagna bete å all skogsmark inom lappmarkernas nuvarande område, dock å enskildes skogar inom de till odling tjänliga delarna av landet [dvs. nedanför odlingsgränsen] endast vintertiden, ävensom äga att, i den mån för betesrättens utövande är nödigt, till hushållsbehov begagna skogen. Renbetesland, som kunna finnas inom den blivande gränsen för de till odling tjänliga delarna av lappmarken, må, såvitt för Lapparnes behov av renbete erfordras, fortfarande därtill användas.”[4] I avvittringsutslaget för Jukkasjärvi socken, fastställt den 30 december 1896, sägs uttryckligen att den del av socknen som ligger nedanför odlingsgränsen och som av ålder använts som renbetesland även fortsättningsvis ska bibehållas för det ändamålet.[5]

Genom avvittringen och det påföljande laga skiftet tillfördes således hemmansägarna avsevärda skogsmarksarealer med äganderätt, inklusive rätt till jakt och fiske. De blev också delägare i allmänningsskogar som än idag ger rätt till jakt och fiske på stora områden samt ekonomisk avkastning.

De renskötande samer som inte var hemmansägare blev inte på motsvarande sätt lagfarna ägare till de områden som de behövde för sina renar, inte ens till sina vistesplatser. Däremot slogs det fast i den första renbeteslagen, fastställd 1886, att de renskötande samerna även fortsättningsvis hade rätt att jaga och fiska på sina hävdvunna renbetesmarker.[6]

1 Lindblad, J. C. (1837). *Om laga skifte*, s. 40.
2 Norstedt, G. (2022). Det förlorade landet. *Samer i söder*.
3 Hultblad, F. (1968). *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, s. 198.
4 *Stadga om avvittring i Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker* (1873:26). https://lagen.nu/1873:26
5 Prawitz, G. (1967). Odlingsgränsen. *Samernas skattefjäll 3*, s. 63.
6 *Lag, angående de svenska Lapparnes rätt till renbete i Sverige* (SFS 1886:38).

Konkurrerande markanvändning före 1600: erämarksfarare

Efter denna bakgrund går vi över till rapportens egentliga syfte: att utreda om och i så fall var och i vilken utsträckning konkurrerande markanvändning har förekommit inom Talma samebys nuvarande byområde ovan odlingsgränsen före 1750. Vi har funnit det lämpligt att dela upp utredningen i två perioder med sekelskiftet 1600 som brytpunkt. Här redovisar vi vad vi kommit fram till rörande den tidigare perioden.

Vikingatid och medeltid

De första skriftliga källorna om Sveriges nordligaste delar är från slutet av järnåldern, vikingatiden. Det rör sig då om berättande sekundärkällor av varierande värde. Vi har granskat Ottars berättelse och Egil Skallagrimssons saga, de texter som oftast nämns i samband med norra Skandinaviens historia, men även studerat Gesta Danorum, som Olaus Magnus hänvisar till i Historia om de nordiska folken.

Ottars berättelse

Ottar var en storman från Hålogaland, vilket på vikingatiden var namnet på området norr om Tröndelag, från Namdalen och norrut. Han uppgav själv att han bodde längst norrut av alla nordmän, vilket förmodligen var någonstans väster om Tromsö.[1] Omkring år 890 seglade Ottar till de brittiska öarna och träffade kung Alfred den store av Wessex. Alfred bad Ottar beskriva sin del av världen, lät nedteckna hans berättelse och tog med den i sin utgåva av Orosius världshistoria.

Ottars redogörelse är av stort värde framför allt när det gäller hans skildring av sitt eget liv. Han berättade att han var mycket rik och mäktig och att hans främsta rikedom kom från den skatt som samerna (*Finnas*) betalade i form av skinn, dun, valben och rep av valskinn eller sälskinn. Han kunde också beskriva kustområdet ända bort till Vita havet utifrån sina egna seglatser. Dessutom innehåller berättelsen ett avsnitt om området bortanför fjällkedjan, vilket skulle kunna inbegripa det som senare kom att kallas för Torne lappmark. Ottar säger dock inget om att han själv skulle ha varit där, vilket minskar källvärdet av detta avsnitt.

Vi har hittat två svenska översättning av Ottars berättelse gjorda av språkvetare: en från slutet av 1700-talet av Henrik Gabriel Porthan[2] och en av K. B. Wiklund drygt 100 år senare[3]. På nästa sida återfinns de båda översättningarna av det avsnitt som möjligen skulle kunna beröra Torne lappmark, parallellt med originaltexten.[4]

Det korta avsnittet är inte helt lättolkat. Ottar uppger att nordmännens land i söder gränsar mot Sverige (*Sweōland*) och i norr mot kvänernas land (*Cwēna land*). I den mån det fanns ett Sverige i slutet av 800-talet sträckte det sig dock vid fjällkedjan knappast längre norrut än till Dalarna. Därefter skulle alltså kvänernas land ha tagit vid. Det är därför logiskt att Porthan drar slutsatsen att kvänernas land låg väster om Bottenhavet och omfattade Hälsingland, Medelpad med mera, och att Wiklund menar att kvänerna i varje fall bott i nuvarande Västerbotten. Vi tar inte ställning till detta, men vill understryka att geografin inte är entydigt beskriven.

Inte heller är det självklart hur man ska tolka det som står om hur kvänerna kom över fjällen för att härja bland nordmännen. De bar sina små, lätta båtar till de stora insjöarna i fjällen och anföll därifrån. Som påpekats av lingvisten Alan Ross förutsätter detta att det fanns farbara vattenleder *från* dessa sjöar till nordmännens boningar. Därmed är det uteslutet att kvänerna skulle ha kommit från Torneträsk till Ofotenfjorden. Ross lanserade hypotesen att den troligaste leden gick från Láimoluokta via Rágeseatnu till Vuoskkujávri, så över Lenesjávri och Álddesjávri och vidare genom Beardoeatnu ned till Målselvfjorden i Malangen. Hypotesen har den förtjänsten att Ottar tros ha bott någonstans i trakten av Malangen, varför hans uppgifter om kvänernas härjningar skulle ha kunnat vara självupplevda. Ross rekognoserade i augusti 1953 längs Beardoeatnu och fick veta att småbåtar kunde gå upp till Straumsmoen. Även uppströms fanns långa sträckor där en båt kunde färdas. Därefter tog sig Ross till Álddesjávri från ett annat håll och fortsatte med båt till Vuoskkujávri, varifrån han gick till Kattuvuoma vid Torneträsk. I september samma år flög han längs sträckan och blev styrkt i sin övertygelse om att detta måste vara den led som kvänerna använt.[5]

Den led som Ross trodde sig ha identifierat är

1 Storli, I. (2018). *Ottars verden*.

2 Porthan, H. G. (1873 [ca 1790]). Försök att upplysa konung Alfreds geografiska beskrivning. *H. G. Porthans skrifter i urval*, s. 75ff.

3 Wiklund, K. B. (1896). Om kvänerna och deras nationalitet. *Arkiv för nordisk filologi* 12, s. 103–117.

4 Lund, N. (1983). Ottar og Wulfstan, s. 23. Jämför även den norska översättningen i Sandved (1984).

5 Ross, A. S. C. (1954). Othere's "Cwenas and lakes". *The Geographical Journal* 120 (3), s. 337–345.

dock inte belagd i några andra källor. Den finns inte med i lappfogden Olof Burmans *itinerarium* från 1598[1] eller på den karta från ungefär samma år som återges på sidan 29.[2] Geografen Gunnar Hoppe har inte heller några uppgifter om en sådan färdled att redovisa.[3]

Folklivsforskaren Carl Johansson kände nog inte till Ross hypotes, och han såg en annan färdväg som naturligare för kvänernas härjningståg: den som gick längs Könkämäälven till Kilpisjärvi och därifrån genom Skitbotndalen till Lyngen.[4] Denna led är väl känd och användes tills vägen byggdes på 1940-talet. Den var framför allt en vinterled, men i Burmans *itinerarium* från 1598 beskrivs den som en roled.

Oavsett vilken väg som kvänerna kom måste de ha varit mycket djärva. Nordmännens bosättningar låg på denna tid inte inne i fjordarna utan längst ute på öarna.[5] Kvänerna skulle alltså ha färdats med sina små och lätta båtar från älvmynningen, över havet till exempelvis Kvaløya, en av de öar där Ottar kan ha bott. Där skulle de ha härjat bland nordmännen och därefter lyckats fly undan de sjövana kämparna över fjordarnas vidsträckta vattenytor samt tagit sig uppströms vattenleden, antagligen med ett krigsbyte. Det verkar otroligt att nordmännen skulle ha låtit det hända särskilt många gånger.

Även om det skulle ha företagits härjningståg genom Talma samebys nuvarande byområde kan vi inte se hur det skulle kunna ha någon betydelse för Talma samebys stämning av staten.

1 Burman, O. (1910 [1598]). Itinerarium för Torne och Kemi lappmarker. *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken I, s. 299ff.*

2 Kartskiss över området mellan Bottniska viken och Ishavet från 1590-talet. RA, Kartor och ritningar.

3 Hoppe, G. (1945). *Vägarna inom Norrbottens län*, s. 69.

4 Johansson, C. (1975). *Fjällbygdens människor berättar*, s. 60ff.

5 Hansen, L. I. (1990). *Samisk fangstsamfunn og norsk høvdinge-økonomi*. Se även Veland, M., et al. (2023). *Ressurser – rikdom – makt: håløyger og samer i sagatida*.

Ur Ottars berättelse för Alfred den store ca 890

Originaltext på fornengelska

Hē sǣde ðæt Norðmanna land wǣre swȳðe lang and swȳðe smǣl. Eal ðæt his man āðer oððe ettan oððe erian mæg, ðæt līð wið ðā sǣ; and ðæt is ðēah on sumum stōwum swȳðe cludig; and licgað wilde mōras wið ēastan and wið ūpp on emnlange ðǣm bȳnum landum. On ðǣm mōrum eardiað Finnas. (...) Ðonne is toēmnes ðǣm lande sūðeweardum, on ōðre healfe ðæs mōres, Swēoland, oð ðæt land norðeweard; and toēmnes ðǣm lande norðeweardum, Cwēna land. Ðā Cwēnas hergiað hwīlum on ðā Norðmen ofer ðone mōr, hwīlum ðā Norðmen on hȳ. And ðǣr sint swīðe micel meras fersce geond ðā mōras; and berað ðā Cwēnas hyra scypu ofer land on ðā mēras, and ðanon hergiað on ðā Norðmen; hȳ habbað swȳðe lytle scypa and swȳðe leohte.

H. G. Porthans översättning

Han sade att Nordmanna land var ganska långt och ganska smalt. All den mark, som är tjänlig, antingen till betesmark eller till åker, ligger vid havet; och jämväl den är på somliga ställen ganska bergig. En öde bergsrygg ligger mot öster, i jämnlång sträckning med det bebyggda landet. På denna bergsrygg uppehålla sig finnar [enligt fotnot = lappar]. (...) I bredd med detta lands södra del, på andra sidan om fjällryggen, ligger Sverige; och i bredd med samma lands norra del är Kvänland. Kvänerna härja stundom in på norrmännerne över fjällryggen; och stundom norrmännerne in på dem. Där finnas ganska stora sjöar med sött vatten emellan bergen; kvänerna bära därför sina båtar över land in i dessa sjöar, och härja så norrmännerne: de hava ganska små och ganska lätta fartyg.

K. B. Wiklunds översättning

Han sade att norrmännens land var ganska långt och ganska smalt. Allt det land, som man kan plöja eller begagna till betesmark, det ligger vid havet och detta land är likväl på somliga ställen mycket klippigt, och öster därom uppe i landet ligga vilda fjäll längs de bebodda trakterna. På dessa berg bo lappar. (...) Vid södra ändan av detta land (Norge) på andra sidan bergen ligger Sverige, sträckande sig mot norr, och mitt emot den norra delen av landet ligger Kvänland. Kvänerna härja stundom hos norrmännen, i det de fara över dessa fjäll, och stundom norrmännen hos dem; och där finnas mycket stora sjöar på andra sidan fjällen och kvänerna bära sina skepp över land till sjöarna och härja därifrån hos norrmännen; de hava mycket små och lätta skepp.

Den äldsta kända kartan över Torneälven, Kemiälven samt en del av Kalixälven. Syftet med kartan var att beskriva vattenvägarna från Torneå till Västerhavet och Kolahalvön. Eftersom den åtminstone delvis överensstämmer med lappfogden Olof Burmans vägbeskrivning, itinerarium*, från 1598 ritades den troligen i samband med den resa som fogden gjorde detta år.*

Inom det område som intresserar oss markeras sjöarna Iuckasiärf och Tornö tresk. Invid Torneträsk har Tingawari angivits. En liknande symbol finns vid Jukkasjärvi, kanske för att visa Siggevara. Däremot saknas de sjöar som ingår i Ross hypotetiska båtled från Torneträsk till Norge.

Kartskiss över området mellan Bottniska viken och Ishavet från 1590-talet. RA, Kartor och ritningar.

Egil Skallagrimssons saga

Egil Skallagrimssons saga nedtecknades omkring 1230 men återberättar händelser som ska ha utspelat sig i norra Fennoskandien på 800-talet, det vill säga på Ottars tid. I sagan berättas om Egil Skallagrimssons farbror, Torolf Kvällulvsson, en storman som var bosatt på gården Sandnes utanför nuvarande Mosjøen i Nordland fylke. Sedan Torolf stridit på kung Harald Hårfagres sida säger sagan att kungen gav honom rätt till ”finneferd”, det vill säga ensamrätt att handla med samerna och kräva skatt av dem. En vinter drog Torolf upp till Finnmark med närmare 100 man. Han handlade med samerna och fortsatte därefter långt österut. Då kom det kväner till honom, utsända av kung Faravid av Kvänland, och berättade att karelare härjade i deras land. Kunde Torolf hjälpa dem? Torolf begav sig österut till Kvänland och träffade kung Faravid, som själv förfogade över 300 man. Tillsammans begav de sig ”övre vägen upp genom Finnmarken” tills de kom till ”ett fjäll, där de kirjaler höllo till, som förut härjat bland kvänerna”. De

drabbade samman, och nordmännen gick hårt fram. Många karelare dog och resten flydde. Kung Faravid och Torolf fick ”omåttligt stort byte” och vände tillbaka till Kvänland. Torolf skildes från Faravid ”med vänskap” och drog med sitt folk upp i Finnmarken igen. Från fjället kom han ned i Vefsnfjorden och fortsatte hem till Sandnes. Vintern därpå drog Torolf åter upp till Finnmarken och fortsatte österut till Kvänland. Hans och kung Faravids mannar gick nu till anfall i själva Karelen, ”i sådana bygder, som de tyckte sig manstarka nog att våga sig på”. ”De fingo rikligt byte”, och på våren drog Torolv åter hem till sin gård.[1]

Även här finns anledning att kritiskt granska innehållet. Själva begreppet ”finneferd” är en anakronism, tillfogad av 1200-talets nedtecknare, eftersom den kungliga pretentionen om ensamrätt till skinnhandeln uppkom tidigast på 1000-talet.[2] Inte desto mindre är det fullt möjligt att Torolf begav sig på handelsfärd till samerna och kanske också tog upp tribut för egen räkning, precis som Ottar.

Geografin är något mer precis än i Ottars berättelse. Det framgår att Finnmarken omfattar nästan hela det inre landet, lika långt söderut som Hålogaland det yttre. Öster om Namdalen ligger enligt sagan Jämtland, därefter Hälsingland, sedan Kvänland, slutligen Kirjalaland eller Karelen. Finnmarken ligger ovanför alla dessa land.[3] Det som här kallas för Finnmarken stämmer alltså väl överens med det som på svensk sida kallas för Lappland, vars sydgräns än idag ansluter till en norsk fylkesgräns, den mellan Nordland och Tröndelag. Namdalen och Jämtland ligger söder därom. Med Hälsingland menas troligen den fornsvenska bygden, som på vikingatiden sträckte sig till norra Ångermanland.

Om man fortsatte österut från Jämtland kom man alltså enligt Egilssagan först till Hälsingland, så till Kvänland och slutligen till Karelen. Om Kvänland låg mellan Hälsingland och Karelen bör det rimligen ha legat öster om Bottniska viken. Sagan ger således en annan bild av Kvänlands placering än Ottar.

Historikern Kustaa Vilkuna förespråkar Egils version och kopplar samman Kvänland med det gamla landskapet Kaland som omfattade de norra delarna av Egentliga Finland, senare kallade Nedre Satakunta och Österbotten. Därifrån sträckte sig Kvänland enligt Vilkuna upp till och med Bottenviken.[4]

Oavsett geografin kan man fråga sig om Torolf överhuvudtaget reste till Kvänland. I Egils saga beskrivs seglatser åt olika håll så detaljrikt att man utan vidare kan följa rutterna på en modern karta. När det gäller Torolfs färd till Kvänland sägs bara att han ”drog upp” till Finnmarken, ”trängde långt öster ut” och ”kom öster ut till Kvänland”. Frånvaron av detaljer om denna vidsträckta resa gör att man kan misstänka att den är en skröna. Märkligt är det också att kung Faravid inte är känd från någon annan historisk text.

Kanske var Torolfs berättelser om de rikliga byten han tog av karelarna bara ett sätt att förklara hur han hade blivit så rik. Kanske talade de ränksmidande Hildiridssönerna sanning när de inför kung Harald påstod att Torolf hade lagt beslag på merparten av ”finneskatten” för egen räkning.[5]

Oavsett hur det förhöll sig med den saken har vi inte funnit något i Egilssagan som är av betydelse för Talma samebys stämning av staten.

Gesta Danorum

Omkring 1200 författade historikern Saxo Grammaticus ett verk om danskarnas historia, kallat *Gesta Danorum*, ”Danernas bedrifter”. Där berättas om den svenske kämpen Arngrim som ville gifta sig med den danske kungen Frodes dotter. När Frode inte gick med på det vände sig Arngrim till den svenske kungen Erik för att få hjälp. Erik gav honom rådet att han skulle göra intryck på Frode genom att besegra kung Egder av Bjarmaland (norra Ryssland) och kung Tengil av Finnmarken, eftersom dessa var de enda som ännu inte hade underkastat sig danskarnas överhöghet. Sagt och gjort. Arngrim drog i fält med sin här och började med ”finnarna”, troligen samerna, som var skickliga på att använda spjut och pilbåge, var duktiga jägare och flyttade omkring med hela sitt hushåll. Tre gånger vann Arngrim över ”finnarna”, som dock två gånger kunde fly genom att förvända synen på förföljarna. Den tredje gången överlämnade de sig till Arngrim, som bestämde att de hädanefter skulle betala skatt till den danske kungen i form av ett vagnslass djurskinn för var tionde man. Därefter besegrade Arngrim kung Egder av Bjarmaland i tvekamp och beslöt att varje man av bjarmerna skulle erlägga ett skinn om året för att behålla livet. Så vände Arngrim åter till Frode och fick äkta hans dotter.[6]

1 Alving, H. (1992). *Egil Skallagrimssons saga*, s. 29ff.
2 Hansen, L. I. & Olsen, B. (2012). *Samenes historie fram til 1750*, s. 61. I LTU-rapporten uppges, med hänvisning till samma källa: ”Kombinationen av skattläggning och handel med samerna blev i Norge på 900-talet förbehållet kungen” (s. 53). Men det stämmer alltså inte med vad som står där.
3 Alving, H. (1992). *Egil Skallagrimssons saga*, s. 30.
4 Vilkuna, K. (1968). Kainuu – Kvänland. *Saga och sed*, s. 50–63.
5 Alving, H. (1992). *Egil Skallagrimssons saga*, s. 31f.
6 Saxo Grammaticus, et al. (2015). *Saxos Danmarkshistorie*, s. 229f. Bok 5, kapitel 13.

Saxo Grammaticus verk anses ha större litterärt än historiskt värde. Berättelsen om hur Arngrim besegrade ”finnarna” kan ses som en myt som förklarar hur det kom sig att de nordiska folken började beskatta samerna. Vi menar att inte heller Saxo har någon betydelse för Talma samebys stämning av staten.

Olaus Magnus Carta marina och Historia

Den katolske prästen Olaus Magnus från Linköping företog i början av 1500-talet en resa genom Norrland. År 1519 kom han till Torneå, där han samlade på sig en mängd uppgifter om det nordliga området. Omkring 1540 skapade han kartan *Carta marina*, en karta över Norden med många bilder och en tillhörande beskrivning. Den följdes av *Historia om de nordiska folken*, ett omfattande verk om Norden där han berättar om sina egna erfarenheter men också återger klassiska historieskrifter och material av sagokaraktär. Om kartan och boken används med urskillning finns värdefullt stoff att hämta där.

På Carta Marina upptas merparten av området norr om Bottenviken av en dramatisk krigsscen (se denna rapports omslagsbild). Där ses ”Tengilus Rex Scricfinnor”, med en här som dels rider på renar, dels åker skidor, driva bort ”Argrimus Rex Helsingorum”, vars mannar rider på hästar eller går till fots. Namnen känns igen från Saxo Grammaticus berättelse om kämpen Arngrim, även om denne här har blivit hälsingarnas kung och Tengils folk kallas för ”scricfinnar”. Förbryllande är dock att hälsingarna på kartan ser ut att fly undan skrikfinnarna medan Saxo berättar om hur Arngrim vann – en berättelse som Olaus Magnus också återger i sitt verk.

Den händelse som avbildas på Carta Marina stämmer faktiskt bättre överens med en annan av berättelserna i *Historia om de nordiska folken*, även den från Saxo, nämligen om hur danernas kung Regner (Ragnar Lodbrok) överföll bjarmerna, vilka bjöd motstånd med hjälp av ”de skickliga bågskyttar, som hans grannfurste i Finnmarken sänt till hans bistånd” vilka ”äro vana att med stor snabbhet löpa över snöfälten på sina lätt glidande skidor”. Den mäktige kung Regner, som tidigare ”triumferat över det stolta Rom”, tvingades förödmjukad ta till flykten för ”en hop simpla bönders ömkliga och oansenliga krigsredskap”.[1]

Även om dessa historier skulle vara sanna säger de ingenting om konkurrerande markanvändning i området norr om Bottenviken. Att stormän och kungar stridit om rätten att beskatta samerna är något som vi känner igen från historisk tid, men det innebär inte att de konkurrerade med samernas markanvändning utan helt enkelt att de berikade sig på den.

Historierna om Arngrim och Regner har dock inte högre sanningsvärde hos Olaus Magnus än hos Saxo Grammaticus. Vi har inte heller hittat något i Olaus Magnus mer faktabaserade kapitel som berättar om utmarksbruk eller annan konkurrerande markanvändning inom lappmarkerna.

Medeltida primärkällor

Från och med 1300-talet börjar framför allt Tornedalen men i någon mån också Torne lappmark omnämnas i primärkällor. Nedan redovisar vi en kortfattad sammanställning av de källor vi funnit:

- **Palliumskatten 1316**, där Torneå församling nämns i ett senare tillägg till förteckningen.[2]
- **Tälje stadga 1328**. Kungens drots Knut Jonsson meddelar att en överenskommelse träffats mellan hälsingar och birkarlaboa, enligt vilken ”det nordligaste partiet av Hälsingland, som sträcker sig fram till Uleå älv och Ule träsk, utan hinder eller störning från någon person skall bebos samt odlas”. Man kom också överens om att ”ingen skall hindra de skogs- och nomadmänniskor [*homines siluestres et vagos*], som på svenska kallas lappar, i deras jakter, och ej heller förenämnda birkarlaboa, som färdas till sagda lappar, vistas hos dem eller återvända från dem med sin egendom.”[3]
- **Magnus Erikssons stadfästelse av Tälje stadga 1340**, vari han förtydligar ”att de landsändar vårt rikes som vid Hälsingland och Ångermanland liggandes äre, benämnd lappmark (…) skola då kristno folke och allmoge bjudas, och dem allom och var och enom som däruti bygga och bo vele fritt lov att vinna sig ägor, att taga för sig och sina arvingar”.[4]
- **Dop i Torneå 1346**, utfört av ärkebiskopen i Uppsala. Ett 20-tal personer döptes, såväl samer som karelare från Ule, Kemi och Simo.[5]
- **Erik Magnussons brev 1358**, där han bekräftar ”alla de privilegier, nåder och friheter” som givits dem som bor ”i Norrebotten i Lappmarken”. Kungen förbjöd alla att på något sätt hindra de ”birkarlar som ökna [öde] skogar i förberörde ändar efter sina tarve och nytto söka vele”.[6]

1 Olaus Magnus (1982 [1555]). *Historia om de nordiska folken*, s. 172ff. Enligt Saxo hette hövdingen över Finnmarken Matul.
2 RA, SDHK 2712. https://sok.riksarkivet.se/dokument/sdhk/2712.pdf
3 RA, SDHK 3558. https://sok.riksarkivet.se/dokument/sdhk/3558.pdf
4 RA, SDHK 4571. https://sok.riksarkivet.se/dokument/sdhk/4571.pdf
5 Hausen, R. (1890). *Registrum ecclesiæ Aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok*, s. 154. https://df.narc.fi/Images/Editions/REA_1996.pdf.
6 RA, SDHK 7420. https://sok.riksarkivet.se/dokument/sdhk/7420.pdf

❄ **Peter Djäknes dom vid tinget i Torneå 1386**. Vid tinget tilldömdes ”ärliga fru Catherine Magnusdotter den laxforsen som ligger i Torneå socken”.[1]

❄ **Eriks av Pommern skattebok 1413**, där Torneå uppges ha 30 rökar. En rök kan ha omfattat flera hushåll.[2]

❄ **Olof Ingevaldssons dom vid tinget i Torneå 1420**. Här klagade ”alla meniga allmoge som lappefarar äre, med alla birkarlar högeliga, hur lösmän av Tavastland och de inbördes ganska litet åtte [ägde, i detta sammanhang syftande på den lott någon ägde rätt att uppbära] i lappmarkerna och i lapparna” for runt och utövade tvång mot ”lapparna” så att de försökte undfly även dem som skulle ”uppbära med rätta sin lott av lapparna”. Det beslöts ”att ingen lappefare skulle fara i Lappmarken som mindre åtte än ett gråskinn [ekorrskinn]”. Den som hade så små rättigheter i lappmarken blev tvungen att leja bort sin andel till någon som hade mer.[3]

❄ **Tingsdom från Torneå 1430** om gränsen mellan Turtola och Pello byar.[4]

❄ **Förläningsbrev till Jakob Ulfsson 1482** där Särkilax kapell nämns.[5]

❄ **Lagmannens i Västerbotten Nils Djäkne besök i Torneå 1489**, då han vidimerade dombrevet från 1420.[6]

1 FRA, DF 947. https://df.narc.fi/document/947
2 Vahtola, J. (1991a). Folkens mångfald. *Tornedalens historia 1*, s. 182.
3 FRA, DF 1628. https://df.narc.fi/document/1628#ref2.
4 Vahtola, J. (1991a). Folkens mångfald. *Tornedalens historia 1*, s. 182.
5 Vahtola, J. (1991a). Folkens mångfald. *Tornedalens historia 1*, s. 182.
6 Fellman, I. (1915). *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne, 4*, s. 9f. Även RA, SDHK 32261 (ej avskrift).

Dessa primärkällor visar att Torneå blev församling under första halvan av 1300-talet, att det i slutet av 1400-talet fanns ett kapell i Särkilax och att bygden vid Torneälven 1430 sträckte sig åtminstone upp till Pello. De visar också att kungen uppmuntrade till kolonisation av lappmarkerna och att det fanns birkarlar i Torneå som for till Lappmarken och uppbar ”sin lott” av samerna med den svenske kungens välsignelse.

Att birkarlar och andra ”lappefarar” uppbar tribut från samerna innebär dock ingen konkurrerande markanvändning utan ett utnyttjande av samernas markanvändning för sin egen och kungens vinning.

Ingen av uppgifterna i de medeltida primärkällorna kan kopplas till någon med samerna konkurrerande markanvändning inom Torne lappmark.

Torneböndernas träskfiske

Det finns uppgifter om att kustbönder fiskade i Kemi lappmark från och med slutet av 1400-talet.[7] Det kan tänkas att även bönderna i Torneå storsocken bedrev erämarksbruk i Torne lappmark redan då, men det finns inga belägg för det.

De äldsta primärkällor som har något att berätta om Torneböndernas erämarksbruk är de fogderäkenskaper som började upprättas i och med att Gustaf Vasa gjorde verklighet av sina ambitioner att kontrollera skatteintäkterna över hela det svenska riket. Särskilt intressanta är de register som från och med 1553 upprättades över de fisketräsk som brukades av bönderna i Västerbottens alla kustsocknar. Fisketräsk var vanligen sjöar men ibland delar av älvar. Namnen i fiskeregistren är inte alltid lätta att återfinna på dagens kartor, men en stor del av fisketräsken har ändå kunnat identifieras. När det gäller Torneå storsocken har huvudparten av identifieringsarbetet utförts av språkvetaren Eivor Nylund Torstensson, som transkriberade hela 1553 års fiskeregister för Torneå och Kalix storsocknar.[8] Senare har arkivforskaren Petter Antti arbetat vidare med samma material, tillfört uppgifter från senare register samt gjort illustrativa kartor. Nedan citerar vi huvudsakligen Antti.

7 Tegengren, H. (1952). *En utdöd lappkultur i Kemi lappmark*, s. 59.

I 1553 års fiskeregister upptas under rubriken *Torneå socken* 83 fisken. Av de 75 som kunnat identifieras ligger ungefär en tredjedel ovanför lappmarksgränsen, varav tre i den nuvarande gränsälven, sex i den östra rikshalvan och 16 i den västra. Endast två kan placeras i eller i anslutning till Talma samebys nuvarande byområde ovan odlingsgränsen: ”Sautamis tresk”, som anses vara Savddosjávri/Sautusjärvi, samt ”Juckes tresk”, den närbelägna Čohkkirasjávri/Jukkasjärvi.[9] Se kartan på sidan 34.

Så gott som alla som upptas i fiskeregistret från Torneå socken 1553 var bönder med egna gårdar, alternativt söner eller bröder till sådana bönder.[10] Att de bedrev jordbruk och boskapsskötsel avspeglar sig i skattelängderna som visar att samtliga betalade både korntionde och smörskatt. Ungefär en femtedel var birkarlar.[11] Den bonde som brukade Sautusjärvi och Jukkasjärvi utgjorde inget undantag. Det var Olof Hindersson (ca 1500–1556) i Niemis, en by som ligger vid Torneälven ungefär en mil nedströms Övertorneå. Han var husbonde på Kaisa gård, birkarl

8 Nylund Torstensson, E. (1977). 1553 års fiskeregister för Torneå storsocken. *Namn och bygd* 65, s. 71–86.
– Originalkälla: Register på träsk i Torneå socken 1553. Jöns Håkanssons räkenskap för Västerbotten 1553. RA, LVB. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0044392_00210
9 Antti, P. (2018). Träsken och gäddan. *Matarengiposten* 20.
10 Antti, P. (2018). Träsken och gäddan. *Matarengiposten* 20.
11 Wallerström, T. (1995). *Norrbotten, Sverige och medeltiden*, s. 131f.

och nämndeman. Han var också den svenska kronans förste fogde över Torne och Västersjö lappmarker (nordnorska kusten).[1] I 1546 års redovisning av årliga räntan upptas Olof Hindersson för två spannland åker och 20 lass äng.[2] År 1553, samma år som det första träskregistret upprättades, hade Olof Hindersson 15 kor, vilket var mer än de flesta i Torneå socken.[3] Dessutom betalade han tull för att ha sålt fyra rävskinn, 14 utterskinn och 15 renskinn ”till ryssen”. År 1554 befann sig Olof Hindersson i Västerås där han erhöll ett kungligt brev på att han fick bruka laxfisket på Seskarö under 55 år, mot två tunnor lax i årlig skatt.[4] År 1555 betalade Olof Hindersson en spann korn i tionde, vilket var relativt mycket – de flesta andra i socknen betalade 1 skäl, vilket var ¼ spann.[5]

Efter Olof Hinderssons död togs fisket i Sautusjärvi och Jukkasjärvi över av hans son Nils (ca 1540–1616) som också bodde på Kaisa gård i Niemis. Liksom sin far var han birkarl och bondeköpman. Åren 1582–88 var han lappfogde för Kemi lappmark och 1607–1611 laxfogde i Tana älv.[6] Vid Älvsborgs lösen 1571 var han den fjärde rikaste mannen i Övertorneå socken.[7]

Att Olof Hindersson och Nils Olofsson fiskade i just Sautusjärvi och Jukkasjärvi hade säkert att göra med deras ställning som birkarlar och handelsmän. I samband med en tingssak 1688 om fisket i just dessa sjöar tillfrågades gamla män hur det kunde komma sig att Tornedalsbönder fiskade där. De berättade då att birkarlar förr i tiden, ”då Torneå stad ännu intet funderat var”[8], hade brukat fiska där i samband med sina handelsresor. Fiskevattnet hade då varit dem ”tillåtet av lapparne för en billig lega att nyttja och bruka till behaglig tid, men ingalunda att göra sig därav någon hävd, havandes i så måtto bemälte birkarlars arvingar var efter annan gjort sig därutinnan legitimerade och delaktige”.[9] Fisket hade alltså upplåtits av samerna på vissa villkor.

De bönder som 1688 ställdes inför rätta för att ha fiskat i Sautusjärvi och Jukkasjärvi kom dock inte från Niemis utan från Alkkula, en annan by i Övertorneå socken. När Alkkulabönderna på 1500-talet betalade skatt för fisketräsk ovanför lappmarksgränsen handlade det om ett par sel i Muonioälven. Hur det kom sig att de nu ansåg sig ha rätt att fiska vid Jukkasjärvi har vi inte kunnat reda ut.

Enligt de gamla männen fiskade i alla fall tornedalingarna i Jukkasjärvi efter upplåtelse av samerna. Den minnesbilden styrks av det faktum att inte bara Tornedalsbönder utan även samer skattade för fisket i Savddosjávri och Čohkkirasjávri. Detta framgår av de träskregister som från och med 1559 upprättades för samerna i Torne lappmark (se kartan på sidan 34).[10] I det första fiskeregistret sägs att ”Jucku Träsk” och ”Sautthe Tresk” brukades av Nils Larsson, Hemel Larsson och Henrik Tomasson i ”Lulle by” (Siggevara), vilka samsades om en not.[11]

Under några år i början av 1560-talet upptas dessa träsk sedan under Tingevara med bland andra Anund och Tomas Huasson som innehavare.[12] Därefter återgår de till Lulebyn eller Siggevara, fortfarande med samiska innehavare.[13]

Ovannämnda tingssak från 1688 är bara en av flera som togs upp under 1600-talets sista decennier rörande Tornedalsböndernas fiske ovanför lappmarksgränsen. År 1694 ställdes exempelvis Per Olofsson med flera från Niemis i Övertorneå inför rätta för att de fiskat i Sautusjärvi. Lars Noppa och hans kamrater från Alkkula stämdes för att de brukat ”åtskilliga fisketräsk, som i synnerhet Kuosko swando [Kuoksusuanto] och Witzangi swando [Vittangisuanto].” Både Per Olofsson och Lars Noppa hävdade att deras förfäder ”över 100:de års tid dessa fisketräsk brukat och därför årligen skattat”. De ombads skaffa fram bevis för sin gamla hävd och lägga fram dem för landshövdingen.[14] Såvitt vi vet skedde detta aldrig.

Kung Karl XI var informerad om konflikterna. I

1 Torikka, S., et al. (2017). *1617: Övertorneå storsocken under en dramatisk tid*, s. 186f.
2 Mantal, åkerland och ängesland i Torneå socken 1546. Jordeboken av Västerbotten 1546. RA, LVB. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0044385_00079
3 Jordsens avel och uppbörd. Torneå socken 1553. Jöns Håkanssons räkenskap för Västerbotten 1553. RA, LVB. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0044392_00210
4 Kuoksu, E. (2008). *Birkarlssläkter från övre Tornedalen*, s. 50.
5 Mantalet av Torneå socken på korntionde 1555. RA, Prostarnas tionderäkenskaper. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0070892_00132
6 Torikka, S., et al. (2017). *1617: Övertorneå storsocken under en dramatisk tid*, s. 183ff.
7 Kuoksu, E. (2008). *Birkarlssläkter från övre Tornedalen*, s. 50f.
8 Det är inte helt uppenbart vilken tid som avses. Torneå fick stadsprivilegier 1621 men omtalas som stad redan på 1500-talet av Olaus Magnus: ”...är en stad byggd, som kallas Torneå (…). Denna stad har ett särdeles vackert och förmånligt läge, och ingen annan handelsplats i hela trakten upp emot Nordpolen är mera besökt än detta Torneå.” Olaus Magnus (1982 [1555]). *Historia om de nordiska folken*, s. 938. Bok 20, kapitel 1.
9 Tinget i Jukkasjärvi 26 januari 1688. RA, SH, Renov. dombok, Västernorrlands län nr 9. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v424000.b10570.s1049.
10 Ruong, I. (1937). *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*.
11 Register på träsk i Torneå lappmark 1559. Joen Jonssons räkenskap för Torneå lappmark 1559. RA, LNL. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0044569_00028
12 Register på träsk i Torneå lappmark 1561 och 1563. Nils Nilssons räkenskaper för Torneå lappmark 1561 och 1563. RA, LNL. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0044575_00043. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0044584_00021
13 Ruong, I. (1937). *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*.
14 Tinget i Jukkasjärvi 24 januari 1694. RA, SH, Renov. dombok, Västerbottens län nr 5. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v427339.b7640.s758

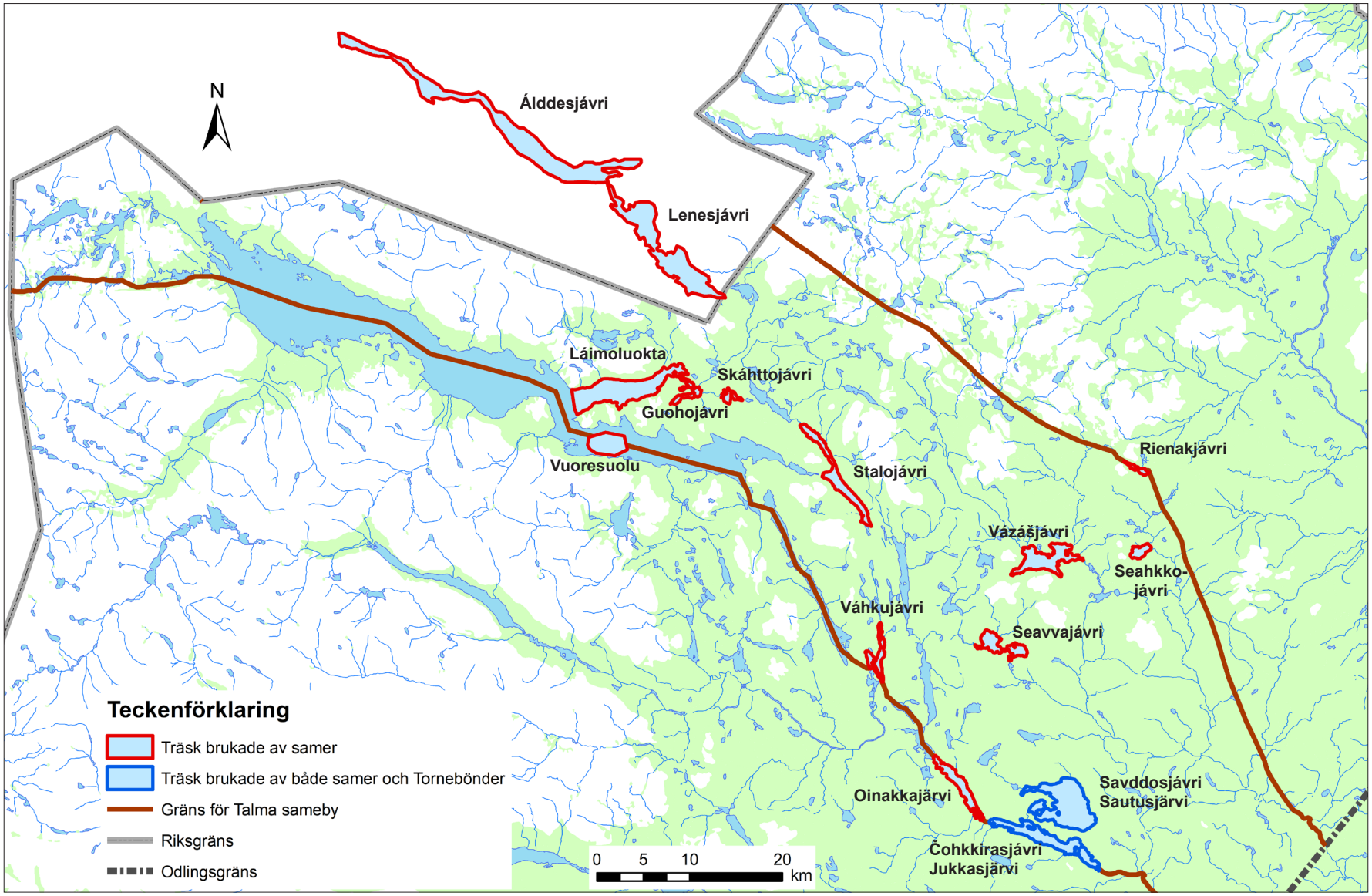

Fisketräsk upptagna i 1500-talets fiskeregister i eller i anslutning till det område som berörs av Talma samebys stämning av staten. Det finns dels register för samerna i Siggevara och Tingevara, sammanställda av Ruong (1937), dels för bönderna i Torneå storsocken, sammanställda av Antti (2018). Underlagsdata ©Lantmäteriet.

samband med att han planerade ett nytt skattläggningssystem för lappmarkerna konstaterade han i sin instruktion till landshövding Gustaf Douglas och lagman Jakob Bure att samerna i både Torne och Kemi lappmarker hade besvärat sig över att en del av ”socknarnas invånare”, dvs. sådana som var bosatta nedanför lappmarksgränsen, hade tillägnat sig träsk ovanför ”lappmarks rå och rör”. Dessa fiskevatten hade samerna ursprungligen upplåtit till bönderna ”för lego”, alltså mot ersättning, men bönderna hade därefter försökt göra vattnen till sina genom att betala taxa till kronan. Samerna försökte nu återfå sina sjöar, och kungen föreskrev att saken skulle utredas.[1] Så skedde, och kammarkollegium konstaterade i sitt protokoll av den 5 juni 1695 att man fann det både rättvist och i enlighet med kungens intresse att samerna fick behålla sjöarna och bruka dem mot samma taxa som bönderna utgivit.[2]

Således stadgade Karl XI i ett brev till landshövdingen i Västerbotten den 8 juli 1695 att denne skulle låta utreda var fisketräsken var belägna, och om de låg ovanför lappmarksgränsen ”pröva vi skäligare, att Lapparne därför bliva skattlagde, än några bönder, som långt därifrån äro avlägsne”.[3] Nils Arell konstaterar angående detta att Kronan vid denna tid förde en alltmer aktiv lappmarkspolitik och var angelägen om att både skydda samernas intressen och stimulera nybyggesverksamheten. Om tornedalingarna ville fiska ovanför lappmarksgränsen fick de helt enkelt flytta dit.[4]

Annan konkurrens

Vi har inte hittat belägg för andra former av konkurrerande markanvändning än träskfiske, exempelvis slåtter, före 1600. Om vi går något längre fram i tiden, till slutet av 1640-talet, finns en samling geometriska jordeböcker där varje bys tillgångar reds ut i detalj. Gerd Enequists sammanställning visar att gårdarna i Torneå storsocken kunde bärga mer än hälften av sitt hö på inägojorden. Till detta kom ängarna på röjda marker längs älvstränderna som i stor utsträckning kom att avgöra gårdarnas och byarnas lokalisering. Myrslåttern var däremot av liten betydelse. Enequist konstaterar att byborna i det som nu är Norrbottens län inte behövde företa långa slåtterfärder på 1640-talet. I Torneå storsocken fanns endast en by som hade slåttermarker långt från gården, nämligen Seskarön.[5] Vi har kontrollerat Enequists uppgifter mot källmaterialet och funnit att de stämmer.[6]

De geometriska jordeböckerna ger alltså inga indikationer på att bönderna i Tornedalen skulle ha bedrivit någon slåtter ovanför lappmarksgränsen. Tvärtom verkar det inte som att de skulle ha behövt det, eftersom de hade tillräckligt med naturliga ängsmarker i närområdet.

När det gäller jakt innehåller de geometriska jordeböckerna inga upplysningar överhuvudtaget. Vi känner inte heller till några andra källor som skulle kunna berätta om Tornebönders eventuella jaktfärder till Torne lappmark före 1600.

Sammanfattning före 1600

Det finns inget som tyder på att andra än samer skulle ha brukat mark eller vatten inom Torne lappmark förrän vid mitten av 1500-talet, då de första träskregistren upprättades. Inom Talma samebys nuvarande byområde ovan odlingsgränsen ligger endast två av de sjöar som brukades av bönder från Torneå storsocken: Savddosjávri och Čohkkirasjávri. Även samerna skattade för fisket i dessa sjöar, och det var samerna som på vissa villkor upplät fisket i dessa sjöar till Tornedalsbönderna.

Merparten av Savddosjávri och Čohkkirasjávri ligger idag inom skiften tillhöriga bysamfälligheter inom Jukkasjärvis och Paksuniemis byar samt inom Jukkasjärvi sockenallmänning.[7] En mindre del av Savddosjávri och en ännu mindre del av Čohkkirasjávri ligger inom fastigheter som förvaltas av Fastighetsverket. Det är endast de sistnämnda som berörs av Talma samebys stämning av staten.

1 Karl XI (1912 [1692]). Instruktion till landshövding Gustaf Douglas och lagmannen Jakob Bure inför undersökningen om lapparnes tillstånd uti Västerbottens lappmarker. I: Fellman, I. (1912). *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne*, 4, s. 265.

2 Kammarkollegium (1912 [1695]). Ur Kongl. Kammarkollegii protokoll för år 1695. I: Fellman, I. (1912). *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne*, 4, s. 283.

3 Karl XI (1872 [1695]-a). Brev den 8 Juli 1695 till Kongl. Maj:ts Befallningshavande i Västerbotten, angående lappskatten m.m. *Samling av författningar angående de s.k. lappmarksfriheterna*.

4 Arell, N. (1977). *Rennomadismen i Torne lappmark*, s. 136ff.

5 Enequist, G. (1935). Övre Norrlands storbyar. *Ymer* 1935 (2), s. 143–184.

6 Geometrisk jordebok över alla skattehemmans ägor i Övertorneå socken 1648, inlevererat av Erik Eriksson Widman. Dito för Torneå socken 1647. RA, Projekt äldre geometriska kartor. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/R0000206_00001

7 Länsstyrelsen i Norrbottens län (2024). *Fiskeregler i fjällen – Kirunakortet 2024*. https://www.lansstyrelsen.se/download/18.75e8681f18c8ab55ffcf33/1703170784289/Kiruna_2024__översikt.pdf

Konkurrerande markanvändning efter 1600: nybyggare

Först efter 1600 finns konkreta uppgifter om nybyggare i Torne lappmark, vilket innebar utökade möjligheter till markanvändning som konkurrerade med samernas. Här kommer vi i detalj att utreda markanvändningen inom nybyggena och byarna Kuoksu, Vittangi, Soppero, Jukkasjärvi, Paksuniemi, Kurravaara, Vittangijärvi och Sevujärvi samt i vilken mån markanvändningen kan ha skett inom Talma samebys nuvarande byområde ovan odlingsgränsen före 1750. Urvalet av bosättningar motiveras i metodavsnittet på sidan 13.

Kuoksu

På Olof Tresks karta över Torne lappmark från 1643 (sidan 37) finns ett enda nybygge markerat inom lappmarken. Det bär namnet *Pirko kylas*.[1] Pirkkokylä är ett annat namn för Koivukylä (”Björkbyn”) i Övertorneå socken, där Jöns Jönsson lämnade gården Pirkko eller Pirkkoi för att bli nybyggare vid selet Kuoksusuanto.[2] I boskapslängden 1635 återfinns Jöns Jönsson fortfarande under Koivukylä, men 1640 tas han upp som nybyggare under Junosuando, vilket var den by som låg närmast lappmarken. Troligen upptog Jöns sitt nybygge 1636.[3] Det kom senare att kallas för Kuoksu.

Noteras bör att Kuoksusuanto inte hörde till de fisketräsk som brukades av bönder från Torneå storsocken.[4] Det var samer från Siggevarabyn som skattade för fisket där.[5]

Den förste nybyggaren Jöns Jönsson efterträddes av sonen Lars som återfinns i mantalslängderna för Junosuando mellan 1648 och 1652, därefter under Siggevara lappby 1658–59.[6] Det första belägget för att familjen hör hemma i just Kuoksu är från 1656, då domboken innehåller en notis där ”Lars Jonsson i Koxa” nämns i samband med uppsättandet av ett nytt kronopörte.[7] På Olof Simonsson Nauclérs karta över Torneälven från 1660 (sidan 38) står *Biörklasses gårdh* vid Kuoksus position. Uppströms detta finns inget nybygge markerat. På Jonas Geddas karta (sidan 39) över Torneå socken från 1673 finns två nybyggen markerade i det som här kallas *Kock soan*.

De två nybyggena brukades troligen av Lars Jönsson och hans son Lars. Av de tre sönerna betecknas en i 1680-talets mantalslängder som ”alldeles utfattig” medan en annan låtit sig lejas som soldat.[8] Endast Lars blev kvar i Kuoksu. Han återfinns i mantalslängderna för Siggevarabyn 1674–75, det sistnämnda året med noteringen ”borta”. Denne Lars kan ha varit far till Anna Larsdotter (1673–1729) som blev nästa nybyggare i Kuoksu tillsammans med sin make, Lars Olofsson Lodwijk (1660–1735) från byn Lovikka i nuvarande Pajala kommun.[9]

Lars Lodwijk förekom vid tinget i Jukkasjärvi 1694 eftersom han och Henrik Mickelsson Kyrö (se sidan 40) i Vittangi tvistade om ”jordaägor och fiskeri”.[10] Efter besiktning togs målet upp på nytt två år senare. Det framgick att Lars tidigare hade bärgat hö ovanför Henriks gård i Vittangi, men nu beslöt rätten att de ängesland som låg vid älven ovanför Vittangi skulle brukas av Henrik medan Lars fick nöja sig med det som låg nedanför. Det hö som Lars föregående sommar bärgat ovanför Henriks gård skulle tillfalla den sistnämnde.[11]

I 1695 års jordebok upptas Lars Olofsson Lodwijk under Siggevara lappby, närmare bestämt för ”Laino” i likhet med de flesta andra nybyggarna i området. Han erlade fyra silvermynt i skatt, vilket var relativt mycket.[12] När en särskild rubrik för nybyggare införs i jordeboken 1698 finns Lars Olofsson Lodwijk där.[13] I 1711 års uppbördsbok noteras att hans nybygge blivit öde 1709.[14]

---

1 Se även: Tresk, O., et al. (1928). *Kartor över Kemi & Torne lappmarker 1642 och 1643*.
2 Torikka, S., et al. (2017). *1617: Övertorneå storsocken under en dramatisk tid*, s. 135f, 529f.
3 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 206.
4 Antti, P. (2018). Träsken och gäddan. *Matarengiposten* 20.
5 Ruong, I. (1937). *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*, s. 64.
6 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 206.
7 Tinget i Jukkasjärvi 30 januari 1656. RA, SH, Renov. dombok, Gävleborgs län nr 5. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v421264a.b3520.s318
8 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 206.
9 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 156.
10 Tinget i Jukkasjärvi 24 januari 1694. RA, SH, Renov. dombok, Västerbottens län nr 5. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v427339.b7650.s759
11 Tinget i Jukkasjärvi 21 januari 1696. RA, SH, Renov. dombok, Västerbottens län nr 7. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v427341.b9360.s924
12 Siggevara by i Jukkasjärvi, norra fögderiet, Torneå lappmark. Originaljordebok över lappmarkerna 1695 och allt framgent. RA, VLK, jordeböcker. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0000773_00031
13 Nybyggare i Torneå lappmark och Jukkasjärvi pastorat. Jord- och uppbördsbok över Torneå och Kemi lappmarker 1698. RA, Mantalslängder Västerbottens län. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0001793_00132
14 Uppbördsbok och specifikation på nybyggarna i Torneå och Kemi lappmarker och deras 1711 års skatt. RA, Mantalslängder Västerbottens län. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0001805_00255

Lantmätare Olof Tresks karta över Torne lappmark 1643. De med röda bokstäver markerade platserna förklaras på följande sätt i beskrivningen till kartan:
H. Tenotekis (Enontekis) kyrka.
I. Rounala kyrka.
K. RustaJärff (Rostojávri).
L. Tingevara by. På detta rum hava lapparna fordom haft sitt möte och sammankomst, vilket nu sker vid Jukkasjärvi.
M. Jukkasjärvi kyrka och marknadsplats. På det rummet hålla Siggevara lappar sin gudstjänst, sammankomst och marknad.
N. Järnberget i Kalix lappmark (Masugnsbyn).
Å. Koteckinn (Kautokeino).
RA, Sveriges topografiska kartor 1580–1990.

Nedan ett förstorat utsnitt som visar nybygget Pirko kylas eller Kuoksu.

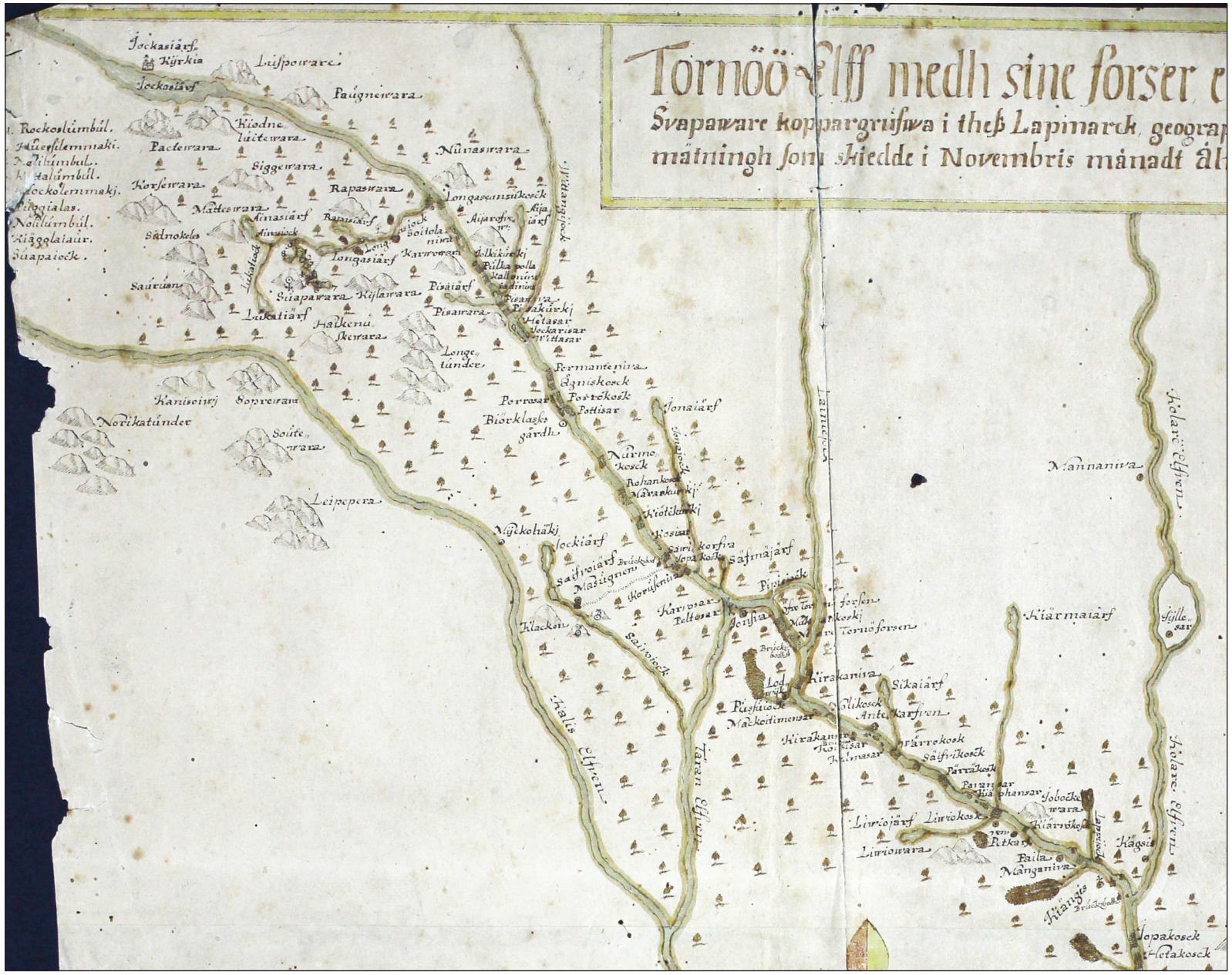

Olof Simonsson Nauclérs karta över Torneälven och dess forsar från 1660. Det enda markerade nybygget ovanför lappmarksgränsen är Biörklasses gårdh *vid Kuoksus position. Jukkasjärvi kyrka finns också med. Kartan finns i Carl von Linnés efterlämnade handlingar och användes troligen när han planerade sin lappländska resa. Denna karta samt en liknande över Lule älvdal finns med i 1913 års svenska utgåva av Linnés* Iter lapponicum *och beskrivs även i en artikel av Sigurd Fries (2005). Permission of the Linnean society of London. GB-110/LM/LP/TRV/1/1/1.*

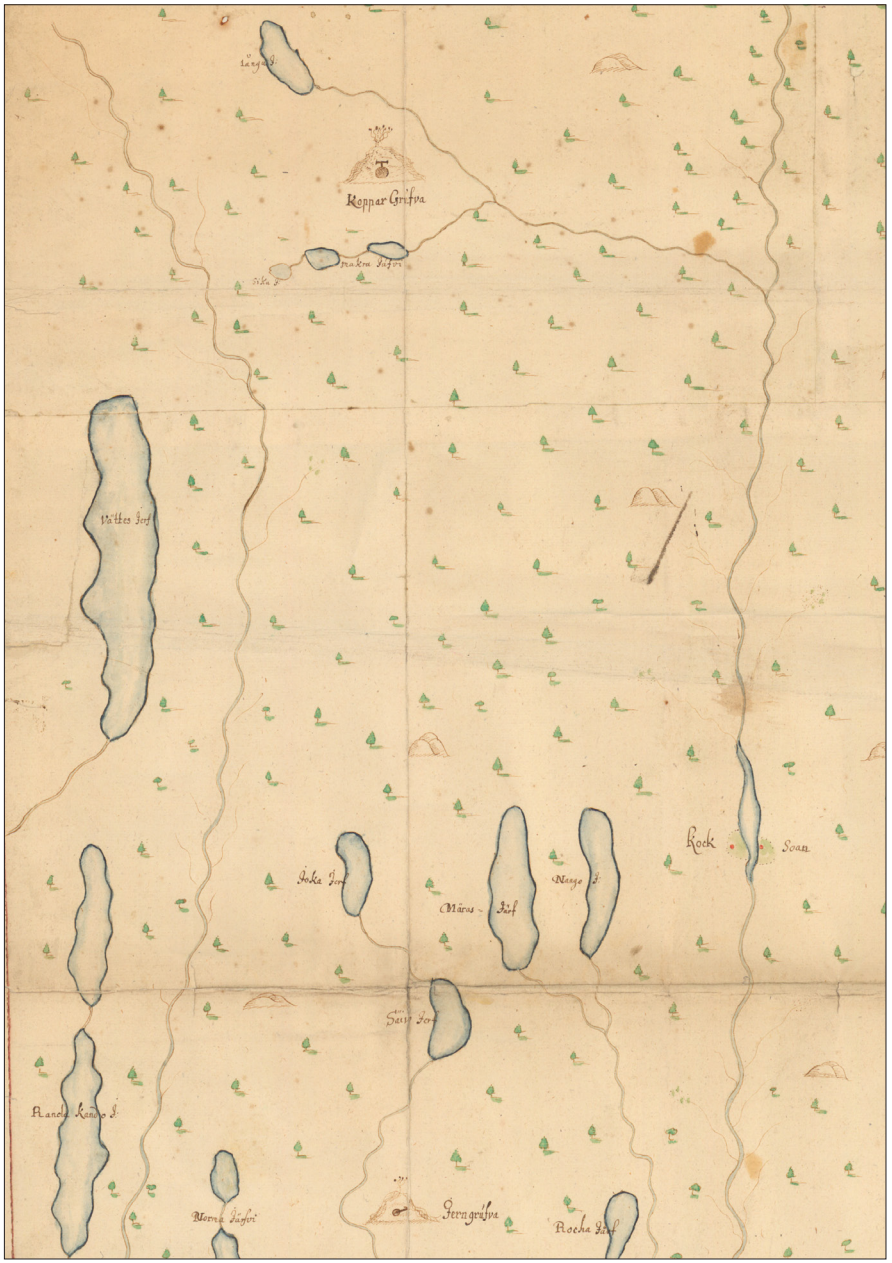

Kuoksu ("Kock Soan" på Jonas Persson Geddas karta över Torneå socken från 1673. Notera "Koppargruva" i den övre delen, dvs. Svappavaara, och "Järngruva" i den nedre delen, dvs. Masugnsbyn. LM, Å24-1:1.

År 1722 fick Lars Olofssons son Olof rätt att återuppta Kuoksu nybygge, som "13 år legat öde alldeles".[1] Men tillvaron blev tydligen mager, för 1736 fick inspektorn vid Kengis bruk, Samuel Mört, rätt att ta över nybygget mot att Olof Olofsson Koksoando (son till Olof Larsson? eller skrivfel?) fick bo kvar med sin ofärdiga hustru och två små barn.[2]

Kronofogde Anders Hackzell skrev 1738 att "Kockswando" hade en tunnas utsäde på sandjord och kunde föda fem kor av myrängar och starrhö.[3] I 1759 års mantalslängd representeras Kuoksu av Samuel Jonsson som skötte nybygget för Kengis bruks räkning.[4] År 1765 efterträddes han av Lars Larsson Kuoksu.[5]

År 1788 klagade en same från Talma över att nybyggarna i Vittangi och Kuoksu gjorde honom intrång genom fiske i Joustojerfvi (Jostojávri vid Kattuvuoma). Svarandena förklarade att de först föregående år börjat fiska i sjön och då med tillstånd av de samer som bodde i närheten. Tingsrätten fann att nybyggarna inte hade rätt till detta och utfärdade ett vite för fortsatt fiske i Jostojávri.[6]

Sammanfattning Kuoksu

Det enda belägg vi har kunnat hitta för att Kuoksubor i någon mån skulle ha bedrivit konkurrerande markanvändning inom det område som berörs av Talma samebys stämning av staten är ett fall av fiske i Josto-

1 Tinget i Jukkasjärvi 1722. RA, SH, Renov. dombok, Norrbottens län nr 8. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v908986a.b4430.s435
2 Tinget i Jukkasjärvi 1736. RA, SH, Renov. dombok, Norrbottens län nr 19. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v908997a.b6050.s599
3 Hackzell, A. (1910 [1738]). Beskrivning av Torne och Kemi lappmarker. *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken.*
4 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 220.
5 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 269.
6 Tinget i Jukkasjärvi 8 februari 1788. RA, JTH, dombok 1779–1789. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00252

jávri. Detta skedde efter 1750 och dessutom inte med hänvisning till gammal hävd utan med närboende samers tillstånd. **Vi har inte funnit något som ger anledning att anta att Kuoksus historiska markanvändning är relevant för Talmas stämning av staten**.

Vittangi

Det andra nybygget i Jukkasjärvi socken var Vittangi, som upptogs av Henrik Mickelsson Kyrö (–1732) omkring 1675. Han kom från Pello i Övertorneå socken där hans familj varit bosatt så långt tillbaka som historiska källor kan berätta. Flera förfäder hade varit birkarlar.[1] Inte heller Vittangis grundande lämnade några spår efter sig i källorna vid den aktuella tidpunkten. Först 1684 kan man läsa i länsräkenskaperna: ”Henrik Mickelsson, haver tillförne bott hos sin broder i Pello, och för åtta år sedan flyttat upp i Torne lappmark. Haver frihetsbrev för lappmarksskatt.”[2] Enligt denna notering ska nybygget alltså ha upptagits 1676. Det stämmer ganska bra överens med ett dokument från 1679, undertecknat av kronobefallningsman Arendt Grape, enligt vilket Henrik Mickelsson Kyrö hade slagit sig ned vid Vittangi fem år tidigare, upptagit och uppbrukat äng och åkerland samt härbärgerat folk som var på resa till och från bruket, dvs. Svappavaara.[3] Enligt Grape skulle nybygget alltså ha upptagits 1674. En tredje uppgift kommer från 1730 års mantalslängd, där Henrik Mickelsson Kyrö uppges ha anlagt nybygget 1679 och börjat skatta 1684.[4] Även om det exakta årtalet förblir ovisst pekar alla uppgifter på att det var någon gång på 1670-talet som Henrik Mickelsson Kyrö slog sig ned vid Vittangisuanto. I Vittangi har man valt att fira sitt 350-årsjubileum 2024 och räknar således med 1674 som året för byns grundande.

Den första kartan där man återfinner Vittangi nybygge är från 1730-talet (sidan 41).

Enligt traditionen valde Henrik Mickelsson att slå sig ned vid Vittangisuanto eftersom detta varit släktens fisketräsk.[5] Detta bekräftas dock inte av andra källor. Henrik Mickelssons förfader Anund Anundsson skattade 1553 för fisket i ”Illis tresk” (Ylläsjärvi mellan Kolari och Kittilä i nuvarande Finland), medan fisket i Vittangisuanto (”Visamusuj” 1553; ”Vittzaminsoij” 1557) var registrerat på Jon Olsson i Helsingbyn (Kainuunkylä) i Övertorneå socken.[6]

Det som gjorde läget vid Vittangisuanto attraktivt var, förutom fisket och möjligheten ta emot betalande nattgäster, säkerligen också slåttermarkerna. I byns omedelbara närhet fanns naturliga slåttermarker i vikarna och på näsen i Torneälven, bäckslåttermarker längs Vittangiälven, Pysäjoki, Ounisjoki och Mikkelijoki, myrslåtter på Karhakkavuoma samt sjöslåtter i Pysäjärvi, Veläjäjärvi, Viksijärvi och Sonkajärvi.[7] Av den klassning av ägorna som upprättades omkring 1830 framgår att älvsöar som Julkatteensaari, Pajusaari och Hietasaari, älvsvikar som Vittanginvuopio och Leveävuopio samt långa sträckor av stränderna levererade fin starr, inte lika bra som åkergärdets hårdvallsängar men bättre än slåttermyrarna.[8] Samtliga dessa slåttermarker behöver inte ha varit i bruk på Henrik Mickelsson Kyrös tid, men de visar att de första nybyggarna i Vittangi hade möjligheter att samla in stora mängder foder i sitt närområde. De bör inte ha haft någon anledning att söka sig till magrare och mer avlägsna myrmarker förrän betydligt senare.

År 1684 upptas nybyggarna i Torne lappmark i mantalslängden för Övertorneå socken. Om Henrik Mickelsson noterades då att han och hans hustru ”brukar åker äng, föder 6 kor, 8 får och renar etc”.[9] Enligt 1695 års jordebok skattade han fem silvermynt, vilket var ett högt belopp.[10] Anders Hackzell uppgav 1738 att Henrik kunde så tre tunnors utsäde och föda 19 kor av ”myrängar och starrhö med något litet hårdvallshö”.[11] Att utöka antalet kor från sex till 19 måste ha inneburit att nybyggaren lagt ned mycket av sin tid på att röja nya slåttermarker. Det finns en uppgift från Kurravaara 1780 om att 158 renlass hö räckte till åtta kor.[12] För att utfodra 19 kor bör man i Vittangi alltså ha skördat 375 renlass hö varje sommar.

Efter att ha intervjuat gamla människor i bland

1 Kuoksu, E. (2008). *Birkarlssläkter från övre Tornedalen*, s. 103ff.
2 Extrakt av 1684 års kvarntulls- och mantalslängd i Övertorneå socken. RA, Länsräkenskaper Västerbottens län, landsbok 1684. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v900756.b5720.s916
3 Tinget i Jukkasjärvi 13–21 januari 1737. RA, SH, Renov. dombok, Norrbottens län nr 20. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v908998.b6560.s651
4 Uppbördsbok eller specifikation på nybyggare i Torneå lappmark som skatta till Kungl. Maj:t i Sverige allena 1730. RA, Mantalslängder Västerbottens län. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0001821_00212
5 Stenberg, S. (1977). Befolkningsutvecklingen. *Vittangi*, s. 29.
6 Antti, P. (2018). Träsken och gäddan. *Matarengiposten* 20.
7 Berggren, A. (1960). Myrslåtter i Vittangi. *Norrbotten* (1960), s. 82–105.
8 Beskrivning över kronohemman och nybyggen i Jukkasjärvi socken 1828–1831. RA, KNL 1813–1836. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40009720_00004
9 Kvarntulls- och mantalslängd för Övertorneå socken 1684. RA, Mantalslängder Västerbottens län. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0001781_00078
10 Siggevara by i Jukkasjärvi, norra fögderiet, Torneå lappmark. Originaljordebok över lappmarkerna 1695 och allt framgent. RA, VLK, jordeböcker. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0000773_00031
11 Hackzell, A. (1910 [1738]). Beskrivning av Torne och Kemi lappmarker. *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken.*
12 Tinget i Jukkasjärvi 13 februari 1781. RA, JTH, dombok 1779–1789. Bilaga 1: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00073

På Esaias Hackzells karta över Torne och Muonio älvar från 1730-talet återfinns ”Wittangi nybygge” för första gången. Förutom ”Juckasjerfwi kyrcka” finns inga bosättningar uppströms Vittangi, vare sig i Torneälven eller i Vittangiälven. Vid Lainioälven hittar man Soppero. Notera ”Ulricae Eleonorae Berget”, dvs. Luossavaara, och ”Friedrichs Berg”, dvs. Kirunavaara, väster om Jukkasjärvi kyrka, samt ”Hyttan” i Svappavaara mellan kyrkplatsen och Vittangi. RA, FUH. Kartor och ritningar.

annat Vittangi på 1930-talet skrev Samuli Paulaharju: ”Ett par tre kor tryggade redan en liten gård, på fem, sex levde man gott, men nio, tio eller fler – då var man storfolk som kunde unna sig vad som helst.”[1] Hans slutsats avser en betydligt senare tid men borde vara giltig även för 1700-talet. Nybyggarna i Vittangi hade med god marginal lyckats bli ”storfolk” på ungefär 60 år. De var i mycket stor utsträckning inriktade på boskapsskötsel.

Henrik Mickelsson Kyrö dog 1732 ”över 100 år gammal”.[2] En av hans söner, Olof, var då redan död. Av de andra arbetade Henrik (1682–1769) vidare med hemmanet och lämnade över det till sina söner medan Mickel (1692–1761) flyttade till Keinosuando på 1720-talet.[3] Vid en senare arvstvist framkom att Olofs arvingar sålt sin andel till Henrik, både ”jord och fiskevatten, åker, äng, gård och hus, undantagandes Vittangi älv, som kommer vår moder Annika Olofsdotter till”.[4]

---

1 Paulaharju, S. (1966). *Ödebygdsfolk*, s. 131.
2 Döda och begravna 1732. Begravningsbok för Jukkasjärvi församling 1719–1742. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0034771_00173
3 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 118–134.
4 Tinget i Jukkasjärvi 13–21 januari 1737. RA, SH, Renov. dombok, Norrbottens län nr 20. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v908998.b6550.s650

Erik Kuoksu menar att det faktum att Annika Olofsdotter ägde fiskerätten i Vittangiälven tyder på att hon var av skogssamisk börd.[1] Vi är inte av samma uppfattning, utan menar att det är troligare att hon undantagit en del av tillgångarna när hemmanet såldes för att hon skulle kunna försörja sig. För oss framstår uppgiften snarare som ett belägg för att Vittangiborna redan i början av 1700-talet fiskade i Vittangiälven.

I 1741 års mantalslängd är Henrik Henriksson den ende husfadern i Vittangi. I hans hushåll finns tre vuxna söner och en sonhustru.[2] Snart skulle dock det stora hemmanet komma att delas upp i tre. I 1759 års mantalslängd finns fyra husfäder som kan knytas till Vittangi: Henrik Henriksson och hans tre söner Olof (1711–1794), Hans (1715–1781) och Johan (1719–1800).[3] Husförhörslängden visar dock att Henrik hörde till sonen Hans hushåll, så antalet hemman var alltså tre.[4] Samma antal redovisas under Vittangi i jordeboken 1800, innehavda av två söner och en måg till ovannämnda bröder.[5]

Även om man kan utgå från att de första bönderna i Vittangi skördade hö på Torneälvens stränder och holmar och i dess grunda vattenområden finns bara ett fåtal belägg för exakt var detta skedde. Som nämnts under Kuoksu tvistade Henrik Mickelsson Kyrö under 1690-talet med sin nedströms boende granne om slåtterängar och fiskevatten. Det blev då avgjort att Henrik skulle bruka de ängar som låg vid Torneälven ovanför Vittangi.[6] År 1731 instämde Henrik Henriksson Kyrö samen Nils Nilsson Svonni (enligt skattelängderna skattande för Savddosjávri i Siggevara) för att dennes renar ätit upp sex renlass hö för honom på slåtten Terbyjäncke och Rytiwuoma. Dessa slåttermarker ska ha legat ”efter landsens manér att räkna ¼ mil ifrån gården”, men det anges inte i vilken riktning.[7] Söder om Vittangi finns en sjö som heter Tärppijärvi och som ända in på 1900-talet användes för slåtter.[8] Förmodligen låg Terbyjäncke i anslutning till den sjön. Sydväst om Vittangi hittar man både Rytijärvi och Pikku Rytijärvi, och även där visar lagaskifteskartan att slåtter bedrivits. Troligen var det detta område som kallades för Rytiwuoma. Både Terbyjäncke och Rytiwuoma ligger söder om Torneälven, utanför de fastigheter som är relevanta för Talma samebys stämning av staten.

År 1770 kom de tre bröderna Kyrö inför tinget och ville få på pränt att de kommit överens om att dela Heinijärvi äng i tre lika delar.[9] Någon sjö med det namnet finns idag inte på kartan. Det verkar troligt att sjön egentligen hette *Heinäjärvi*, vilket är finska för *Hösjön*. Inte heller någon sådan finns på kartan, men däremot Heinäjärvenvaara och Heinäjärvenvuoma nära Vittangiälven ungefär en mil från Vittangi. En kontroll av lagaskifteskartan visar att den lilla sjön i Airijoki strax söder om Heinäjärvenvaara, som inte har något namn på dagens kartor, har en svag påskrift med blyerts som kan uttydas som ”Heinäjärvi”.[10] Sjön omges också av slåttermarker. Dessutom har vi fått uppgifter från lokalbefolkningen om att just denna sjö kallats för Heinäjärvi. Gamla flygbilder och moderna laserskanningsdata avslöjar att där finns en fördämning och ett avledningsdike, vilket visar att området brukats som dammäng. I och med att överenskommelsen 1770 syftade på en äng som redan brukades kan den mycket väl ha skördats före 1750. Dock ligger den nu inom en privat fastighet nedanför odlingsgränsen och berörs därmed inte av Talma samebys stämning av staten.

År 1781 stämde Vittangibönderna en same för det denne ”tillåtit sina renar att förlidne Andersmässotid uppäta kärandens hö av de uppå de å ängen Raikattivuoma varande stackar”.[11] Raikattivuoma ligger ungefär åtta kilometer norr om Vittangi by, nedanför odlingsgränsen och på privatägd mark, och berörs således inte heller av Talma samebys stämning av staten.

Detta är de uppgifter vi hittat om slåtter före 1800. Vad gäller Vittangibornas fiske så kan domen 1696 i tvisten med Kuoksu om slåttermarker kanske också ha tillämpats på fisket. I så fall bör Vittangiborna ha haft rätten till fisket ovanför sitt nybygge och Kuoksuborna nedanför. Av 1749 års länsräkenskaper framgår att fisket i Vittangisuanto då inte bara nyttjades av nybyggarna i Vittangi utan även av tre personer från Pajala och två från Tärendö. Skatten delades lika

1 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 119.
2 Mantalslängd för Västerbottens norra lappmarker 1741. Ájtte, CD 1140, sida 1420.
3 Mantalslängd av Torneå och Kemi lappmarker 1759 (nybyggare). RA, Mantalslängder Västerbottens län. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0001849_00037
4 Vittangi. Husförhörslängd för Jukkasjärvi församling 1763–1794. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0034763_00021
5 Jordebok över alla krononybyggen i Jukkasjärvi lappmark 1800. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 2.
6 Tinget i Jukkasjärvi 21 januari 1696. RA, SH, Renov. dombok, Västerbottens län nr 7. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v427341.b9360.s924
7 Tinget i Jukkasjärvi 13–21 januari 1731. RA, SH, Renov. dombok, Norrbottens län nr 12. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v908990a.b8460.s840
8 Karta i 11 delar över alla ägorna till Vittangi by Jukkasjärvi socken, upprättad för laga skifte åren 1919–20. LM, akt 25-kij-28, pdf-sida 22.
9 Tinget i Jukkasjärvi 8 februari 1770. Larsen, D. A. & Rauø, K. (1999). *Dombok Jukkasjärvi tinglag. 1768–1777*, s. 54.
10 Karta i 11 delar över alla ägorna till Vittangi by Jukkasjärvi socken, upprättad för laga skifte åren 1919–20. LM, akt 25-kij-28, pdf-sida 32.
11 Tinget i Jukkasjärvi 10 februari 1781. RA, JTH, dombok 1779–1789. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00054

mellan nybyggarna i Vittangi och de övriga.[1] År 1774 diskuterades fisket vid tinget eftersom byborna hade underlåtit att skatta för detta under de senaste tre åren. Bröderna berättade att ”sedan Pajalaborna övergivit fisket i Wittangesuanto” hade endast Vittangi byamän fiskat där samt i Pyhejerfwi (Pysäjärvi), Polisjerfwi (Ylinen/Alanen Puolisjärvi) och Koutojerfwi (Koutojärvi). De hade också skattat för detta. Sedan 1769 hade de emellertid inte betalt någon taxa för fisket och ville heller inte göra det eftersom fisket gav ganska dålig avkastning. Detta intygades också av ett vittne.[2] Samtliga ovannämnda sjöar ligger söder om Torneälven, utanför det område som berörs av Talma samebys stämning av staten.

Vidare stämdes Vittangiborna inför tinget 1781 eftersom de hade fiskat i Luspaforsen i Torneälven, som hörde till prästbordet. De förklarade att de bara fiskat där i samband med kyrkobesök. Häradsrätten konstaterade dock att nybyggarna inte fick “fika och fara med fiskande” mer än en halv mil från sina hemvister, medan Luspaforsen låg mer än fyra mil bort. Följaktligen förbjöds Vittangiborna vid vite att hädanefter fiska i Luspaforsen ”utan prästbordsinnehavarens lov och minne”.[3]

Som redan nämnts på sidan 39 klagade en same från Talma 1788 över att nybyggarna i Vittangi och Kuoksu gjorde honom intrång genom fiske i Joustojerfvi (Jostojávri vid Kattuvuoma).[4] Nybyggarna hänvisade i målet inte till någon gammal hävd eftersom detta var ett fiske som upplåtits av samerna.

Om Vittangibornas jakt har vi ännu mindre kunskap. År 1932 berättade Heikki Lasu, då 82 år gammal, för Samuli Paulaharju om ett stängsel för snarfångst av vildren, en *hangas*, som gick över bergen Vathaanvaara och Kiskamavaara, söder om det nuvarande Esrangefältet. Hans salig farbror hade haft en *hangas* öster om Vittangi by, från Pasmavaara över Luottamaa till Näverivaara och vidare längs Karhakkavuoma invid Torneälven.[5] Mattias Johansson, 55 år gammal när han intervjuades 1932, nämner ytterligare en *hangas*-sträckning som gick från Vittangiälven över berget Rautusakaras nedre utlöpare till Nälkävuomas strand vid Torneälven.[6]

Av dessa är det endast sträckningen över Vathaanvaara och Kiskamavaara som går över mark som berörs av Talma samebys stämning av staten. Det finns dock inga uppgifter om att någon *hangas* skulle ha varit i bruk före 1800. Under 1700-talet var nybyggarnas bruk av *hangas* starkt ifrågasatt av samerna. Det framgår exempelvis av ett mål vid tinget 1788, då några samer från Saarivuoma stämde nybyggare från bland annat Lainio för att de satt vildrenssnaror där i flera fall tamrenar fångats. Eftersom nybyggarna inte hade rätt att jaga längre än en halv mil från hemmet förbjöds de mot vite att fortsätta med snarfångsten.[7] Det verkar därför mindre troligt att bruket av *hangas* skulle ha varit utbrett på 1700-talet.

Vi kommer nu att gå igenom vad som är känt om de tre hemman som bildades ur det ursprungliga nybygget i mitten av 1700-talet och som utgjorde Vittangi by 1800.

Vittangi nr 1

Olof Henriksson gifte sig med Kerstin Andersdotter Lasu (1700–1777) från Junosuando i Övertorneå socken. Deras hemman skattlades till ¼ mantal.[8] År 1782 skedde en husesyn för att fastställa om nybyggarna hade fullgjort sina skyldigheter att bygga hus och röja mark. När tingsrätten behandlade syneinstrumentet 1783 begärde Olof att det skulle införas i sin helhet i protokollet. Ett sådant husesyneinstrument visar vad som faktiskt fanns och var i bruk vid tidpunkten, varför det inte kan uteslutas att de ängar som brukades 1782 också brukades före 1750. Därför har vi så långt som möjligt försökt lokalisera alla nämnda ängar.

Enligt syneinstrumentet hade hemmanet 1782 två tunnland öppen åker och kunde föda sex–sju kor, en dragoxe och 20 får över vintern ”med tillhjälp av renmossa”. Ängsmarkerna levererade 104 renlass om året. Tolv lass var åkerhö medan resten fick hämtas från naturen. Många av ängarna låg väl samlade i vikar och kring öar i Vittangisuvanto och kring Vittangiälvens nedre delar. Några låg söder om byn, på bland annat Tärppijänkkä och Nutukkajänkkä, som var hemmanets mest givande slåtteräng med tio renlass. Norr om byn hade hemmanet ängar upp mot Raikattivuoma (ungefär en mil bort) och Vastakielisenvuoma; vid Vittangiälven upp till Airisuvanto och Heinäjärvi. I anslutning till Torneälven slogs ängar upp till Mukkanivanjänkkä. De ängar som låg längst bort fanns vid Kiskamajärvi i närheten av det

1 Not- och träskfisken, Övertorneå socken. Längd på taxerade fisken i Västerbottens fjärde fögderi 1749. RA, Länsräkenskaper Västerbottens län, landsbok 1749. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v900821.b4970.s379

2 Tinget i Jukkasjärvi 10 februari 1774. Larsen, D. A. & Rauø, K. (1999). *Dombok Jukkasjärvi tinglag. 1768–1777*, s. 153f.

3 Tinget i Jukkasjärvi 13 februari 1781. RA, JTH, dombok 1779–1789. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00061

4 Tinget i Jukkasjärvi 8 februari 1788. RA, JTH, dombok 1779–1789. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00252

5 Heikki Lasu, Vittangi. S. Paulaharjus uppteckningar, nr 25734. SKS.

6 Mattias Johansson, Vittangi. S.Paulaharjus uppteckningar, nr 25739. SKS.

7 Tinget i Jukkasjärvi 12 februari 1788. RA, JTH, dombok 1779–1789. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00271

8 Jorde- och uppbördsbok över nybyggen i Jukkasjärvi socken 1774. Ájtte, CD 1010, pdf-sida 50.

nuvarande Esrangefältet.[1] Avståndet dit uppskattades 1830 till tre mil och dessa ängar var då fortfarande de mest avlägset belägna marker som brukades under Vittangi nr 1 (som då styckats upp i tre).[2] Alla hemmanets slåttermarker ovanför odlingsgränsen ingår idag i privata fastigheter och berörs därmed inte av Talma samebys stämning av staten.

Olofs hemman övertogs av sonen Henrik, som 1791 överlät besittningsrätten till sin dotter Kristina och mågen Erik Filipsson från Parakka.[3] Den sistnämnde är innehavare i skattelängden 1800.[4]

Vittangi nr 2

Johan Henriksson gifte sig med Brita Gabrielsdotter Flygare (1728–1808), dotter till masmästaren i Masugnsbyn. Deras hemman var skattlagt till 7/32 mantal (ca 0,22), alltså något mindre än Vittangi nr 1 och 3 (0,25).[5] Även på detta hemman hölls husesyn 1782, men Johan Henriksson begärde inte att syneinstrumentet skulle införas i tingsrättens protokoll, varför det inte finns bevarat.[6]

Tack vare den beskrivning av kronohemman och nybyggen som gjordes omkring 1830 kan vi i alla fall få veta vilka ägor som brukades vid den tidpunkten. Hemman nr 2 var då fortfarande odelat och omfattade ett stort antal ängsmarker. Den äng som låg längst bort var ön Romopuolisensaari i Vittangiälven, närmare fyra mil från gården. Även Vittangiälvens stränder från ön och ned till Herranmukka brukades under hemmanet nr 2. Dessa stränder var de mest givande. I norr fanns de mest avlägsna ängarna på Uijavuoma och i väster på Nälkävuoma, båda belägna ungefär två mil bort.[7]

Alla de slåttermarker ovanför odlingsgränsen som ingick i hemmanet 1830 ingår idag i privata fastigheter och berörs därmed inte av Talma samebys stämning av staten. Det finns ingen anledning att anta att ängsbruket före 1750 var mer omfattande än 1830.

Vittangi nr 2 överläts 1789 till Johan Henrikssons sonson Henrik Johansson.[8] Denne tas upp som innehavare i skattelängden 1800.[9]

Vittangi nr 3

Hans Henriksson gifte sig med Anna Andersdotter Karvonen (1720–1768) från Anttis i Övertorneå socken. Deras hemman var skattlagt till ¼ mantal, lika mycket som Vittangi nr 1.[10] Precis som för övriga hemman i Vittangi genomfördes husesyn 1782, och syneinstrumentet finns infört i protokollet från tinget 1873. Enligt syneinstrument innehades hemmanet då av Hans och Annas son Anders (1758–1836). Vittangi nr 3 hade lika mycket åker som Vittangi nr 1 och kunde försörja ungefär lika många djur. Anders Hansson brukade delvis samma ängar som Olof Henriksson i närheten av byn, på Raikattivuoma och vid Heinäjärvi, men också flera myrar söder om byn som Leuskajänkkä och Laiparivuoma, samt myrarna kring Iso och Pikku Rytijärvi. Vidare hade han ängar vid Vittangiälven kring Airisuvanto, men inte högre upp än så. I anslutning till Torneälven skördades ängar upp till Kallokkajänkkä. Ingen av hemmanets identifierade slåtterängar låg så långt bort som Olof Henriksons – de mest långväga verkar ha varit de på Pahtavaaranjänkkä drygt åtta kilometer söder om byn. Hemmanets mest givande slåtteräng (tio renlass) var Tärppijänkkä.[11] Inte heller detta hemmans ängar berörs av Talma samebys stämning av staten.

I 1800 års skattelängd upptas Anders Hansson som innehavare av hemmanet.[12]

Sammanfattning Vittangi

Det enda hemman som fanns i Vittangi 1738 kunde föda 19 kor. År 1782 hade Vittangi nr 1 och nr 3 sex–sju kor och en dragoxe vardera, och Vittangi nr 2 bör ha haft ungefär lika många eftersom mantalet var nästan detsamma. Det bör alltså ha funnits sammanlagt ett 20-tal nötkreatur i Vittangi 1782, inte många fler än 1738. Den totala mängden hö anges 1782 för Vittangi nr 1 till 104 renlass och för nr 3 till 100½ renlass. Grovt räknat bör alltså de tre hemmanen tillsammans ha skördat 300 renlass hö, vilket kan jämföras med överslaget 375 som nämndes ovan för 1738. Den skördade mängden hö verkar alltså inte ha ökat mellan 1738 och 1782, vilket stämmer överens med jämförelsen av antalet nötkreatur. Det innebär att merparten av de ängar som förtecknades 1782 kan antas ha varit brukade 1738, även om detta inte går

1 Tinget i Jukkasjärvi 8 februari 1783. RA, JTH, dombok 1779–1789. §6: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00097 Bilaga 2: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00120
2 Beskrivning över kronohemman och nybyggen i Jukkasjärvi socken 1828–1831. RA, KNL 1813–1836. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40009720_00004
3 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 123.
4 Jordebok över alla kronoinybyggen i Jukkasjärvi lappmark 1800. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 2.
5 Jorde- och uppbördsbok över nybyggen i Jukkasjärvi socken 1774. Ájtte, CD 1010, pdf-sida 50.
6 Tinget i Jukkasjärvi 8 februari 1783. RA, JTH, dombok 1779–1789. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00097
7 Beskrivning över kronohemman och nybyggen i Jukkasjärvi socken 1828–1831. RA, KNL 1813–1836. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40009720_00004
8 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 129.
9 Jordebok över alla kronoinybyggen i Jukkasjärvi lappmark 1800. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 2.
10 Jorde- och uppbördsbok över nybyggen i Jukkasjärvi socken 1774. Ájtte, CD 1010, pdf-sida 50.
11 Tinget i Jukkasjärvi 8 februari 1783. RA, JTH, dombok 1779–1789. §6: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00097 Bilaga 1: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00118
12 Jordebok över alla kronoinybyggen i Jukkasjärvi lappmark 1800. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 2.

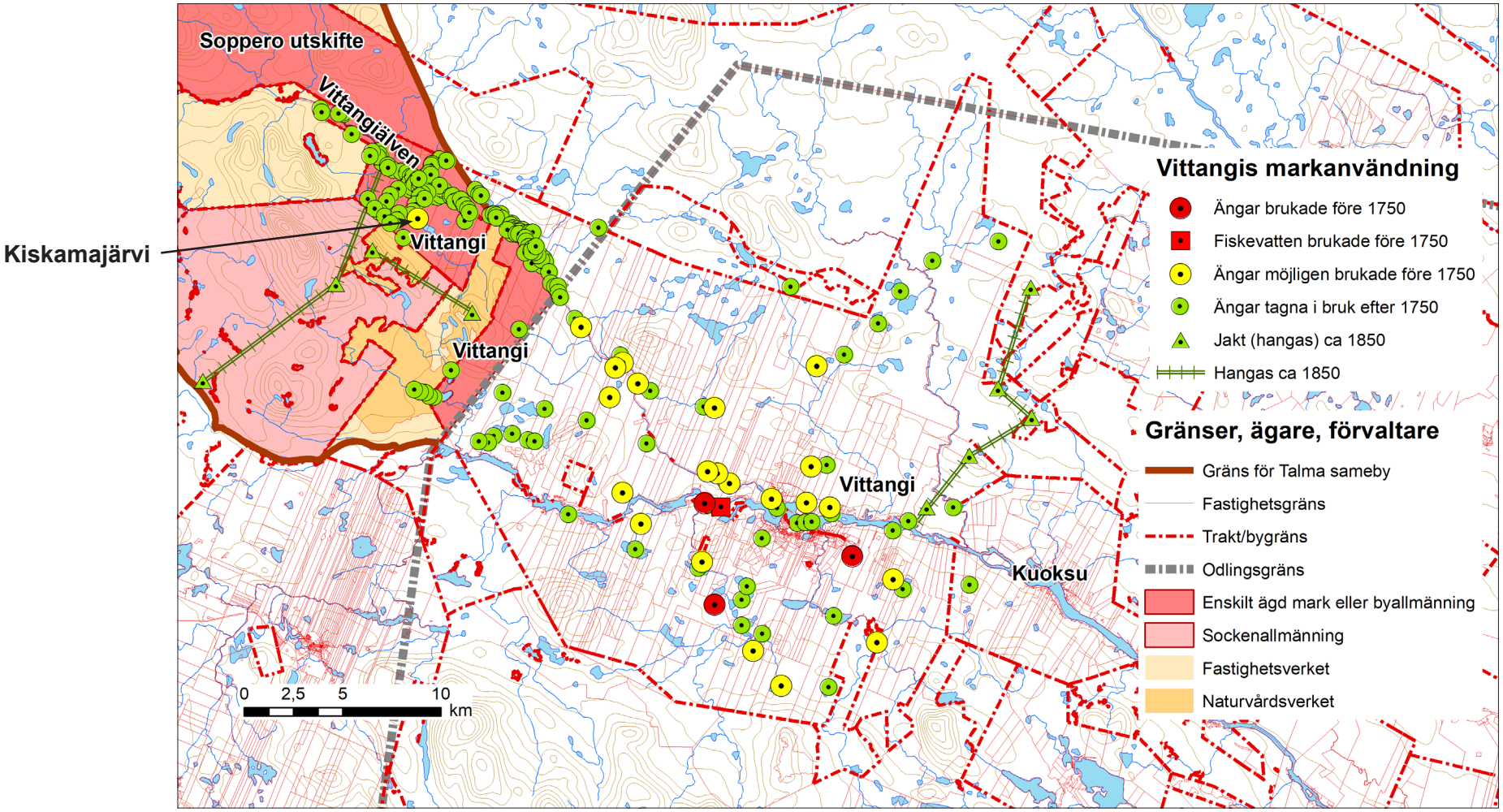

Vittangi by. *Belagd markanvändning av olika slag under olika tidsperioder. Markägare och förvaltare redovisas endast inom Talma samebys nuvarande byområde ovan odlingsgränsen. Inom detta område redovisar vi också samtliga belägg för bruk av ängar, fiskevatten och jaktmarker, medan redovisningen för övriga marker inte är komplett. De fiskevatten och ängar som uppges "möjligen" ha varit brukade före 1750 är de som tas upp i de två bevarade husesyneinstrumenten från 1782, eftersom ängsarealen då verkar ha varit ungefär densamma som 1738. Ovan odlingsgränsen finns endast en ängsmark som kan ha brukats före 1750, Kiskamajärvi. Det ligger idag på privatägd mark, i likhet med i stort sett samtliga marker som togs i bruk ovan odlingsgränsen efter 1750. De berörs därmed inte av Talma samebys stämning av staten. Kartan baseras på avvittringskartorna för mätningsdistrikten Cb, Db, E, O, Oa, R, Wa och Wb, lagaskifteskartorna för Vittangi by samt de källor till markanvändning som nämns i texten. Underlagsdata ©Lantmäteriet.*

att säga säkert i varje enskilt fall. Samtliga identifierade ängar ovan odlingsgränsen ligger idag på privatägd mark och berörs därför inte av Talma samebys stämning av staten.

De uppgifter om Vittangibornas fiskevatten som vi kunnat få fram berör vatten som även de idag är privatägda. Övriga uppgifter om fiske handlar antingen om olovligt förfogande eller om fiske i samiskt vatten efter upplåtelse. Om jakt har vi inte hittat några uppgifter från tiden före 1800. Vi känner till en *hangas*-anläggning inom fastigheter som berörs av Talma samebys stämning av staten, men inget tyder på att den användes före 1800.

Vi bedömer det som osannolikt att hemmansägarna i Vittangi by före 1750 bedrev någon konkurrerande markanvändning inom de fastigheter som berörs av Talma samebys stämning av staten.

Soppero

Om den förste nybyggaren i Soppero sägs ibland att han var same. Uppgiften har fått spridning genom geografen Gunnar Hoppes arbete (se exempelvis LTU-rapporten, s. 69). Hoppes slutsats baserades dels på en ”välbevarad tradition” som sade att ”de första nybyggarna varit fiskarlappar”, dels på frånvaron av uppgifter om konflikter i tingsprotokollen, vilket han menade ”tyder på att det varit ett par av traktens lappar, som övergått till bofast levnadssätt i en fiskrik och med naturliga ängar över måttan välförsedd trakt”.[1] Hoppe hade alltså inga belägg för vilka de första nybyggarna i Soppero var och klassade dessutom byn som anlagd under perioden 1701–1740.

Idag vet vi att Soppero grundades av Erik Tomasson Mämmi från Muonionniska i nuvarande Pajala kommun redan 1683. Han var gift med Karin Henriksdotter (–1735) och hade två söner som stannade i Soppero, Mats (död före 1748) och Jöns (1670–1740).[2] Erik Tomasson omnämns av Hoppe som nybyggare i Lainio – de tidigaste officiella handlingarna skiljer nämligen inte på Lainio och Soppero, som ju också ligger vid Lainioälven. Protokollet från tinget 1683 berättar att Erik Tomasson ville ta upp ett nybygge vid Låuten Suvando i Lainioälven ”helst för höland skull”. *Låuten Suvando* är Louteensuanto, Lainioälvens sel vid Nedre Soppero. Erik Tomasson försäkrade vid tinget att han aldrig ville eller skulle ”göra lapparna något inpass eller förfång i deras gamla fiskebruk” varefter rätten konstaterade att den med hänvisning till lappmarksplakatet ”honom icke förvägra kunde” att ta upp nybygget.[3]

Värt att notera är att Louteensuanto inte nämns bland de fisketräsk som brukades av bönder från Torneå storsocken.[4] Walde Lorens Wanhainen konstaterade också i sin artikel om *kenttä*-systemet: ”Rahtulankenttä vid Lannavaara skall ha varit torneböndernas översta fiskeviste på Lainioälven”.[5] Lannavaara ligger ungefär en mil nedströms Louteensuanto. Däremot upptas sjön Vuoksujärvi, belägen alldeles intill selet, bland de träsk som samerna i Siggevarabyn skattade för.[6] Det är nog mot den bakgrunden man ska förstå Eriks försäkran att han inte skulle göra samerna något förfång i deras fiskebruk.

I 1695 års jordebok upptas Erik Tomasson för fyra silvermynts skatt, alltså lika mycket som nybyggaren i Kuoksu.[7]

Efter Erik Tomasson Mämmis död fortsatte sonen Mats att bruka en del av nybygget, medan den andra delen behölls av brodern Jöns och deras mor Karin. Karin och Jöns överlät 1734 sin del till en släkting från Muonionniska, Henrik Jönsson Niemi (1702–1780), mot att han skulle ta hand om dem under resten av livet.[8] Mats Eriksson och Henrik Jönsson är de två nybyggare i Soppero som nämns 1738 av Hackzell.[9] Båda återfinns också i 1741 års mantalslängd med hustrur och minderåriga barn.[10] När 1759 års mantalslängd upprättades hade Mats Erikssons söner Erik och Mats blivit husfäder vid sidan av Henrik Jönsson (Mats Matsson flyttade senare till Kurravaara).[11] År 1800 fanns fyra kononybyggen i Soppero, tillhöriga Erik Matsson, Per Henriksson (son till Henrik Jönsson), Johan [Johansson] Soppero (sonson till Henrik Jönsson) samt nykomlingen Hans Hansson. De tre förstnämnda var redan skattlagda medan den sistnämnde hade fått sitt frihetsbrev 1795 och åtnjöt 15 års skattefrihet.[12]

1 Hoppe, G. (1944). Den äldsta fasta bosättningen i Norrbottens läns lappmarker. *Geografiska studier tillägnade John Frödin*, s. 86.

2 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 176.

3 Tinget i Jukkasjärvi 29 januari 1683. Renov. dombok Västernorrlands län nr 4. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v423995.b6760.s667

4 Antti, P. (2018). Träsken och gäddan. *Matarengiposten* 20.

5 Wanhainen, W. L. (1941). Kenttä-systemet. *Tornedalen* 1941 (10), s. 419–424.

6 Ruong, I. (1937). *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*.

7 Siggevara by i Jukkasjärvi, norra fögderiet, Torneå lappmark. Originaljordebok över lappmarkerna 1695 och allt framgent. RA, VLK, jordeböcker. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0000773_00031

8 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 184ff.

9 Hackzell, A. (1910 [1738]). Beskrivning av Torne och Kemi lappmarker. *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken.*

10 Mantalslängd för Västerbottens norra lappmarker 1741. Ájtte, CD 1140, sida 1420.

11 Mantalslängd av Torneå och Kemi lappmarker 1759 (nybyggare). RA, Mantalslängder Västerbottens län. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0001849_00037

12 Jordebok över alla kononybyggen i Jukkasjärvi lappmark 1800. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 1.

År 1932 berättade den 72-årige Heikun Pekka att Sopperoborna hade en *hangas* som gick över Härkävaara och Maltosrova vid Vittangiälven. Året därpå berättade den 78-årige Juhan-Petter Rova om två andra *hangas*-anläggningar som hans far varit med om att bygga längre österut.[1] Ingen av dessa ligger inom det område som berörs av Talma samebys stämning av staten.

Nedan redovisas vad vi fått fram om Soppero nybyggens markanvändningshistoria före 1800.

Mämmis nybygge

Mats Eriksson gifte sig med Karin Olofsdotter (död före 1748).[2] Anders Hackzell skrev 1738 att deras nybygge hade åker av sand och mullaktig jordmån för ¼ tunnas utsäde samt myrängar och starrhö som räckte till sex kor.[3] År 1782 genomfördes en husesyn av nybygget som då innehades av sonen Erik Matsson (1715–1800). Enligt syneinstrumentet kunde nybygget då föda tolv kor, en häst, 20 får samt småkreatur över vintern ”när man med renmossa utspisar höet”. Höskörden uppskattades till 102 renlass varav fem på åkrarna och resten från naturen. De ängar som kunnat identifieras låg nära byn, i anslutning till Lainioälven, bland annat kring Särkivuopio och Koutuvuopio (det sistnämnda namnet hittar man inte på dagens karta, men däremot på avvittringskartan, där det betecknar den lilla älvnära sjö som nu kallas Väli Kentänsaivo).[4] Eftersom antalet kor hade fördubblats torde också ängsmarkerna ha utökats betydligt sedan 1738.

Inga fiskevatten nämns i husesyneinstrumentet. Den tidigaste uppgiften om fiske som berör hemmanets innehavare gäller Mats Eriksson, som någon gång under 1700-talets första hälft köpte en kåta vid sjön Kuormakkajärvi av samen Jon Nienda och anlade ett fiskeställe där.[5] Sonen Erik Matsson använde också detta fiskeställe och tvistade även om fisket i flera andra vatten. År 1756 var motparten andra nybyggare i Soppero, troligen Henrik Jönsson Niemi (nedan). Man kom då överens om att den ena parten skulle ena året fiska i Koutuvuopio, Allavuopio och Tulusjärvi och det andra året i Nilli, Särkivuopio och Louteensuanto för att året därpå byta fiskevatten. Samma år klagade Erik Matsson också på att Lars Johansson i Vittangi (ingen sådan person är känd – möjligen är det samen Lars Johansson Heikka i Rautasvuoma som avses) hade hindrat honom från att fiska i bland annat Siilasjärvi, trots att Erik fått tillstånd till detta av delägaren och samen Nils Mickelsson Niia (1718–1792) från Rautasvuoma. Erik hade emellertid inte betalat sin avgift enligt överenskommelse, trots att han fiskat i sjön, varför häradsrätten inte fäste något avseende vid hans klagomål.[6] I detta fall rörde det sig alltså om fiske som upplåtits av samer. Inga av dessa fiskevatten ligger inom det område som berörs av Talma samebys stämning av staten.

År 1763 besvärade sig Erik Matsson över att samen Lars Keisari (troligen Lars Andersson Keisari, f. 1732) åverkat hans fisken, ängar och skogstillfälligheter (förmodligen i betydelsen jaktmarker). Det blev inte klart om Lars verkligen gjort någon åverkan, men för säkerhets skull förbjöd häradsrätten honom ändå att nyttja Sopperobornas vatten och marker utan deras samtycke och vetskap.[7]

Erik Matssons nybygge betecknades ursprungligen Soppero nr 1. Det skattlades till $^{3}/_{16}$ mantal, alltså lite mindre än hemmanen i Vittangi.[8] I jordeboken 1800 återfinns det som Soppero nr 3, fortfarande med Erik Matsson som innehavare.[9]

Niemis nybygge

Henrik Jönsson Niemi var gift med Margareta Petersdotter (1712–1785).[10] Hackzell skriver 1738 att Henrik Jönsson i Soppero i likhet med Mats Eriksson kunde så ¼ tunna och försörja sex kor med vinterfoder.[11]

Troligen var det Henrik Jönsson som var motpart när grannen Erik Matsson 1756 inledde ovan refererade fisketvist. Det var också Henrik Jönsson som tillsammans med sina söner Per (1736–) och Johan (1744–1791) blev stämda av Erik Matsson 1769 för att olovligen ha nyttjat dennes kåta, skjul och fiskeställe (*kenttä*) vid Kuormakkajärvi. Henrik gick med på att inte vidare befatta sig med Eriks fiskeställe men fick dock fortsätta att fiska i Kuormakkajärvi,

1 Juhan-Petter Rova, Nedre Soppero. S. Paulaharjus uppteckningar, nr 25746. Heikun Pekka, Nedre Soppero. Dito nr 25754. SKS. Även Paulaharju, S. (1966). *Ödebygdsfolk*, s. 81.
2 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 176.
3 Hackzell, A. (1910 [1738]). Beskrivning av Torne och Kemi lappmarker. *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken.*
4 Tinget i Jukkasjärvi 8 februari 1783. RA, JTH, dombok 1779–1789. §7: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00099 Bilaga 3: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00122
5 Tinget i Jukkasjärvi 7 februari 1769. Larsen, D. A. & Rauø, K. (1999). *Dombok Jukkasjärvi tinglag. 1768–1777*, s. 25f.
6 Tinget i Jukkasjärvi 3 februari 1756. RA, JTH, dombok 1751–1768. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105006_00090, https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105006_00091
7 Tinget i Jukkasjärvi 8 februari 1763. RA, JTH, dombok 1751–1768. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105006_00234
8 Jorde- och uppbördsbok över nybyggen i Jukkasjärvi socken 1774. Ájtte, CD 1010, pdf-sida 50.
9 Jordebok över alla krononybyggen i Jukkasjärvi lappmark 1800. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 1.
10 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 186.
11 Hackzell, A. (1910 [1738]). Beskrivning av Torne och Kemi lappmarker. *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken.*

omkring vilken det enligt Erik fanns ”nog tillfällen till kenttä”.[1]

Vidare ägde Henrik Jönsson några renar. Av en tingssak 1744 framgår att han i april månad föregående år lämnat fem skötesrenar till samerna Olof och Lars Tomasson Kurrak från Saarivuoma och fått tillbaka renarna vid allhelgonatid.[2] Sannolikt hade renarna följt med samerna på sommarflyttning till norska kusten. Att även sonen Johan Henriksson var renägare framgår av ett mål 1769 som handlar om en vajkalv som samen Jon Nilsson Magga (1729–1800) i Saarivuoma hade hand om.[3]

Henrik Jönssons hemman fick mantalet 3/16, samma som Mämmis nybygge.[4] Från och med 1786 delas det i jordeböckerna upp i två hemman med vardera ⅛ mantal, med Henrik Jönssons söner Per och Johan som husbönder.[5] I 1800 års jordebok anges Per Henriksson vara innehavare av det ena nybygget (nr 1) och Johan Soppero (son till Johan Henriksson) av det andra (nr 2).[6]

Inget syneinstrument från tiden före 1800 är känt för dessa nybyggen.

Hans Hanssons nybygge

Drängen Hans Hansson (1755–1822), bondson från Lainio, var gift med sin kusin Margareta Eriksdotter (1715–).[7] År 1794 hölls syn av de nybyggeslägenheter som han ville inta i Soppero. Till skillnad från när husesyn utfördes på Erik Matssons nybygge 1782 rör det sig här alltså om ett planerat resursutnyttjande varför de höslogar som räknas upp ännu inte torde ha varit i bruk. På det utsynta gårdsstället fanns leraktig jordmån lämplig för fyra tunnors utsäde i korn. Höslogar beskrevs från ett stort område, som mest tre mil från gården. Fiske kunde ”i lag med de andra byamän” utövas i Pulsujärvi, Korminjärvi och Kurrakkajärvi, belägna högre upp längs Lainioälven. Timmerskog fanns på Siilasvaara och det fanns också tillgång till djur- och fågelfänge.[8] Inget av detta ligger inom det område som berörs av Talma samebys stämning av staten.

När syneinstrumentet lästes upp vid tinget 1795 protesterade Johan Henrikssons änka Anna eftersom den utsynta gårdstomten låg alltför nära hennes gård. Häradsrätten beslutade att en ny syn skulle förrättas och behandlas nästkommande år.[9] Vi har dock inte kunnat hitta något nytt syneinstrument, och i jordeboken 1800 uppges Hans Hansson ha fått frihetsbrev på sitt nybygge 1795. Noteras kan att de mest avlägsna ängsmarker som Hans Hansson insynade inte tas upp under något hemman i Soppero 1830.[10] Det tyder på att de aldrig togs i anspråk.

Soppero utskifte

Den enda del av de marker som efter avvittringen och laga skiftet hör till Soppero by och som berör Talma samebys nuvarande byområde är det utskifte som ligger norr om Vittangiälven och som innehas av Soppero byars samfällighetsförening. På avvittringskartan finns knappt någon enda slåttermark markerad inom detta skifte. Vi tror därför att skiftet tilldelades Soppero by för att det inte fanns tillräckligt med skog i närheten för att uppfylla avvittringsstadgans bestämmelser, inte för att det var mark som sedan gammalt brukades av invånarna i Soppero.

Sammanfattning Soppero

Gränsen för det område som berörs av Talma samebys stämning av staten ligger som minst 23 km från Soppero. De enda ängar som 1830 uppgavs ligga mer än två mil från byn var belägna kring Tuolpukkajoki och Saarilompolo, vilket är åt ett annat håll.[11] På 1700-talet torde ängsmarkerna ha varit ännu mer koncentrerade kring byn. Inte heller några av Sopperos gamla fiskesjöar eller *hangas*-system ligger inom fastigheter som berörs av stämningen.

Kort sagt har vi inte kunnat hitta några uppgifter som tyder på att nybyggare och hemmansägare i Soppero bedrivit någon konkurrerande markanvändning inom det område som berörs av Talma samebys stämning av staten.

1 Tinget i Jukkasjärvi 7 februari 1769. Larsen, D. A. & Rauø, K. (1999). *Dombok Jukkasjärvi tinglag. 1768–1777*, s. 25f.
2 Tinget i Jukkasjärvi 11 januari 1744. RA, SH, Renov. dombok, Norrbottens län nr 27. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v909004.b720.s67, https://www.arkivdigital.se/aid/show/v909004.b730.s68
3 Tinget i Jukkasjärvi 7 februari 1769. Larsen, D. A. & Rauø, K. (1999). *Dombok Jukkasjärvi tinglag. 1768–1777*, s. 26.
4 Jorde- och uppbördsbok över nybyggen i Jukkasjärvi socken 1774. Ájtte, CD 1010, pdf-sida 50.
5 Jordebok över befintliga nybyggen i Jukkasjärvi socken 1786. Ájtte, CD 1010, pdf-sida 13.
6 Jordebok över alla krononybyggen i Jukkasjärvi lappmark 1800. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 1.
7 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 147.
8 Tinget i Jukkasjärvi 10 februari 1795. RA, JTH, dombok 1790–1795. Bilaga 6: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00363.
9 Tinget i Jukkasjärvi 10 februari 1795. RA, JTH, dombok 1790–1795. §38: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00338
10 Beskrivning över kronohemman och nybyggen i Jukkasjärvi socken 1828–1831. RA, KNL 1813–1836. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40009720_00004
11 Beskrivning över kronohemman och nybyggen i Jukkasjärvi socken 1828–1831. RA, KNL 1813–1836. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40009720_00004

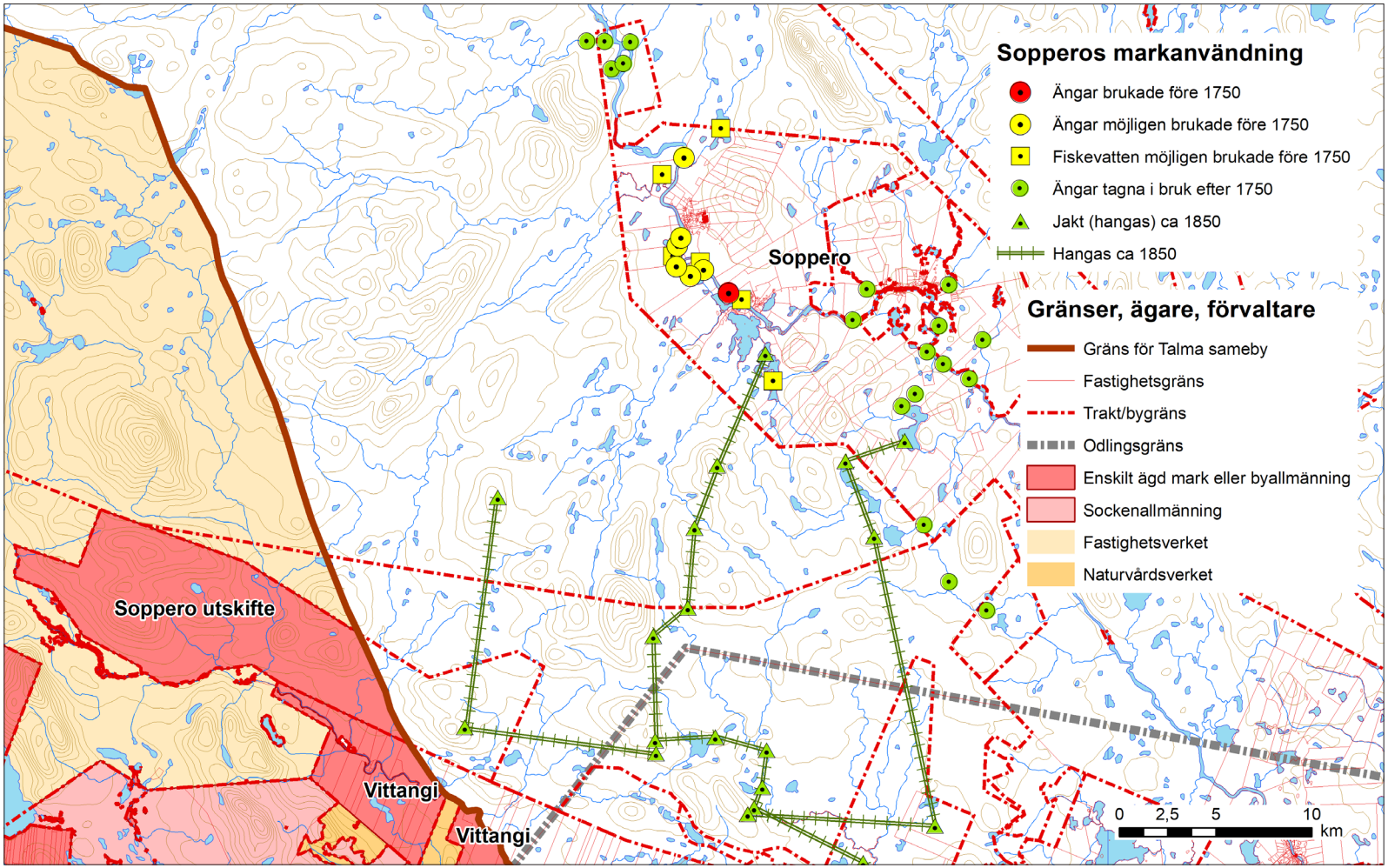

Soppero by. *Belagd markanvändning av olika slag under olika tidsperioder. Markägare och förvaltare redovisas endast inom Talma samebys nuvarande byområde ovan odlingsgränsen. Soppero by ligger nästan helt och hållet ovan odlingsgränsen, men bara utskiftet berörs av Talma samebys stämning av staten.*

På kartan redovisar vi samtliga uppgifter om konkurrerande markanvändning som daterar sig till tiden före 1750 eller som möjligen skulle kunna göra det eftersom de noterades vid den syn som utfördes av Mämmis nybygge 1782, ett nybygge som etablerats nästan hundra år tidigare. Ängsarealen verkar dock ha utökats avsevärt sedan 1738, varför alla marker som tas upp 1782 inte bör ha varit i bruk före 1750. Vi tar också upp ett urval av uppgifter från senare tid, mestadels från 1800-talet.

Inga av de uppgifter som vi fått fram tyder på att nybyggare eller hemmansägare i Soppero by under den aktuella tidsperioden utövat någon konkurrerande markanvändning på fastigheter som berörs av Talma samebys stämning av staten.

Kartan baseras på avvittringskartorna för mätningsdistrikten N och N1 samt de källor till markanvändning som nämns i texten. Underlagsdata ©Lantmäteriet.

Jukkasjärvi

Jukkasjärvi blev kapellplats omkring 1607, men inte förrän efter 1673, då Jukkasjärvi blev moderkyrka i pastoratet, stationerades en präst på orten.[1] På tinget 1674 läste befallningsmannen upp den del av lappmarksplakatet av den 17 september 1673 som handlade om att präster, kyrkoherdar och kaplaner skulle tillsättas i lappmarkerna. Samerna tillfrågades om det fanns några ”lägenheter till åker och äng” där man kunde inrätta ett prästbord. Samerna svarade att det inte fanns något sådant ställe, förutom mellan Överkalix socken och lappmarken. Till kyrkoherde begärde allmogen att få Anders Tornensis som dittills varit bruksprediканt i Kengis.[2] Så blev det emellertid inte, utan den förste präst som bosatte sig i Jukkasjärvi blev Martinus Kempe, som utnämndes 1675.[3] Från och med 1690 vet vi också att det fanns en klockare i Jukkasjärvi, nämligen Lars Johansson, som vid tinget detta år klagade över att samerna inte gav honom den klockarlön och den betalning som han skulle ha för att han lärde barnen läsa.[4] Han efterträddes 1716 som klockare av Henrik Matsson Kemiläinen eller Kemi som föddes 1700 i Uleåborg.[5] År 1744 inrättades en skola i Jukkasjärvi med prästen Lars Engelmark, född 1715 i Ramsele, som skolmästare.[6]

När fransmannen Jean-François Regnard besökte Jukkasjärvi 1681 träffade han förutom prästen endast samer.[7] Inte heller Hackzell nämner någon nybyggare i Jukkasjärvi 1738.[8] I 1741 års mantalslängd upptas klockaren Henrik Matsson som nybyggare, liksom prästsonen Erik Elingius.[9] Den sistnämnde sålde sitt nybygge till länsman Hans Stjernström från Ljusnarsberg i Västmanland, vilken upptas jämte Henrik Matsson i mantalslängden 1759.[10] Prästen och skolmästaren betraktades inte som nybyggare utan återfinns i den särskilda mantalslängden för prästerna och deras tjänstefolk.[11] År 1800 uppgick antalet nybyggen i kyrkbyn enligt jordeboken till fem, varav endast ett hade hunnit skattläggas.[12]

Enligt Samuli Paulaharjus informant, intervjuad 1932, hade Jukkasjärviborna två *hangas*-anläggningar som båda låg på södra sidan om Torneälven. Den ena nyttjades av bland andra Pohjasen Heikki.[13] Det bör ha varit Henrik Hansson Pohjanen (1828–1910).

Nedan redogörs för utvecklingen på de olika hemmanen i Jukkasjärvi fram till 1800. Vi inbegriper de skiften som på dagens fastighetskarta hör till skifteslaget Poikkijärvi.

Prästbordet

Redan Martinus Kempe, som utnämndes till präst i Jukkasjärvi 1675, bör rimligen ha haft kreatur som behövde foder och han bör även ha ägnat sig åt fiske, men var detta skedde är okänt. Detsamma gäller hans efterträdare Johannes Tornberg, som var bror till Anders Tornensis.[14]

År 1687 tillträdde Samuel Rheen (ca 1615–1680) som pastor.[15] Om hans fiske vet vi lite mer tack vare att han 1688 instämde bonden Lars Larsson Noppa och dennes ”kamrater” från Alkkula i Övertorneå socken för att de fiskat ”inunder prästgårds- och kyrkostranden och dess vik, samt de därom liggande”, vilket bör avse sjön Jukkasjärvi, och orsakat både pastorn och ”en del skattelappar” skada. Tvisten löstes genom förlikning innebärande att både Jukkasjärvi och Sautusjärvi skulle brukas gemensamt samt att respektive parter skulle erlägga fisketaxa ”efter proportion”.[16]

Redan året därpå instämde Samuel Rheen ytterligare en bonde från Övertorneå socken, Per Olofsson från Niemis, nu rörande fisketräsket Sautusjärvi, ”Jukkasjärvi kyrka eller prästbord närbeläget”, och frågade honom med vilken rätt han år från år höll på med fiske i detta träsk. Enligt Per hade Sautusjärvi

1 Bygdén, L. & Hasselberg, B. (1923). Juckasjärvi. *Härnösands stifts herdaminne*.
2 Tinget i Jukkasjärvi 28 januari 1674. RA, SH, Renov. dombok, Gävleborgs län nr 22. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v421290.b8100.s831
3 Bygdén, L. & Hasselberg, B. (1923). Juckasjärvi. *Härnösands stifts herdaminne*.
4 Tinget i Jukkasjärvi 3 februari 1690. RA, SH, Renov. dombok, Jämtlands län nr 1. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v427332a.b3610.s349
5 Tawe, W. (1958). *Jukkasjärvi kyrka och bygd 350 år*, s. 77.
6 Anderzén, S. (1992). *”Begrepp om salighetens grund, ordning och medel”*.
7 Regnard, J.-F. (1875 [1731]). *Voyage de Laponie*, s. 63ff.
8 Hackzell, A. (1910 [1738]). Beskrivning av Torne och Kemi lappmarker. *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken.*
9 Mantalslängd för Västerbottens norra lappmarker 1741. Ájtte, CD 1140, sida 1420.
10 Mantalslängd av Torneå och Kemi lappmarker 1759 (nybyggare). RA, Mantalslängder Västerbottens län. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0001849_00037
11 Mantalslängd över lapp-prästernas tjänstefolk i Torneå och Kemi lappmarker 1759. RA, Mantalslängder Västerbottens län. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0001848_00113
12 Jordebok över alla kronoinbyggen i Jukkasjärvi lappmark 1800. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 2.
13 Okänd informant. S. Paulaharjus uppteckningar, nr 25759. SKS.
14 Bygdén, L. & Hasselberg, B. (1923). Juckasjärvi. *Härnösands stifts herdaminne*.
15 Bygdén, L. & Hasselberg, B. (1923). Juckasjärvi. *Härnösands stifts herdaminne*.
16 Tinget i Jukkasjärvi 26 januari 1688. RA, SH, Renov. dombok, Västernorrlands län nr 9. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v424000.b10570.s1049

sedan gammalt tillhört hans förfäder som också skattat för det.[1] Det stämmer bra med 1553 års träskfiskelängd, enligt vilken Olof Hindersson Kaisa från Niemis fiskade i ”Sautamis tresk och Juckes tresk”, vilket bör vara Sautusjärvi och Jukkasjärvi.[2] Per Olofsson kunde dock inte framlägga några bevis för sin rätt, varför målet slutade med en förlikning innebärande att kyrkoherden och Per skulle betala halva skatten var för träsket, att ”andra därunder lydande och anhöriga skattelappar” skulle behålla sin fiskerätt, samt att andra finnar än Per skulle förbjudas att bedriva något fiske i träsket.

Per Olofsson från Niemis återkom några år senare och besvärade sig över att samer fiskade i träsket utan att ha erlagt skatt för detta till kronan, medan han själv betalade 1 lispund gäddor varje år i skatt. Rätten beslöt att dessa samer skulle ge 1½ lispund gäddor årligen till kyrkoherden så att full skatt kunde betalas in till kronan. Om så inte skedde skulle ”de bliva förlustige sin gamla hävd i träsket, och andra redliga skattlappar tillsättas”.[3]

Samerna var inte nöjda med detta. År 1694 stämde de Per Olofsson och hans ”kamrater” och ifrågasatte deras rätt att fiska i Savddosjávri så långt uppe i lappmarken. Per Olofsson svarade att han och hans förfäder ”brukat och possederat” detta fiske i över 100 år ”utan någons klander och åtal”. Per Olofsson ålades att skaffa fram bevis på detta till nästkommande år.[4] Saken verkar dock inte ha fått någon lösning då. År 1697 stämdes Per Olofsson återigen, nu av kyrkoherden Kristian Elingius, som påtalade att Per inte bara hade fiskat för egen del i Sautusjärvi utan även tagit med sig ”åtskilliga andra finnar” i strid med utslaget 1689. Enligt Elingius kunde gamla män intyga att ena halvparten av fisket i sjön hörde till Jukkasjärvi kyrka och den andra till samerna i Siggevarabyn. Per Olofsson dömdes till böter och förbjöds att hädanefter bedriva något fiske i träsket. Rätten beslutade att skatten skulle betalas av kyrkoherden och samerna i Siggevara.[5] I länsräkenskaperna 1749 noteras vid sjön ”Seutisjärf”: ”Likmätigt häradsrättens dom d. 6 februari 1697 är detta inom lappmarks rå belägna fiske underlagt till hälften Jukkasjärvi prästbord, och under hälften Siggevara skattlappar.”[6]

Nästa uppgift om prästernas markanvändning är från 1711, då Kristian Elingius instämde samerna Henrik Lombas och Nils Vinter för att deras renar föregående höst fördärvat några av hans höstackar vid en plats som kallades för *Wacko*.[7] Det råder ingen tvekan om att det handlar om området vid Vakkojärvi vid Rautasälvens utflöde i Torneälven, nästan tre mil uppströms Jukkasjärvi. Att det är just denna plats som avses framgår exempelvis av häradsrättens protokoll 1758, då brukspatron Nils Peter Fougt presenterade ett insyningsinstrument för ett nybygge som han ville ta upp i Kurravaara. Bland annat ville han bruka ett antal slåttermarker i närheten av Vakkojärvi, vilket Lars Engelmark, som då blivit kyrkoherde, inte hade något att invända emot då det planerade nybyggets marker låg ovanför forsen Kutukoski ”och således äro avskilda ifrån prästbordets ägor eller ifrån Wacko äng, som prästbordet av ålder tillhört”.[8] De slåttermarker som prästbordet nyttjat åtminstone sedan 1710 låg således nedströms Kutukoski i Rautasälven (se kartan på sidan 52).

År 1738 ville Elias Filipsson från Lautakoski i Övertorneå socken bosätta sig vid berget Puimoisenvaara en halv fjärdingsväg från Jukkasjärvi kyrkplats. Kyrkoherde Johan Tornberg hade emellertid ”sitt flakaland och utmark under prästbordet” just på denna plats, varför saken hänsköts till landshövdingen.[9] Med flakaland avses ett område där man byggt fällor för att fånga exempelvis tjäder. Elias Filipsson avled 1739, så troligen tillkom inget nybygge i Jukkasjärvi vid denna tid.

År 1749 konstaterades att prästbordets åker var så svag att prästerskapet fick konsistoriets tillstånd att lägga den i linda. I stället kunde då skördas foder till 12–15 kor.[10] Uppgiften återkommer i Abraham Romans berättelse från 1818, där han skriver att ”prästbordets åkrar vid Jukkasjärvi blivit förvandlade till hårdvallsäng”.[11]

1 Tinget i Jukkasjärvi 30 januari 1689. RA, SH, Renov. dombok, Västernorrlands län nr 11. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0120273_00582
2 Antti, P. (2018). Träsken och gäddan. *Matarengiposten* 20.
3 Tinget i Jukkasjärvi 27 januari 1692. RA, SH, Renov. dombok, Västerbottens län nr 3. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v427337.b7540.s742
4 Tinget i Jukkasjärvi 24 januari 1694. RA, SH, Renov. dombok, Västerbottens län nr 5. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v427339.b7630.s757 https://www.arkivdigital.se/aid/show/v427339.b7640.s758
5 Tinget i Jukkasjärvi 6 februari 1697. RA, SH, Renov. dombok, Västerbottens län nr 8. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v427342.b1240.s116
6 Not- och träskfisken, Övertorneå socken. Längd på taxerade fisken i Västerbottens fjärde fögderi 1749. RA, Länsräkenskaper Västerbottens län, landsbok 1749. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v900821.b4970.s379
7 Tinget i Jukkasjärvi 9 februari 1711. RA, SH, Renov. dombok, Västerbottens län nr 14. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v909010b.b2010.s195
8 Tinget i Jukkasjärvi 14 februari 1758. RA, JTH, dombok 1751–1768. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105006_00126
9 Tinget i Jukkasjärvi 13–21 januari 1738. RA, SH, Renov. dombok, Norrbottens län nr 21. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v908999a.b5570.s550
10 Hülphers, A. A. (1922). *Samlingar till en beskrivning över Lappmarken*, s. 133.
11 Roman, A. (1818). *Berättelse om Norrbotten och dess lappmarker*, s. 37.

Vakko äng, som tidigast omnämns 1711, är området kring Rautasälvens utlopp i Torneälven i närheten av Vakkojärvi. Vakko äng hörde till prästbordet. Av häradsrättens protokoll 1758 framgår att prästbordets ängar låg nedströms forsen Kutukoski (Rautasälven rinner uppåt i bilden, mot norr). Ovanför forsen (på holmarna i bildens nedre del) insynade Nils Peter Fougt 1751 ängsmarker till sitt bruksnybygge i Kurravaara. Denna uppdelning har i stort sett bibehållits. Lagaskiftes-kartan till höger visar således huvudsakligen ägor tillhörande Kurravaara by. Väster om bygränsen har Jukkasjärvi ströängar kring Rautusvuopio. De utgör än idag privatägda skiften, huvudsakligen tillhöriga hemman i Jukkasjärvi by. Allt det som syns på kartan ligger söder om Torneälven och berörs inte av Talma samebys stämning av staten. LM, 25-kij-35.

Kutukoski

Kurravaaras bygräns

År 1764 får vi den första mer fullständiga översikten över prästbordets markinnehav. Det var konsistoriet som ville att ”alla de ägor som av ålder under prästbord hört” skulle upptecknas. Så skedde, och det noterades att ”ålderstigne mannen nämndemannen Henrik Henriksson i Vittangi intygat det alla på denna förteckning uppförde åkrar, ängar, fisken och fisketräsk av ålder under Jukkasjärvi prästbord lytt och legat”. Förteckningen omfattar 24 ängar utspridda från Vakko i nordväst till Vittangiälven i nordost och Kuosajänkkä i söder, upp till tre mil från prästbordet. De flesta ängarna kunde bara slås vartannat, vart tredje eller till och med vart fjärde år. Den äng som gav allra mest avkastning, tio renlass, var också en av de få som kunde slås årligen: den tidigare nämnda Vakko. Den långa resan dit uppvägdes alltså av en riklig avkastning. Till prästbordet hörde också fiske i hela sjön Jukkasjärvi, från övre ändan av Lehtisaari ned till och med Luspasalmi, samt harrfisket i Luspaforsarna. Vidare fiske i den del av Sautusjärvi som kallas för Sovasjärvi samt i Alttajärvi söder om Torneälven. Till skillnad från ängsmarkerna var alltså fiskevattnen väl samlade i närheten av prästbordet.[1]

År 1781 klagade kyrkoherde Olof Sandberg, som tillträtt 1775, över att Henrik Olofsson, Johan Henriksson och Hans Henriksson i Vittangi gjorde intrång på prästbordets fiske vid Luspaforsen. De förklarade att de bara fiskat där i samband med kyrkobesök. Häradsrätten konstaterade dock att nybyggarna inte fick “fika och fara med fiskande” mer än en halv mil från sina hemvister, men att bönderna här fiskade mer än fyra mil från hemmet. Följaktligen förbjöds Vittangiborna vid vite att hädanefter fiska i

1 Tinget i Jukkasjärvi 10 februari 1764. Bilaga 34. RA, JTH, dombok 1751–1768. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105006_00268

Luspaforsen “utan prästbordsinnehavarens lov och minne”.[1]

År 1762 förordnade Kungl. Maj:t att präst- och skolborden i Jukkasjärvi skulle tilldelas bestämda ägor motsvarande ett helt hemman vardera. År 1776 konstaterades att så ännu inte skett.[2]

Kyrkoherde Olof Sandberg strävade aktivt efter att utöka prästbordets och kanske även sin privata tillgång på slåttermarker. År 1776 ansökte Sandberg tillsammans med skolmästaren Per Grape om att få utdika Sautusjärvi för att få bättre ängsmarker i de delar av sjön som kallas Vuono och Sovasjärvi.[3] Detta ville man uppnå genom att gräva ut Sautusjoki så att vattennivån i sjön sänktes. När saken behandlades vid tinget 1777 fick projektet godkänt. Arbetet kunde antingen utföras av församlingsbor och skulle då tillföras prästbordet och skolbordet, eller också finansieras av kyrkoherden och skolmästaren själva, varvid de nya ängarna skulle vara deras egna.[4]

Sommaren 1777 hölls syn av ytterligare ett utdikningsprojekt som Sandberg ville genomföra för att skapa bättre ängsmarker, nu rörande Kortetjärvi strax ovanför Kurravaara, och även detta tillstyrktes.[5] Sandberg gick därefter vidare med ytterligare ett par ansökningar om utdikning, nu av sjön Saivo fyra kilometer norr om kyrkbyn och ”bägge småa Altaträsken” (Pikku Alttajärvi) söder om Torneälven. Tingsrätten tillstyrkte även dessa.[6]

Sandbergs efterträdare Daniel Engelmark var även han intresserad av utdikningsprojekt. År 1796 begärde han att få dika ut Sisnajärvi ovanför Kurravaara. Syn hölls samma sommar, varvid man konstaterade att sjön ”är ett ifrån Paksuniemi [i Kurravaara by] 2 mil i fullt väster beläget träsk, som är 250 famnar långt, 200 famnar brett, och 5 kvarter djupt; vattnet har litet utlopp genom en därifrån ned i Rautas älv löpande bäck, som är vid pass av en halv fjärdedels mils längd & en alns bredd och tre alnars fall; botten består av lös mull och gyttja”.[7]

Prästbordets ägor blev föremål för diskussion i tinget 1793 eftersom klockaren Johan Henriksson Kemi, före detta kronolänsmannen Hans Stjernström och nybyggaren Olof Mårtensson (de båda sistnämnda bör ha varit verksamma på ett och samma nybygge, se nedan) låtit kronolänsman Anders Björnström förrätta syn av ägor som de ville ha. Kyrkoherde Daniel Engelmark hade protesterat och påpekat att de aktuella ägorna sedan 1764 hört till prästbordet, varför de inte kunde avskiljas utan ”Krono och Consistorii fullmäktiges närvaro”[8] När ängarna i Olof Mårtenssons insyningsprotokoll jämförs med den förteckning som upprättades 1764 stämmer detta till viss del, men många av hans ängar måste ha varit nya. Inte desto mindre beslöt sig häradsrätten för att skjuta upp saken tills Krono och Consistorii fullmäktige kunnat närvara och höras.[9]

Vad beträffar den andre presumtive nybyggaren, klockaren Johan Henriksson, så behandlades hans syneinstrument vid tinget 1796. Klockaren kunde då uppvisa ett intyg på att hans ägor redan långt tidigare varit avskilda från prästbordet med en gärdsgård, varför hans nybygge godkändes.[10] Syneinstrumenten behandlas närmare nedan under respektive hemman.

Det bör vara tvisten i tinget 1793 som ledde till att en karta 1796 ritades över prästbordets ägor. Då får vi för första gången se en bild av gårdarna: prästgården, skolgården, klockare Kemills gård samt nybyggaren Olof Mårtenssons gård (se länsman Stjernströms nybygge nedan). På resten av kartan avbildas alla till prästbordet tillhöriga ängar (se sidan 54).[11] Däremot anges inget om vare sig fiske eller jakt.

Tyvärr saknas en bit av 1796 års karta. Eftersom i stort sett alla ängar från 1764 års förteckning återfinns på kartan kan man gissa att de som inte finns med bör ha varit avbildade på den bit som saknas. Dessutom blir det tydligt att prästbordet under de 35 år som gått hade utökat sina ängsmarker. De tillkomna ängarna är mestadels små och ligger vanligen i anslutning till tidigare ängar. Precis som 1764 fanns ängarna 1796 inom ett område från Vakko i nordväst till Vittangiälven i nordost och Kuosajänkkä i söder, upp till tre mil från prästbordet.

1 Tinget i Jukkasjärvi 13 februari 1781. RA, JTH, dombok 1779–1789. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00061
2 Tinget i Jukkasjärvi 12 februari 1777. Larsen, D. A. & Rauø, K. (1999). *Dombok Jukkasjärvi tinglag. 1768–1777*, s. 228.
3 Tinget i Jukkasjärvi 8 januari 1776. Larsen, D. A. & Rauø, K. (1999). *Dombok Jukkasjärvi tinglag. 1768–1777*, s. 213.
4 Tinget i Jukkasjärvi 12 februari 1777. Larsen, D. A. & Rauø, K. (1999). *Dombok Jukkasjärvi tinglag. 1768–1777*, s. 225f.
5 Tinget i Jukkasjärvi 10 februari 1778. Larsen, D. A. & Rauø, K. (1999). *Dombok Jukkasjärvi tinglag. 1768–1777*, s. 8.
6 Tinget i Jukkasjärvi 5–9 februari 1779. RA, JTH, dombok 1779–1789.
Bilaga 1: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00026
7 Tinget i Jukkasjärvi 10–17 februari 1797. RA, JTH, dombok 1796–1799.
Bilaga 9: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00127
8 Tinget i Jukkasjärvi 9 februari 1793. RA, JTH, dombok 1790–1795. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00229
9 Tinget i Jukkasjärvi 9 februari 1793. RA, JTH, dombok 1790–1795. §36: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00202
Bilaga 4: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00229
10 Tinget i Jukkasjärvi 15 februari 1796. RA, JTH, dombok 1796–1799. §24: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00029
Bilaga 6: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00072
11 Geometrisk karta över Jukkasjärvi prästbords ängar 1796. RA, Jukkasjärvi kyrkoarkiv.
https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40001947_00003

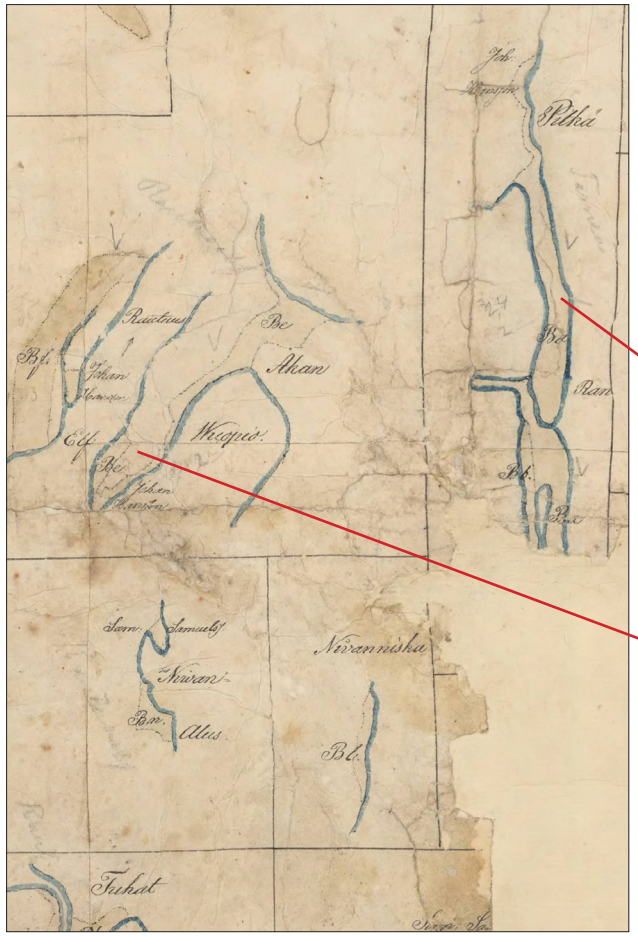

Utsnitt av den geometriska kartan över Jukkasjärvi prästbords ängsmark från 1796, kopierad 1843. Pilarna markerar några ängar som återfinns även på senare kartor. RA, Jukkasjärvi kyrkoarkiv, Kartor och ritningar, Kyrkliga fastigheter och kyrklig jord.

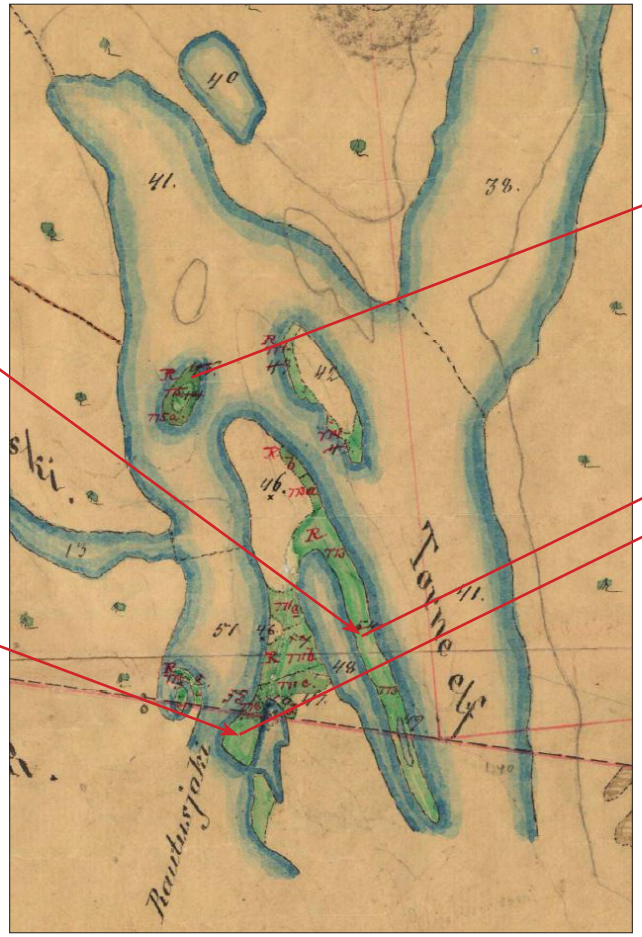

Utsnitt av avvittringskartan för mätningsdistriktet Ra från 1895. Den gröna färgen utvisar ängsmarker. Talma samebys nuvarande sydgräns går i Torneälven, medan Vakko ängar ligger vid Rautasälvens utlopp och därmed utanför. De båda holmarna Kenttäsaari (mindre; nr 44) och Aarihautasaari (större; nr 42–43) ligger på gränsen. Dessa holmar angavs som blivande nyodlingar av Johan Hansson 1794, vilket innebär att de inte kan ha varit brukade tidigare. LM, 25-kij-18:31.

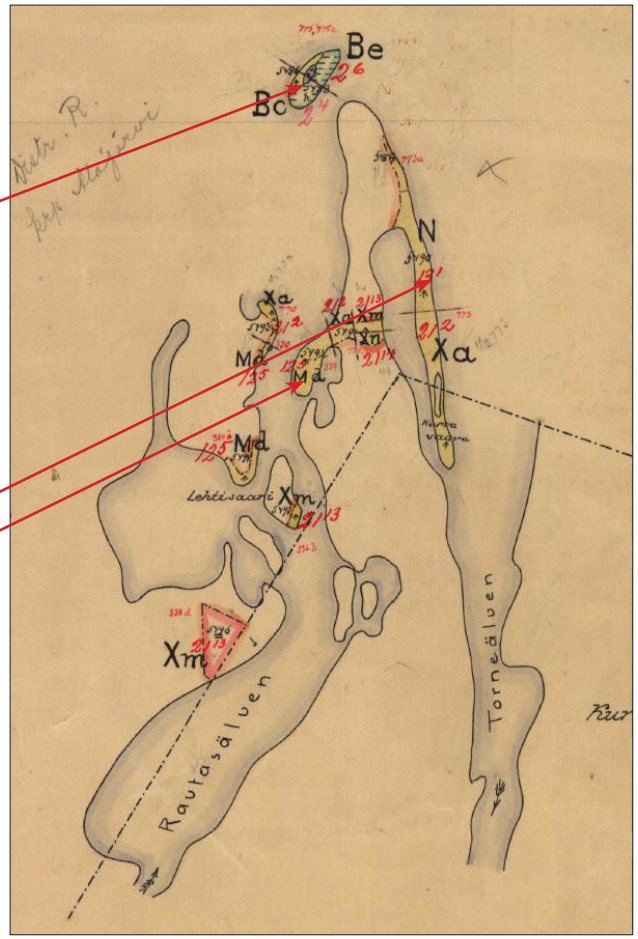

Utsnitt av lagaskifteskartan för Jukkasjärvi by från 1912–1918. Den streckade linjen avskiljer Kurravaara bys område i söder från kronoparken Alajärvi i norr. De markerade ägofigurerna utgör ströängar under hemman i Jukkasjärvi by och är idag privatägda skiften. Jämför kartan på sidan 52. LM, 25-kij-21.

Jukkasjärvi prästbords inägor som de återges på den geometriska kartan från 1796, kopierad 1843.
RA, Jukkasjärvi kyrkoarkiv, Kartor och ritningar, Kyrkliga fastigheter och kyrklig jord.

I början av 1800-talet började församlingen fundera på att flytta kyrkplatsen till Vittangi. När prästgården brann upp sommaren 1835 ställdes saken på sin spets. År 1837 enades sockenstämman om att pastorn skulle flytta till Vittangi och att prästbordet i Jukkasjärvi skulle säljas.[1] Flytten skedde 1843, och samma år kopierades kartan över prästbordets ängar, den som hade uppmätts 1796. Det är den kopian som finns kvar idag.

Som framgått finns belägg för att prästen från och med slutet av 1600-talet haft fiskerätt i Jukkasjärvi och Sautusjärvi. Av förteckningen från 1764 framgår att hela sjön Jukkasjärvi hörde till prästbordet. Idag står endast en mindre del av sjön under statens omedelbara disposition genom att den hör till Kiruna 1:1, och av den fastigheten ingår endast en smal remsa i Talma samebys nuvarande byområde. Förutom denna remsa berörs sjön Jukkasjärvi inte av Talma samebys stämning av staten.

Vad gäller Sautusjärvi framgår redan i 1600-talets tingsprotokoll att samerna förfogade över halvparten av sjön. Förteckningen från 1764 tar endast upp den del av sjön som kallas för Sovasjärvi. Den ligger idag inom Jukkasjärvi byallmänning och berörs således inte av Talma samebys stämning av staten.

De ängsmarker som förtecknades såsom tillhörande prästbordet 1764 kan ha tagits i bruk före 1750. De som ligger inom Talma samebys nuvarande byområde ligger samtliga på mark som nu är privatägd eller ingår i byallmänningen eller i Jukkasjärvi sockenallmänning. Även övriga uppgifter om slåtter och jakt före 1750 rör mark som idag är privatägd.

Kyrkan kan alltså inte sägas ha utövat någon konkurrerande markanvändning inom det område

1 Kuoksu, J.-E. (2009). *Jukkasboken*, s. 70.

som är av relevans för Talma samebys stämning av staten, förutom en liten del av sjön Jukkasjärvi.

Skolbordet

Sedan Jukkasjärvi skola inrättats 1744 inhystes där sex elever vilka skulle hållas med kläder och föda av skolmästaren. År 1751 författade skolmästaren Lars Engelmark en skrivelse till landshövdingen där han påpekade att skolan inte hade fått sig något fiskevatten tilldelat, varför såväl han som skolbarnen led stor brist på fisk. Han vädjade därför om att ett fisketräsk skulle utses för skolans räkning och föreslog själv Luspajärvi. Visserligen hade Erik Elingius, son till den tidigare kyrkoherden Kristian Elingius, skattat för Luspajärvi under några år, men Engelmark menade att denne inte hade någon rätt till sjön eftersom han varken bodde i närheten eller hade ärft några rättigheter. Landshövdingen uppdrog åt häradsrätten att undersöka om Luspajärvi kunde upplåtas till skolans behov ”utan prästbordets eller skattlappars eller ock skattlagde, samt med behörigt tillstånd upptagne nybyggens förfång”. Saken behandlades vid tinget 1752, men det är tyvärr oklart hur det slutade.[1]

År 1766 togs skolbordets behov av fiske upp på nytt vid tinget. Det handlade nu om ”Wuonowik”, Sautusjärvis långsträckta vik åt väster in mot Saivo. Kyrkoherden Nils Gran och skolmästaren Jakob Turdfjäll ville att fisket i viken skulle upplåtas till Jukkasjärvi skola ”till ständigt bruk och nyttjande”. Viken var grund och inte särskilt givande torra somrar, men våta år kunde man fiska efter ”sabbak” (småfisk), gädda och abborre från midsommaren ända till hösten. Mot detta invände Nils Knutsson

Jukkasjärvi skolbords gårdsgärde på en avmätning från 1792, avkopierad 1847. RA, Jukkasjärvi kyrkoarkiv.

1 Tinget i Jukkasjärvi 19–22 februari 1752. RA, JTH, dombok 1751–1768.
Bilaga. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105006_00042

(den ende med detta namn i 1759 års mantalslängd är Nils Knutsson Nicki från Talma[1]) att hans farfar Mikkel Henriksson hade varit innehavare av fisket i Vuono och även skattat för detta. Sockenborna sade sig dock aldrig ha hört talas om detta. Kyrkoherden drog slutsatsen att fisket i Vuono, från ”Wuono udd [Vuononniemi] till Luonatti”, inte hade någon innehavare och heller inte var skattlagt. Således rekommenderade han att fisket i Vuono i sin helhet skulle upplåtas till skolbarnens uppehälle och utkomst.[2] Idag ingår såväl Vuono som Luonatti i Jukkasjärvi byallmänning.

År 1776 hölls visitation av skolan i Jukkasjärvi. Skolmästaren anmälde då att han tillsammans med pastorn ämnade begära tillstånd att sänka Sautusjärvi för att få bättre ängsmarker – något som redan nämnts ovan under prästbordet på sidan 53. Intressant med denna visitationsakt är att det av den framgår att alla skolans ängar dittills mest bestått av avlägset belägna myrar, som närmast 1½ mil från skolan och som längst tre mil, vilka dessutom var så osäkra till sin avkastning att de vanligen inte kunde bärgas oftare än vartannat eller vart tredje år.[3]

I slutet av 1700-talet konstaterade Abraham Hülphers att skolmästaren hade företräde till uppodlingsmark till ½ mantal, men att det fortfarande inte fanns några andra ägor under skolbordet än svaga myrslogar på en till tre mils avstånd.[4]

En kartskiss från 1792 visar skolbordet och dess gårdsgärde, men ger inga upplysningar om ägor utanför byn (se sidan 56).[5] Några närmare uppgifter om var skolbordets utängar var belägna har vi inte kunnat hitta.

Länsman Stjernströms nybygge

Erik Elingius (1685–1768), son till kyrkoherden Kristian Elingius, blev nybyggare i Jukkasjärvi. Han förekommer som sådan i 1741 års mantalslängd med två hemmavarande söner.[6] Den ene hette Kristian (1714–1759) och var verksam som nybyggare tillsammans med sin far. Den andre hette Nils (1716–) och om honom vet vi inte mycket mer än att han for med bud till Kungliga Gränskommissionen 1746 (se sidan 61).

Kristian Eriksson Elingius hävdade 1758 att Haukijärvi tjärn hade brukats under hans och hans fars nybygge i 40 års tid.[7] Det är oklart vilken sjö som avses med detta namn – den närmaste som hittas på dagens kartor ligger nära Svappavaara, vilket inte stämmer med övriga lägesangivelser. K. B. Wiklund nämner emellertid också en Haukijärvi vid Haukivaara och Haukivuoma inom Kiruna stad.[8] Det borde därmed röra sig om den tjärn som avvattnas av Haukijoki men som på dagens karta kallas för Bogdanofftjärnen. Även fisket i ”Lupas träsk” (Luspajärvi) ska ha hört till Elingius nybygge, trots de krav från skolans sida som nämndes ovan.[9]

Av ovannämnda översikt över prästbordets markinnehav från 1764 framgår att Erik Elingius hade uppodlat ⅜ tunnland åker på prästbordets mark och även fått pastorns tillstånd till visst skogsbete.[10]

I 1759 års mantalslängd återfinns ingen Elingius men däremot Hans Stjernström (1723–1799).[11] Denna var ursprungligen från Ljusnarsberg i Västmanland men blev bruksarbetare i Kengis på 1750-talet och 1757 kronolänsman i Jukkasjärvi. Han var gift med Brita Abrahamsdotter Stålnacke, vars far var bruksskarl medan modern var ättling till nybyggarna i Vittangi.[12] Någon gång på 1750-talet övertog de Elingius nybygge. År 1764 framkom att Stjernström brutit mer mark sedan han köpt nybygget och nu kunde underhålla tre till fyra kor.[13] Nybygget åsattes ⅛ mantal.[14]

År 1776 instämde Stjernström nybyggarna Samuel Samuelsson och Mats Johansson (den sistnämndes hemvist är oklar) i Kurravaara för att dessa föregående år hade bärgat åtta renlass hö på ängen Sissnajoki, som Stjernström betraktade som sin. Det rörde sig troligen om området nedströms Iso Sisnajärvi norr om Kurravaara, som var en av de sjöar som hörde till prästbordets ängsmarker 1764. Nybyggarna

1 Mantalslängd av Torneå och Kemi lappmarker för år 1759. RA, Mantalslängder Västerbottens län. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0001849_00029
2 Tinget i Jukkasjärvi 6 februari 1766. RA, JTH, dombok 1751–1768. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105006_00299
3 Tinget i Jukkasjärvi 7 februari 1795. RA, JTH, dombok 1790–1795. §14: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00317 Bilaga 4: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00361.
4 Hülphers, A. A. (1922). *Samlingar till en beskrivning över Lappmarken*, s. 133.
5 Karta över Jukkasjärvis skolebols gårdsgärde 1792. RA, Jukkasjärvi kyrkoarkiv. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/gDzuPDb5AAD05WA039ec00
6 Mantalslängd för Västerbottens norra lappmarker 1741. Ájtte, CD 1140, sida 1420.
7 Tinget i Jukkasjärvi 14 februari 1758. RA, JTH, dombok 1751–1768. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105006_00127
8 Wiklund, K. B. (1910). *De lapska och finska ortnamnen vid Kiruna och Torneträsk*, s. 13.
9 Tinget i Jukkasjärvi 6 februari 1766. RA, JTH, dombok 1751–1768. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105006_00299
10 Tinget i Jukkasjärvi 10 februari 1764. RA, JTH, dombok 1751–1768. Bilaga 34: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105006_00268
11 Mantalslängd av Torneå och Kemi lappmarker 1759 (nybyggare). RA, Mantalslängder Västerbottens län. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0001849_00037
12 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 226.
13 Tinget i Jukkasjärvi 10 februari 1764. RA, JTH, dombok 1751–1768. Bilaga 34: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105006_00268
14 Jorde- och uppbördsbok över nybyggen i Jukkasjärvi socken 1774. Ájtte, CD 1010, pdf-sida 50.

uppgav att de fått lov att bärga ängen av brukspatron Abraham Steinholtz, som nu var innehavare av det hemman som Nils Peter Fougt anlagt i Kurravaara. En ortsbo vittnade dock om att Stjernström 24 år tidigare hade röjt bort videskogen från ängen vid Sisnajoki och att ingen annan än denne hade bärgat hö där förrän nu. Ett annat vittne framförde samma sak och påpekade också att ängen såvitt han visste inte upptagits i syneinstrumentet för Kurravaarahemmanet.[1] Detta stämmer med bevarade dokument; se sidan 65 och framåt.

Hans Stjernströms dotter Lisa (1764–1840) gifte sig med Olof Mårtensson (1756–1803) från Lainio, en ättling till nybyggaren Henrik Mickelsson Kyrö i Vittangi.[2] År 1788 överlät Stjernström sin gård till Lisa och Olof, medan hans andre måg, kateketen Henrik Hansson Lainio (1753–1830), fick rätt att bruka en bit åker och en äng som tillhörde nybygget.[3]

År 1792 hölls syn på Olof Mårtenssons nybygge. Det konstaterades att de elva åkrarna kunde besås med 16 3/16 kappar korn. Kring gården fanns en hårdvallsäng som avkastade inte mindre än tre kofoder. Gårdens myrslogar var belägna runt omkring Jukkasjärvi, bland annat på Ruokovuoma och Vuollipetsijänkkä samt längs Vittangiälven. De mest långväga myrslogarna fanns på Nälkävuoma och Uusijänkkä, omkring två mil österut. Totalt kunde nybygget bärga 207 5/6 renlass hö. Husbehovsfiske bedrevs i Luspajärvi, Pikkusaivo (torde vara Saivo vid Vuono) och Piettarasjärvi. Av protokollet framgår också att det på gården fanns en stuga med kammare samt ett fähus som ägdes av Olof Mårtenssons svåger Henrik Hansson.[4]

I och med att denna syn utfördes på ett befintligt nybygge kan det inte uteslutas att ängarna varit i bruk före 1750. Av den utredning som genomfördes 1764 och som nämndes ovan framgår dock att Hans Stjernström, som övertog nybygget av Erik Elingius på 1750-talet, hade brutit ny mark så att han kunde underhålla tre–fyra kor. Det motsvarar ungefär den hårdvallsäng i anslutning till gården som upptas i Olof Mårtenssons syneprotokoll 1792. I stort sett alla myrslogar bör alltså ha tagits upp efter 1750. Samtliga ängar och fiskevatten som insynats under nybygget ligger dock idag på fastigheter som är privatägda eller hör till allmänningar och som därmed inte berörs av Talma samebys stämning av staten.

År 1797 överlät Olof Mårtensson nybygget till sin svåger Abraham Stjernström (1772–) med förbehåll att under sin livstid få två kofoder, det ena av gärdet (de odlade markerna närmast gården) och det andra av slåttermyrarna Sakkaraahpi och Vuollipetsijänkkä.[5] Det är också Stjernström som i jordeboken 1800 anges som innehavare till hemmanet, som betecknas som Kyrkobyn nr 1. Han var vid tidpunkten den ende nybyggaren i kyrkbyn som hade börjat betala skatt.[6]

Det finns inget som tyder på att nybygget brukat mark eller vatten som berörs av Talma samebys stämning av staten.

Klockarsläkten Kemis nybygge

Henrik Matsson Kemiläinen eller Kemi (1700–1766) kom från Uleåborg och tycks ha blivit klockare i Jukkasjärvi redan 1716. Han var gift med Sofia Nilsdotter Servio, dotter till uppsyningsmannen i Masugnsbyn.[7] Henrik hade två söner: Mats (1728–1797), som periodvis vistades på annan ort men som på 1780-talet blev vice kronolänsman i Jukkasjärvi, samt Johan (1735–1830), som efterträdde sin far som klockare. Båda nämns i den översikt över prästbordets markinnehav som upprättades 1764 eftersom de då ansågs sitta som inhyses på prästbordets mark. Mats hade fem skälsland åker samt äng till utfodring av tre kor, en kviga och ett får. Johan hade sju skälsland åker samt äng till tre kor.[8] Klockarsläkten satt alltså på ofri grund och upptogs ännu inte som nybyggare i skattelängderna.

Johan Henriksson, som omnämns med tillnamnet Kemi eller Kemill, ville inrätta ett nybygge ”å utmarken vid Jukkasjärvi kyrka” och till detta lägga de åkrar och ängar som brukats av honom och hans far. Därför lät han 1792 insyna de ägor han behövde. Av syneinstrumentet framgår att Johan Henriksson gjorde anspråk på 44 ängar. De som gått att identifiera är utspridda mellan Rautusvuopio i väster, Pounujärvi i söder, Avvakkovuoma i öster och Vieksalahti i norr. Totalt skulle ängarna avkasta närmare 147 renlass hö. Fiskevattnen var belägna i Jukkasjärvis närmaste omgivningar – den mest avlägsna sjön var Mettä Aptasjärvi en dryg mil bort. Liksom för Olof Mårtensson blev synen föremål för diskussion eftersom pastor Daniel Engelmark menade att ägorna tillhörde präst-

1 Tinget i Jukkasjärvi 8 januari 1776. Larsen, D. A. & Rauø, K. (1999). *Dombok Jukkasjärvi tinglag. 1768–1777*, s. 206f.
2 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 118.
3 Tinget i Jukkasjärvi 5–12 februari 1788. RA, JTH, dombok 1779–1789.
Bilaga 3: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00277
4 Tinget i Jukkasjärvi 9 februari 1793. RA, JTH, dombok 1790–1795. §36: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00202
Bilaga 4: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00229
5 Tinget i Jukkasjärvi 10–17 februari 1797. RA, JTH, dombok 1796–1799.
Bilaga 11: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00129
6 Jordebok över alla krononybyggen i Jukkasjärvi lappmark 1800. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 2.
7 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 95f.
8 Tinget i Jukkasjärvi 10 februari 1764. RA, JTH, dombok 1751–1768.
Bilaga 34: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105006_00268

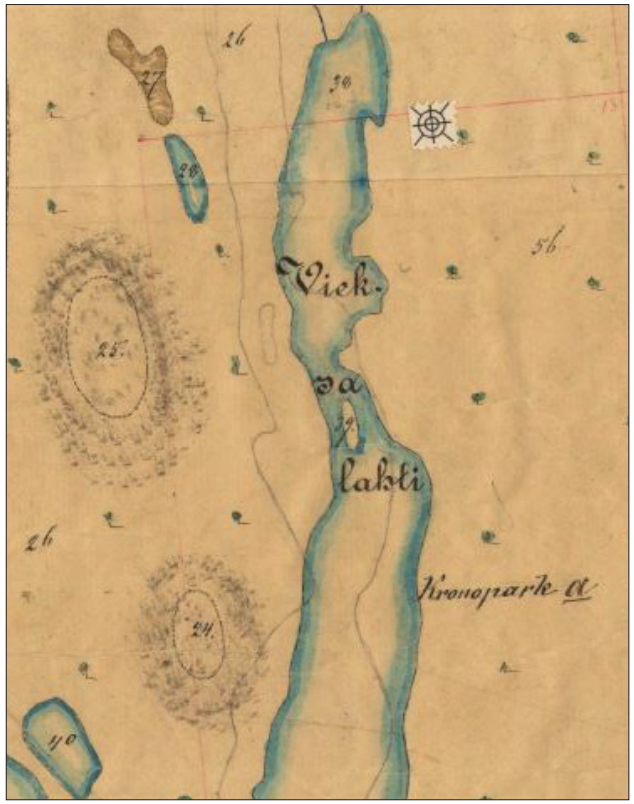

Utsnitt av avvittringskartan för mätningsdistriktet Ra från 1895. Inga ängar finns markerade vid Vieksalahti på denna karta, men de omnämns i insyningshandlingarna från 1792 och i beskrivningen av hemmanen i Jukkasjärvi kyrkoby 1830. LM, akt 25-kij-18:31.

bordet. Johan Henriksson kunde dock uppvisa ett intyg på att ”de ägor som nu av klockaren Johan Henriksson uti Jukkasjärvi innehaves och av dess fader i livstiden äro upptagne för ungefär emellan fyrtio à femtio år tillbaka (...) voro från prästbordets ägor skilda med en så kallad mellangärdsgård och således på intet sätt blandade med någon annans ägor, även som dåvarande klockaren Henrik Kemill dem utan någons minsta åtal bärgade”. Därmed godkändes ansökan.[1]

År 1764 hade dock Johan Henriksson bara haft äng till tre kor, vilket motsvarar ungefär 60 renlass hö enligt den uppgift som citeras på sidan 40. Hans nybyggessyn omfattade 147 renlass. Merparten av hans ängar måste alltså ha tillkommit efter 1764. Den enda av Johan Henrikssons insynade ängar som idag inte ligger på privatägd mark är den vid Vieksalahti, en lång vik norr om Vakkojärvi. Vi vet inte var vid viken ängen var belägen, för den finns inte markerad på den äldsta tillgängliga kartan, avvittringskartan från 1895 (se kartan här intill). I beskrivningen av kronohemman och nybyggen från omkring 1830 återfinns i alla fall Vieksalahti under Jukkasjärvi nr 3 som ängsmark med en årlig avkastning av fem ruckor grov starr, belägen 2¼ mil från gården.[2] Idag ingår hela Vieksalahti i fastigheten Alajärvi 1:1 som förvaltas av Fastighetsverket och därmed berörs av Talma samebys stämning av staten. Eftersom det var den ängsmark som 1830 låg längst bort men ändå inte var särskilt produktiv var den förmodligen inte en av de tidigast brukade. Vi bedömer det därför som mindre sannolikt att den var i bruk före 1764.

Ett av Johan Henrikssons insynade fiskevatten låg också på mark som berörs av Talma samebys stämning av staten, nämligen Avvakkojärvi inom fastigheten Sevojoki 1:5. I och med att nybygget hade tillkommit före 1750 kan det inte uteslutas att fiske redan då bedrivits i sjön.

År 1793 överlät Johan Henriksson sin gård till sonen Nils Johansson Fjellborg (1771–) och hans hustru Margareta Olofsdotter Kemiläinen.[3] I 1800 års jordebok upptas Nils Johansson Fjellborg som innehavare till hemmanet, som betecknas som Kyrkobyn nr 3 och skulle skattläggas 1811.[4]

Slåtterängen vid Vieksalahti och fiskevattnet Avvakkojärvi är de enda men långt ifrån säkra uppgifterna som kan tolkas som att ägarna av detta hemman före 1750 brukade mark eller vatten som berörs av Talma samebys stämning av staten.

Länsman Björnströms nybygge

Anders Björnström (1756–1810) från Tornefors i nuvarande Pajala kommun flyttade 1784 till Jukkasjärvi där han blev kronolänsman. Han gifte sig 1786 med Maria Olofsdotter Johdet eller Lasu (1761–1787) från Junosuando och 1792 med Karin Matsdotter, dotter till kyrkvärden Mats Matsson i Kuravaara.[5] Björnström lät insyna sitt nybygge 1791. Gårdstomten var belägen alldeles nordväst om Hans Stjernströms gärdesgård och den åker som utsynades bedömdes vara lämplig till 2½ tunnas utsäde. Björnström ämnade röja flera nya ängar, bland annat på hela Kulkusaari, på Ongelmuksenjänkkä och i ett område beväxt med grov gran- och björkskog på Alttavaara. Vidare skulle han slå myrar kring Piettarasjoki norr om Jukkasjärvi och även långt österut, kring Vathaanjärvi och Vathaanjoki, inom ett område som nu tillhör Vittangi by. De sistnämnda ängarna kan förefalla avlägsna men låg inte så långt från den stora färdleden Torneälven. Husbehovsfiske skulle Björnström ha i Sautusjärvi, ”på östra och södra sidan

1 Tinget i Jukkasjärvi 15 februari 1796. RA, JTH, dombok 1796–1799. §24: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00029
Bilaga 6: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00072

2 Beskrivning över kronohemman och nybyggen i Jukkasjärvi socken 1828–1831. RA, KNL 1813–1836. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40009720_00010

3 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 98.

4 Jordebok över alla kronobyggen i Jukkasjärvi lappmark 1800. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 2.

5 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 37f.

Perttulisaari till Vuononiemi", i Ongelmus nedanför Luspanniska samt i övre delen av Alttajoki. Nybygget hade tillgång till gott mulbete, nödig skog till hustimmer, ved och gärdselvirke, samt någorlunda gott tillfälle till djur- och fågelfångst.[1]

År 1794 lät Björnström insyna ytterligare ängar. De som värderades högst var belägna kring Maattajärvi nordost om Sekkujoki. Han ämnade också slå ängar vid Sekkujokis mynning och på några ställen i Vittangiälven längre uppströms.[2]

Året därpå sålde Björnström sitt nybygge till skolmästaren Per Grape[3], som i sin tur sålde det vidare till Anders Björnströms svåger Johan Hansson Kyrö, Hannun Jussa, från Vittangi.[4] I jordeboken 1800 anges Johan Hansson som ägare till nybygget, som betecknas som Kyrkobyn nr 2 och som skulle bli föremål för skattläggning 1820.[5]

I och med att Björnströms nybygge tillkom 1791 och omfattade nya insyningar kan det inte ha inneburit någon konkurrerande markanvändning före 1750.

Skolmästare Grapes nybygge

Skolmästare Per Grape (1752–1810) var en av kronobefallingsmannen Arendt Grapes många ättlingar i Jukkasjärvibygden. Han var gift med Anna Margareta Hackzell (1749–1795) från Luleå, dotter till kronofogden Anders Hackzell. År 1794 lät skolmästaren insyna ett nybygge på Kulkusaari (kartans Saari) i Torneälven invid kyrkbyn. Såsom framgick ovan hade kronolänsman Anders Björnström några år tidigare insynat hela holmen till ängesland, trots att den var beväxt med skog av gran, tall och björk. Han tycks dock aldrig ha röjt holmen, för när den nu utsynades igen uppgavs den vara täckt av samma växtlighet. Som slåttermarker skulle Grape för det första ha de ängar som tillkommit genom Sovasjärvis utdikning och vars avkastning delades mellan honom och pastor Engelmark. Dessutom ämnade han slå ängar längs Vittangiälven nedströms Romupuolinen, en sträcka som sedan avvittringen ligger inom Vittangi bys område. Förutom ängarna vid Vittangiälven låg de mest avlägsna slogarna på Sakkivuoma nära Kalixälven, nästan två mil sydväst om gården, och på Rautusakaranjänkkä ungefär lika långt åt öster.[6]

Något år senare behandlade tinget en tvist om de höslogar som uppkommit genom Sautusjärvis utdikning och huruvida de skulle delas upp mellan skolmästaren Per Grape och kyrkoherden Daniel Engelmark. Det konstaterades att Jukkasjärvi allmoge inte hade velat betala för utdikningen eller lösa in höslogarna till skolbordet. Därför kom rätten fram till att Grapes del skulle brytas ut och läggas under hans krononybygge på Kulkusaari och således bli hans privata egendom.[7]

I mantalslängden 1800 finns skolmästare Grape upptagen som ägare till nybygget, som betecknas som Kyrkobyn nr 4. Skattläggning skulle ske 1811.[8]

Per Grape dog 1810, och alla hans barn lämnade Jukkasjärvi.[9] Hemmanet tycks ha tagits över av Elias Häggroth, son till Johan Henriksson Kemi, som var vice klockare, sockentolk och kyrkväktare i Jukkasjärvi.[10]

Eftersom hemmanet insynades 1794 kan det inte ha inneburit någon konkurrerande markanvändning före 1750.

Mats Henrikssons nybygge

Mats Henriksson (1728–1797) var son till klockaren Henrik Matsson Kemi, gifte sig med Margareta Abrahamsdotter Stålnacke (1727–), en syster till länsman Stjernströms hustru, och blev själv vice kronolänsman på 1780-talet.[11] Mats lät hålla nybyggessyn 1793. Hans gård var belägen ungefär tre kilometer från kyrkan. I syneinstrumentet anges ängsmarkernas belägenhet noggrant med väderstreck och avstånd, men det verkar stämma dåligt. Ängarna låg i alla fall som mest två och en halv mil från gården, från Kierunajärvi i sydväst till Haisujänkkä och Leveävuoma i norr, och kanske Uusijänkkä i öster (enligt protokollet ska nybyggets Uusijänkkä ligga 2,5 mil nordväst om gården, men där hittar man ingen myr med detta namn). Till nybygget hörde också fiske i Sautusjärvi från Luonatti till Kuusilahti.[12] Syne-

1 Tinget i Jukkasjärvi 11 februari 1792. RA, JTH, dombok 1790–1795. §34: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00152 Bilaga 4: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00176
2 Tinget i Jukkasjärvi 7 februari 1795. RA, JTH, dombok 1790–1795. §37: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00338 Bilaga 5: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00362
3 Tinget i Jukkasjärvi 17 februari 1796. RA, JTH, dombok 1796–1799. Bilaga 8: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00074
4 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 127.
5 Jordebok över alla krononybyggen i Jukkasjärvi lappmark 1800. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 2.
6 Tinget i Jukkasjärvi 7 februari 1795. RA, JTH, dombok 1790–1795. §14: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00316 Bilaga 3: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00359
7 Tinget i Jukkasjärvi 11–17 februari 1796. RA, JTH, dombok 1796–1799. §20: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00023 Bilaga 4: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00068
8 Jordebok över alla krononybyggen i Jukkasjärvi lappmark 1800. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 2.
9 Jukkasjärvi kyrkby. Husförhörslängd för Jukkasjärvi församling 1795–1827. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0034764_00200
10 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 99.
11 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 96f.
12 Tinget i Jukkasjärvi 6 februari 1794. RA, JTH, dombok 1790–1795. Bilaga 3: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00235. Kuusilahti är viken nedanför Nuoskaskielinen, enligt boken *Jukkasjärvi från år 1600 till år 2000*, s. 251.

instrumentet behandlades vid tinget 1797, varvid Mats Henriksson avstod från Kuusilahti. Dessutom hade skolmästare Per Grape lämnat in en protest mot att syneinstrumentet tog upp uppodling av Sakkivuoma söder om Kiruna, nära Kalixälven, eftersom även han hade insynat delar av denna myr. Efter besiktning hade dock Grape kunnat konstatera att Mats Henrikssons uppodling låg väl skild från hans egen, varför han inte längre hade något att invända.[1]

Mats Henriksson avled kort efter tingsförhandlingen, och i 1800 års jordebok upptas hans änka som innehavare av nybygget, som betecknas som Kyrkobyn nr 5 och skulle skattläggas 1813.[2]

Även detta nybygge anlades alltför sent för att ha kunnat innebära konkurrerande markanvändning före 1750.

Fiske i Torneträsk

Det finns en uppgift om fiske som invånare i Jukkasjärvi kyrkby ska utövat före 1750 som förtjänar ett eget avsnitt. Uppgiften kommer från Kungliga Gränskommissionens undersökning och dateras till juli 1746 (se även kartan på sidan 62). I protokollet ingår en beskrivning av området kring Torneträsks västända, där kommissionen haft sitt läger under en veckas tid. Det framstod som ett förträffligt område för nybyggen, vars like kommissionens ledamöter inte sett sedan de lämnat Jormsjön i Jämtland. Där fanns skogsbete, starrmyrar och ängar. Hustimmer skulle kunna hämtas från Torneträsks östra ände. Dessutom var fisktillgången god: ”Uti sjön gives ett gott höstfiske av sik, harr och röding, så att nybyggarna ifrån Jukkasjärvi uppresa till den nedre änden och tillika med lapparne den idkar, dock vill det ej förslå uti ett sådant nyttjande som den sjön väl kan tåla och medgiva…”[3]

De nybyggare i Jukkasjärvi kyrkby som fanns vid denna tidpunkt var klockaren Henrik Matsson och någon i familjen Elingius. Gränskommissionen hade för övrigt träffat Henrik Matsson och Nils Elingius, eftersom de kommit upp till lägret med post, och Nils bror Kristian hade tidigare under expeditionen fungerat som vägvisare.[4]

En enstaka belägg har ju inget större värde, men liknande uppgifter återkommer senare. Sommaren 1788 reste botanisten Samuel Liljeblad till Torneträsk åtföljd av bland andra ”Björnström och Heike”, vilket bör ha varit kronolänsman Anders Björnström och kanske kateketen Henrik Hansson Lainio. Den 9 juli skriver Liljeblad: ”Vi fingo höra av landmän, fiskare som lågo vid sjön. De besöktes att vidare proviantera oss. Vi träffade dem långt upp i träsket i den nordöstra delen eller grenen. Vi sågo dem draga not – de fingo tämligen fisk – sik endast. Köpte av dem fors [färsk?] sik, gäddor och grave sik. (…) Hos fiskarena fingo vi underrättelse att lappar voro söderut om sjön, nära ett berg. Man ville då se lapparne i sine kåtor. Andra tillfällen därtill hade vi ej än besöka denne – emedan alla lappar voro flyttade till Västerhavet.”[5] De fiskande var således inte själva samer utan hörde till socknens lantbrukande befolkning, vilket också är vad som avses med beteckningen ”landmän”.[6]

Några år senare, 1821, gjorde entomologen Johan Wilhelm Zetterstedt en liknande resa. Han noterade då att Jukkasjärvibor brukade fiska i Torneträsk och vanligen avreste dit i mitten av juni för att stanna där en månad, eller till höbärgningens början.[7]

Den mest detaljerade redogörelsen för bondebefolkningens fiske i Torneträsk står den finske folklivsforskaren Samuli Paulaharju för. Han skriver utifrån sina lokala informanters berättelser om hur det gick till ”förr”, troligen under andra halvan av 1800-talet. Vid midsommartid stakade man upp till Torneträsk för att fånga sik och röding med gemensam not. Så seglade man tvärs över sjön till Jieprivuopio (Jiebrenluokta), där det fanns ett bra varp (notfiskeställe), och fortsatte sedan till Polnonperä (torde vara den innersta delen av Bolnoluokta), vilket var den bästa fiskeplatsen. Där drog man not under någon vecka, varefter man for över sjön till Vuoskoniemi (Vuoskkonjárga) och Kaisaniemi (Gáisenjárga). Efter fiske kring Vuorisaari (Vuoresuolu) och Nakerijokis (Nagireatnus) mynning fortsatte man förbi Vaasaari (Vážasuolu) till Torneträsks utlopp i Tarrakoski (Dárráguoika), så genom Tarrajärvi (Dárrájávri), Jiekka (Jiegajávri), Vakko (Váhku), Nuora och slutligen genom Oinakka till Jukkasjärvi, dit man kom lagom till slåttern i slutet av juli. Under höstarna reste Jukkasjärviborna åter till Torneträsk för att fiska. Då for man hemifrån vid

1 Tinget i Jukkasjärvi 14 februari 1797. RA, JTH, dombok 1796–1799. §14: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00087
Bilaga 4: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00121.

2 Jordebok över alla krononybyggen i Jukkasjärvi lappmark 1800. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 2.

3 16 juli 1746. Gränskommissionens journal. RA, Diplomatica Danica, stora norska gränskommissionen.
Ordet ”idka” ska här troligen tolkas som ”bruka” (SAOB, idka 5; https://www.saob.se/artikel/?seek=idka&pz=1).
Frasen ”dock vill det ej förslå uti” kan här kanske tolkas som ”dock betyder det inget i jämförelse med” (SAOB, förslå, 10d; https://www.saob.se/artikel/?unik=F_3169-0023.U08Y&pz=5).
Skribenten verkar mena att det finns utrymme för fler att fiska i den stora sjön.

4 9 juli 1746. Gränskommissionens journal. RA, Diplomatica Danica, stora norska gränskommissionen.

5 Liljeblad, S., et al. (1994). *Diarium för en lapsk resa 1788*, s. 33f.

6 SAOB, landtman; https://www.saob.se/artikel/?unik=L_0225-0025.II8M&pz=3

7 Zetterstedt, J. W. (1822a). *Resa genom Sveriges och Norges lappmarker 1*, s. 221.

Utsnitt ur karta ritad av gränskommissionen i samband med undersökningarna 1746. Kommissionens uppgift var att mäta upp den svenska pretentionslinjen (markerad med gul-röd linje). Endast gränsbergen är noggrant karterade medan allt annat är skissartat. Uppgiften om fiske i Torneträsk var så att säga en bifångst. Den röda linjen är den danska pretentionslinjen. Karta över tvistige och ostridige riksskillnaden i en del av Jukkasjärvi tingslag. RA, Gränskarta Sverige–Norge, Gränsmätning 1738–48.

bertelsmäss (24 augusti) för att fiska under rödingleken och stannade kvar till mickelsmäss (29 september) för att fiska med nät som lades ut i strändernas grundområden. Förutom röding fångades id. Precis som på försommaren rodde man runt hela sjön ända till Polnolahti (Bolnoluokta).[1]

Alla utom den första av dessa uppgifter kommer från tiden efter 1750, men i och med att de återkommer regelbundet måste de beaktas. Noteras bör att det 1746 talas om fiske i ”nedre delen” av Torneträsk och 1788 om ”nordöstra delen”, kanske Laimolahti/Láimoluokta, medan Paulaharjus uppgifter från det sena 1800-talet rör ett omfattande fiske över hela sjön. Det förefaller alltså som om fisket utvidgats efter hand, vilket är rimligt med tanke på den ökande befolkningen. Man kan med andra ord inte applicera Paulaharjus uppgifter på förhållandena före 1750. Frågan är också på vilka villkor fisket skedde. Vi återkommer till detta i diskussionsdelen.

Sammanfattning Jukkasjärvi

Det finns belägg för att prästen redan i slutet av 1600-talet fiskade i sjön Jukkasjärvi, varav en smal remsa berörs av Talma samebys stämning av staten.

År 1792 insynade klockaren Johan Henriksson Kemi sitt nybygges ägor. Eftersom hans familj hade brukat nybygget sedan länge kan det inte uteslutas att åtminstone en del av ägorna brukats före 1750. Bland hans fiskevatten finns Avvakkojärvi, som idag ligger på mark som står under statens omedelbara disposition och således berörs av Talma samebys stämning av staten.

Även bland Johan Henrikssons ängsmarker fanns en som möjligen skulle kunna vara relevant. Den låg vid Vieksalahti, idag inom fastigheten Alajärvi 1:1 som förvaltas av Fastighetsverket. Av skäl som anförs på sidan 59 bedömer vi det dock som mindre sannolikt att denna äng brukats före 1764.

Dessutom finns uppgifter från 1746 om att de boende i Jukkasjärvi kyrkby fiskade i Torneträsk ”tillika med lapparna”, men vi vet inte på vilka villkor detta skedde.

Vi har alltså hittat ett säkert belägg samt ytterligare några möjliga belägg för att boende i Jukkasjärvi kyrkby före 1750 utövat konkurrerande markanvändning inom fastigheter som berörs av Talma samebys stämning av staten.

Paksuniemi

På kyrkoherden Daniel Engelmarks begäran utsyntes 1796 ett nybygge på udden Paksuniemi strax öster om Jukkasjärvi kyrkby, där åker skulle upptas. Ett stort antal ängeslägenheter räknades också upp, varav ett tiotal låg kring Sautusjärvi och hade uppkommit genom sjöns sänkning. Hälften av avkastningen var Engelmarks, hälften skolmästarens. Dessutom upptogs halva avkastningen av ett stort antal ängar vid Vittangiälven vilka röjts tillsammans med Olof Mårtensson i kyrkbyn. Till Engelmarks hemman hörde vidare ängar söder om Torneälven, på Siikakielisenvuoma och vid Alttajärvi eller Kielisenjärvi, samt vid Sisnajärvi inte långt från Kurravaara. Ängen vid Kielisenjärvi hade tillkommit genom en utdikning utförd tillsammans med Hans Stjernström och avkastningen skulle därför delas mellan dem. Husbehovsfiske fanns i Torneälven och i angränsande, icke namngivna insjöar. Dessutom skulle Engelmark fiska i ytterligare ett par sjöar. Den ena kallas för *Calas träsk* och torde motsvara Kaalasjärvi i Kalixälven, trots att avståndet dit är rätt långt. Den andras namn försvinner delvis i dombokens ryggveck, men det förefaller vara Rakkurijärvi, som inte ligger så långt från Kaalasjärvi. Dessutom fanns till nybygget bärglig timmerskog, gott mulbete, vedbrand och gärdsleskog.[2]

Sisnajärvi tänkte Engelmark dika ut för att få större avkastning. Därför utfördes en särskild syn av sjön, varvid synemännen inte hade något att anmärka mot projektet.[3]

När Daniel Engelmark 1805 upptas i skattelängden noteras i marginalen att han njuter 15 frihetsår och kommer att börja skatta 1815.[4]

När det i slutet av 1800-talet blev dags för avvittring och laga skifte hade befolkningen i Paksuniemi utökats betydligt. Nya ängsmarker hade också tillkommit, dels söder om Torneälven, dels sydost om Sautusjärvi. Dessutom fanns några ängar längs Pirttimysjoki norr om Vittangijärvi. Dessa ängar diskuterades 1919 under lagaskiftesförfarandet eftersom de var så avlägsna – 45 kilometer från byn och dessutom långt från övriga ängsmarker. Därför ville innehavarna byta dem mot andra ängar strax nedanför Piettarasjokis utlopp i Vittangiälven.[5] Vid ett senare sammanträde berättade Isak Isaksson Paksuniemi att hans far, han själv och hans syster Maria Johanna hade brukat dessa ängar sedan ungefär 50 år tillbaka. Upparbetandet av ängarna vid Pirttimysjoki kan allt-

1 Paulaharju, S. (1966). *Ödebygdsfolk*, s. 60f.

2 Tinget i Jukkasjärvi 10–17 februari 1797. RA, JTH, dombok 1796–1799.
Bilaga 8: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00125

3 Tinget i Jukkasjärvi 10–17 februari 1797. RA, JTH, dombok 1796–1799.
Bilaga 9: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00127

4 Jordebok för Jukkasjärvi lappmark 1805. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 2.

5 Lagaskiftessammanträde 19 februari 1919 i Paksuniemi by. LM, akt 22-KIJ-22, pdf-sida 15.

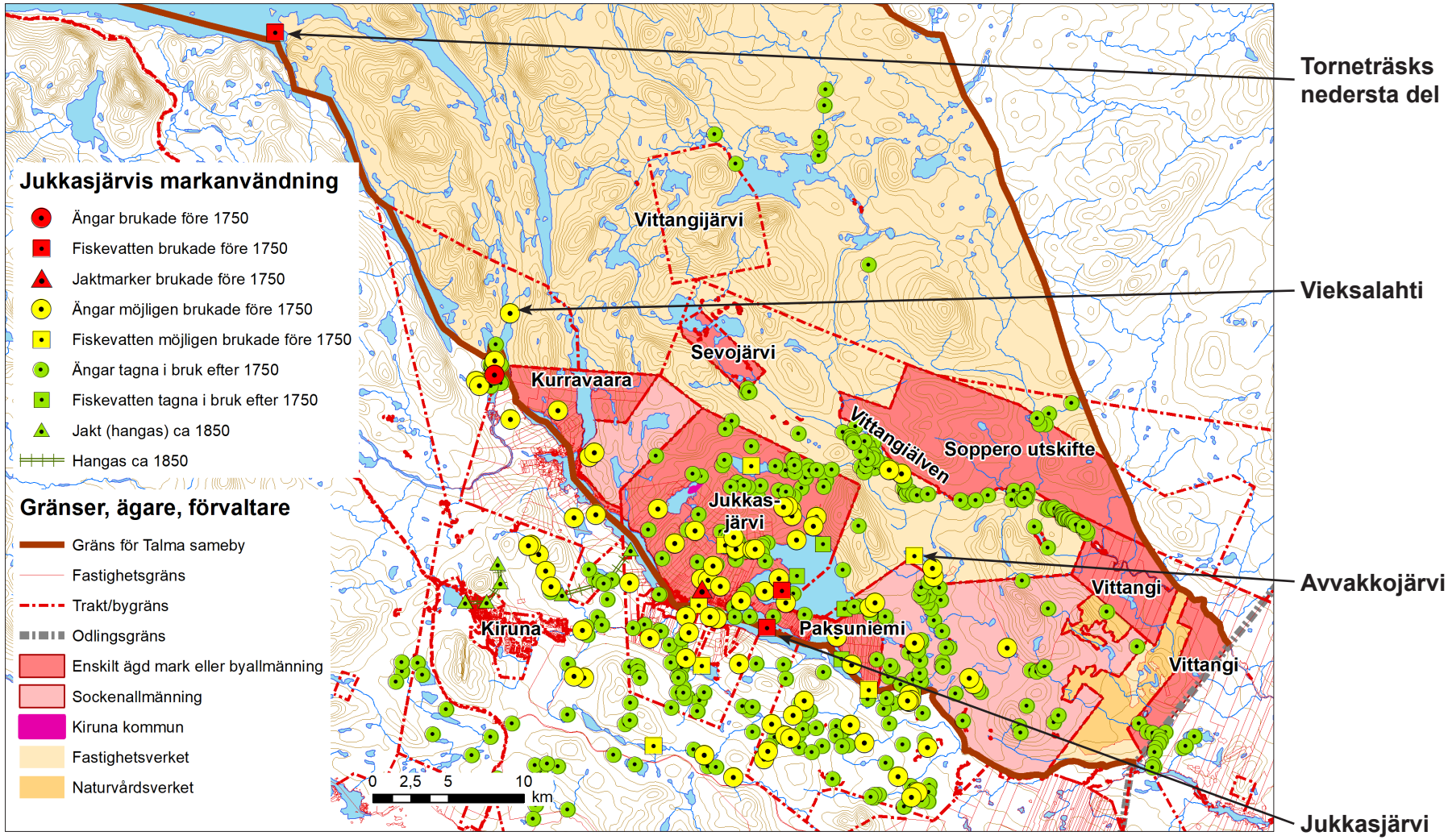

***Jukkasjärvi by**. Belagd respektive möjlig markanvändning av olika slag under olika tidsperioder. Markägare och förvaltare redovisas endast inom Talma samebys nuvarande byområde ovan odlingsgränsen, där vi också redovisar samtliga de belägg vi fått fram för bruk av ängar, fiskevatten och jaktmarker. För övriga marker är redovisningen inte komplett.*

De fiskevatten och ängar som uppges "möjligen" ha varit brukade före 1751 är de som tas upp i syneinstrumenten från 1792, eftersom det berör två hemman som tidigare legat på ofri grund inom prästbordet men som brukats sedan lång tid tillbaka. Av skäl som anges i texten bedömer vi det dock som mindre troligt att Vieksalahti brukats före 1750. Merparten av objekten ovan odlingsgränsen ligger inom privatägd mark eller på allmänningar och berörs därmed inte av Talma samebys stämning av staten.

Kartan baseras på avvittringskartorna för mätningsdistrikten Cb, Db, E, O, Oa, R, Ra, Wa och Wb, lagaskifteskartorna för Jukkasjärvi by samt på de övriga källor till markanvändning som nämns i texten. Underlagsdata ©Lantmäteriet.

så ganska exakt dateras till 1870.[1] Det förefaller som om ägoutbytet genomfördes, för på den slutligen upprättade lagaskifteskartan återfinns inga ströängar vid Pirttimysjoki.

I och med att Paksuniemi grundades så sent kan dess hemman inte kopplas till någon konkurrerande markanvändning före 1750.

Kurravaara

Kurravaara tillkom som bruksort. Bakgrunden var att kopparmalm hade upptäckts vid Skáŋgalanjávri (vanligen kallat Sjangeli) på 1690-talet. När den första malmen brutits fördes den till Svappavaara för smältning. Det var dock långt från Sjangeli till Svappavaara, varför man började leta efter ett närmare ställe för en hytta. Valet föll på Vuolusjoki, det korta vattendraget varigenom Alanen Vuolusjärvi mynnar ut i Torneälven mitt emot nuvarande Kurravaara by. Där fanns vattenkraft i form av några meters fallhöjd och även gott om skog till kol, ved och virke.

I januari 1699 beviljades tillstånd för anläggandet av en hytta vid Vuolusjoki. Den första malmen smältes året därpå. Verksamheten pågick emellertid bara några år och upphörde 1704.[2] När resenären Aubry de La Motraye 1718 passerade hyttplatsen såg han där flera rejäla bostadshus, som dock hade övergivits kort efter att de uppförts och nu var obebodda. De enda människor som han träffade på i grannskapet var samer.[3] År 1734 rapporterade bergmästaren Seger Svanberg att byggnaderna var mycket förfallna. Kvarnen användes dock av kyrkoherden i Jukkasjärvi.[4] I 1741 års mantalslängd finns ingen nybyggare som kan kopplas till Kurravaara.[5]

En malmletare vid namn Nils Peter Abrahamsson Fougt (1723–1793) fick i slutet av 1740-talet kännedom om en kopparmalmsfyndighet i berget Kurravaara, den del som därefter fått heta Gruvivaara. Han begärde att få bygga upp en ny hytta i Vuolusjoki och fick tillstånd till detta 1750. Den nya hyttan byggdes på andra sidan vattendraget i förhållande till den gamla.[6] För att försörja arbetarna med mat behövde Fougt också ett jordbruk. Kanske fanns det redan odlingar som anlagts när den första hyttan byggdes omkring 1700, kanske var det Fougt som började bruka jorden i Kurravaara. Han stannade dock inte länge. Driften i Vuolusjokihyttan avslutades troligen 1755 (se vidare sidan 74), varefter Fougt lämnade Kurravaara.

Nybygget levde dock vidare och fick så småningom sällskap av fler. I jordeboken 1800 upptas tre hemman i Kurravaara med Samuel Samuelsson, Mats Matsson och Johan Hansson (Hannun Jussa) som innehavare. De två förstnämndas nybyggen var då skattlagda till vardera ⅛ mantal. Om Hannun Jussa antecknas i jordeboken att han fått frihetsbrev i oktober 1795 och skulle börja skatta 1811.[7]

När Abraham Roman reste förbi i augusti 1817 var antalet åbor i Kurravaara fortfarande bara tre, vilka ”utom den knappa, ofta endast halvmogna skörd, som deras små åkerstycken lämna för deras inskränkta behov, huvudsakligen föda sig av fisk och mjölk.”[8]

När Samuli Paulaharju besökte Jukkasjärvi socken på 1930-talet berättade en informant om att det förr i världen funnits en *hangas* i Hangasmaa, mellan Mettä-Kallojärvi och Harrijärvi och därifrån vidare till Sevujärvi. Den ägdes av två bröder, Lassi och Heikki Olsson.[9] Eftersom området bör ha legat inom Kurravaaras domäner torde dessa personer kunna identifieras som Lars Olofsson (1791–1876) och Henrik Olofsson Torneaus (1798–1885), båda födda i Kuoksu men från och med ca 1813 bosatta i Kurravaara. Deras *hangas* bör alltså ha varit i bruk någon gång efter detta årtal.

På berget Lulit Máidá eller Ala-Maitanen finns en liten sjö som på kartan heter *Hangasjärvi*. Enligt Kurravaaras ortnamnsförening är detta fel: namnet hör till den något nordligare sjö som Lantmäteriet kallar för Maitasjärvi. Bäcken som avvattnar sjön till Vieksalahti heter enligt föreningen *Hangasjoki*.[10] Det förefaller troligt att dessa ortnamn avspeglar att vildren fångats med *hangas* även i detta område, men några konkreta uppgifter om detta är inte kända.

Nedan beskrivs utvecklingen i Kurravaara under denna tid. Kurravaaras hemmanshistoria är ganska rörig, och våra uppgifter stämmer inte i alla detaljer överens med vad som presenteras i litteraturen.[11] Det rör sig dock om avvikelser som saknar betydelse för våra slutsatser.

1 Lagaskiftessammanträde 2 oktober 1919 i Paksuniemi by. LM, akt 22-KIJ-22, pdf-sida 19.
2 Trysén, A. O. (1877). Berättelse till Chefen för Sveriges Geologiska Undersökning sommaren 1875. *I: Torell, O. (red.). Underdånig berättelse...*, s. 89.
3 La Motraye, A. de (1723). *Travels through Europe*, s. 301ff.
4 Awebro, K. (1989). *Tre gruvfält i norr*, s. 72.
5 Mantalslängd för Västerbottens norra lappmarker 1741. Ájtte, CD 1140, sida 1420.
6 Kummu, M. (1997). *Gruvor och bruk i norr*, s. 95.
7 Jordebok över alla kronobyggen i Jukkasjärvi lappmark 1800. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 2.
8 Roman, A. (1818). *Berättelse om Norrbotten och dess lappmarker*, s. 16.
9 Okänd informant. S. Paulaharjus uppteckningar, nr 25759. SKS.
10 Andersson, E. (2014). *Kurravaaran paikkannimet*, s. 56f.
11 Barck, Å. (2000). *Kurravaara genom 300 år*.

Bruksnybygget

Nils Peter Fougt lät 1751 utsyna och besiktiga de nybyggestillfälligheter som han ville uppta. Bostaden låg antagligen vid Lahenperä, alltså den innersta delen av viken.[1] Där hade han byggt en stuga och en kammare, ett kök, två lador, en bastu och ett fähus. Öppen åker fanns till 1½ tunnas utsäde. Ängar fanns vid Vallolahti intill nybygget samt på ett antal holmar ovanför Kutukoski i Rautasälven. Dessutom ville Fougt iordningsställa ytterligare ett antal ängar i samma område samt ett par ängar i Tolppavuopio öster om Alanen Vuolusjärvi respektive vid Haukijärvi, som troligen låg vid nuvarande Kiruna stad. Med hö från dessa ängar skulle fem kor kunna födas. Som fiskevatten nämns Kutukoski, Nuorajärvi och Vakkojärvi, samtliga belägna inom en halv mil från nybygget. Vakkojärvi ligger idag i stort sett inom fastigheten Alajärvi 1:1 som förvaltas av Fastighetsverket. Fougt upptog också flakaland i närområdet: på Piksivaara, vid Nuorajärvi och Vuolusjärvi, på Alanen och Ylinen Kallovaara samt på Kurravaara. Vidare fanns inom området nödig skog till timmer, gärdsel och vedbrand samt mulbete. Kvarnställe fanns vid Vuolusjoki. Kyrkoherden Lars Engelmark intygade att ansökan inte inkräktade på prästbordets intressen i och med att ängarna låg ovanför Kutukoski, medan prästbordets ängar låg nedanför forsen. Tingsrätten tillstyrkte därför upplåtelsen av nämnda marker till Kurravaara nybygge, med tolv frihetsår.[2]

Sedan hyttan i Vuolusjoki lagts ned lämnade Fougt Kurravaara. Vid tinget 1775 förekom en tvist om ersättning till en kvinna och en man som skötte nybygget åt Fougt, som då sades ha varit frånvarande sedan 1758.[3] I mantalslängden 1759 upptas ingen husbonde på ”nybygget Kurravaara” utan endast en dräng och två pigor.[4]

På 1770-talet övertogs bruksnybygget av industrimannen Abraham Steinholtz som då var innehavare av Kengisverken.[5] Steinholtz och hans måg Erik Daniel Christiernin instämde 1777 kyrkoherden Olof Sandberg och skolmästaren Per Grape inför tinget för att de brukade ett stort antal ängar som enligt brukspatronerna rätteligen lydde under bruket – varmed inte bara avsågs Vuolusjoki utan även Svappavaara. Patronerna inkallade några vittnen till stöd för sin sak. Kerstin Eriksdotter, ca 70 år gammal, intygade att hennes far Erik Stålnacke, brukskarl i Svappavaara, hade sagt att ängarna Luspalanto, Pounujoki och Siikakielinen tidigare hört under bruket men att dåvarande kyrkoherden Olof Engelmark fått tillstånd att bärga dem. Kerstin Eriksdotter hade också tjänat i prästgården hos kyrkoherde Tornberg, innan Engelmark fått sitt tillstånd, och visste att denne brukat ängarna, utom Erickjänkkä och Pounujoki, som klockaren slagit. Vidare intygade Bengt Olofsson, som kommit till Svappavaara kopparverk 1738, att skolmästare Engelmark kort därefter begärt att få nyttja Vakko och Pounujoki ängar, vilka dittills hört till bruket och bärgats för brukets räkning av ”de äldsta levande arbetare, vilka förut varit vid Vuolusjoki”. Häradsrätten vågade inte ge sig på att döma i saken utan hänsköt den till Konungens befallningshavare, till brukspatronernas stora missnöje.[6] Luspalanto, Pounujoki, Siikakielinen och Vakko ligger alla söder om Torneälven och därmed utanför det område som berörs av Talma samebys stämning av staten.

År 1796 förvärvades brukshemmanet av skolmästare Per Grape[7], som två dagar senare sålde det till Samuel Samuelsson (1744–), son till Samuel Jonsson i Kuoksu.[8] Av kartan över prästbordets ängar 1796 framgår att Samuel Samuelsson då brukade en av dem, benämnd *Nivan alus*.[9]

Men Samuel Samuelsson ville få tillgång till mer hö, och påföljande sommar hölls syn av de ängsmarker som han ”till förmering av dess innehavande krononybygge anhållit få upptaga och fruktbara göra”. Det rörde sig alltså om ängar som inte tidigare brukats av någon och som inte bör ha varit hävdade före 1750. Nio av ängarna, klassade som hårdvallsängar, låg i området kring Kutukoski i Rautasälven, ”nära intill nybyggets gamla ängar”. Övriga 13 klassades som myrar. De låg utspridda och är delvis svåra att lokalisera. Några av dem låg på Rotivaaranjänkkä på norra sidan av Torneälven, vid Kirkkoväärtijoki söder om Kurravaara och på Isovuoma strax väster om byn. De mest avlägsna myrarna uppgavs ligga 1 ¼ mil i söder, en av dem ”på vägen till Luossavaara” och övriga däromkring.[10]

1 Barck, Å. (2000). *Kurravaara genom 300 år*, s. 59.
2 Tinget i Jukkasjärvi 14 februari 1758. RA, JTH, dombok 1751–1768. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105006_00126
3 Tinget i Jukkasjärvi 10 februari 1775. Larsen, D. A. & Rauø, K. (1999). *Dombok Jukkasjärvi tinglag. 1768–1777*, s. 183.
4 Mantalslängd av Torneå och Kemi lappmarker 1759 (nybyggare). RA, Mantalslängder Västerbottens län. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0001849_00037
5 Jorde- och uppbördsbok över nybyggen i Jukkasjärvi socken 1774. Ájtte, CD 1010, pdf-sida 51.
6 Tinget i Jukkasjärvi 12 februari 1777. Larsen, D. A. & Rauø, K. (1999). *Dombok Jukkasjärvi tinglag. 1768–1777*, s. 226ff.
7 Tinget i Jukkasjärvi 17 februari 1796. RA, JTH, dombok 1796–1799. Bilaga 10: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00076
8 Tinget i Jukkasjärvi 17 februari 1796. RA, JTH, dombok 1796–1799. Bilaga 11: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00043
9 Geometrisk karta över Jukkasjärvi prästbords ängar 1796. RA, Jukkasjärvi kyrkoarkiv. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40001947_00003
10 Tinget i Jukkasjärvi 10–16 februari 1798. RA, JTH, dombok 1796–1799. Bilaga 3: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00219

I jordeboken 1800 står Samuel Samuelsson som innehavare av nybygget, som betecknades som Kurravaara nr 1 och var skattlagt till ⅛ mantal. När bouppteckning förrättades efter honom 1802 upptogs bland annat fem kor, tre kvigor, en stor oxe, sex får, två oxrenar, 24 tjänliga smånät, 38 famnar tjänlig bättre not och fem par ljuster.[1]

Av de slåttermarker, fiskevatten och flakaland som nämns i syneinstrumentet 1751 och som åtminstone delvis kan ha varit brukade tidigare är det bara Vakkojärvi som ligger inom en fastighet som berörs av Talma samebys stämning av staten.

Kyrkvärdens nybygge

År 1780 insynades ett andra nybygge i Kurravaara av kyrkvärden Mats Matsson (1725–1800), nybyggarson från Soppero och gift med klockaren Henrik Matssons dotter Sofia (1730–).[2] Deras nybygge låg troligen på Paksuniemi, alltså den östligaste udden på vikens norra sida.[3] Vid tidpunkten för synen fanns på platsen redan en gammal stuga, två nya stugor, ett nytt fähus, två foderlador och två stolpbodar. Det konstaterades i syneprotokollet att det var svårt att få någon gröda att mogna i Kurravaara, varför ängsmarkerna var de viktigaste resurserna. Medan Fougt hade kunnat insyna ängsmarker i närheten av sitt nybygge blev Mats Matsson tvungen att söka sig betydligt längre bort. Den mest avlägsna av de ängsmarker (en del uppbrukade sedan tidigare, en del dittills ohävdade) som upptas i protokollet torde vara Maatjäutja, som syftar på Eatnamvárri ca 20 km sydväst om byn.[4] En annan avlägsen slåttermark var ”Kovo, en myra vid Wolosjärvi”, som bör ha legat i anslutning till berget Goavvu eller Kuovu vid Ylinen Vuolusjärvi, ungefär 15 km norr om byn. Vidare ville Mats Matsson slå ängar längs Rautasälven och kring Käyrävuopio, på Vakonmuotka (mellan Vakkojärvi och Alajärvi) samt kring Kortetjärvi, övre Tolppavuopio och Vuoloslompolo (Syvälompolo) norr om byn. Den årliga avkastningen av alla dessa ängar ”då de alla med tiden hinna till nyttbarhet bliva uppodlade” uppskattades till 158 renlass hö, vilket skulle räcka till åtta kor.[5]

Noteras bör att i beskrivningen av kronohemman och nybyggen från omkring 1830 nämns inga ängar vid Kuovo, Tolppavuopio eller Vuoloslombolo under något av Kurravaaras hemman.[6] Inte heller återfinns de på avvittringskartan.[7] Det tyder på att de aldrig togs i bruk.

Även när det gällde fisket fick Mats Matsson söka sig längre bort än Fougt. Förutom en del av Torneälven från Nuorajärvensalmi till Ansaniemi upptas i protokollet fiske i Vieksalahti, Alajärven pää vid Vakkokoskis forsnacke, Alanen Vuolusjärvi, Vuoluslompolo, Väkkäräjärvi samt Kappirasjärvi. Inget nämns om flakaland eller andra jaktmarker. När syneinstrumentet behandlades i tinget 1781 påpekades att Vieksalahti redan hörde till andra nybyggare i Kurravaara, varför detta fiskevatten tills vidare undantogs.[8] Det bör då vara bruksnybygget man syftade på. Eftersom Vieksalahti inte nämns i Fougts syneinstrument från 1751 bör fisket där ha tillkommit senare.

Mats Matssons dotter Brita gifte sig 1793 med Hans Hansson Forsberg (1765–) från Lainio varefter paret övertog nybygget.[9] År 1794 lät Hans Hansson utsyna ytterligare ett antal ”uppodlingstrakter”, inklusive ängesslogar, belägna bland annat kring Rautasälvens nedre del och vid Nukutusjärvi. Dessutom planerade han att tillsammans med nybyggaren Hannun Jussa (se nedan) röja ett stort antal nya ängar och bärga hälften var. Det rörde sig främst om ytterligare holmar i Rautasälvens nedre lopp, men också stränder längs Torneälven, längs Kirkkoväärtijoki och på Sakkaraahpi, samt sjön Pikku Sisnajärvi som skulle utdikas. Något fiskevatten nämns inte, men däremot bete för nybyggets renar på Piksivaara, Mäntyvaara, Sisnavaara och Goddivárri.[10] De tre förstnämnda bergen ligger nära byn mellan Torneälven och Rautasälven, det fjärde strax söder om Rautujärvi en bra bit norrut, nära en av Hannun Jussas slåttermyrar. Eftersom synen enligt dokumen-

1 Bouppteckning 29 november 1802 efter Samuel Samuelsson i Kurravaara. Tinget i Jukkasjärvi 8–14 februari 1803. RA, JTH, dombok 1800–1805. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101725_00191

2 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 180f.

3 Barck, Å. (2000). *Kurravaara genom 300 år*, s. 60.

4 Wiklund, K. B. (1910). *De lapska och finska ortnamnen vid Kiruna och Torneträsk*, s. 15.

5 Tinget i Jukkasjärvi 13 februari 1781. RA, JTH, dombok 1779–1789. §22: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00062 Bilaga 1: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00073

6 Beskrivning över kronohemman och nybyggen i Jukkasjärvi socken 1828–1831. RA, KNL 1813–1836. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40009720_00004

7 Karta i 2 delar över mätningsdistriktet R, omfattande ägor under Kurravaara och Käyrävuopio jämte tillstötande kronomark inom Jukkasjärvi socken, upprättad för avvittring år 1887. LM, akt 25-kij-18:30. Karta över distriktet Ra uti Jukkasjärvi socken, med ledning av länets ekonomiska kartverk upprättad vid avvittring år 1895. LM, akt 25-kij-18:30.

8 Tinget i Jukkasjärvi 13 februari 1781. RA, JTH, dombok 1779–1789. §22: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00062 Bilaga 1: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101724_00073

9 Tinget i Jukkasjärvi 11–17 februari 1796. RA, JTH, dombok 1796–1799. Bilaga 1: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00065

10 Tinget i Jukkasjärvi 10 februari 1795. RA, JTH, dombok 1790–1795. §40: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00340 Bilaga 8: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00367.

tet syftade till nybyggets ”förmering” bör de angivna områdena inte ha varit hävdade tidigare.

Vid tinget 1797 var det dags att skattlägga nybygget efter 15 års skattefrihet. Den allmoge som närvarade vid tinget kunde intyga att nybygget bara hade två–tre skälsland åker, men att myrängarna gav foder till fyra–fem kor, en häst och fem–sex får. Fiske fanns till husbehov liksom tillräcklig tillgång till skog och mulbete. Nybygget skattlades därför provisionellt till ⅛ mantal.[1] Det är också den siffra som anges i jordeboken 1800, där Hans Hanssons svärfar Mats Matsson fortfarande står som innehavare till nybygget, som betecknas som Kurravaara nr 2.[2] Mats Matsson dog emellertid samma år, och av bouppteckningen framgår att han varit ägare av bland annat två kor, en sommarkalv, två får, två oxrenar, fem vajor, en *urakka* (andra årets hanren), en *vuongeli* (andra årets honren), 100 famnar färdig not, 32 stycken små nät och fyra gamla lanor (mjärdar).[3]

Nybygget insynades alltför sent för att ha kunnat innebära konkurrerande markanvändning före 1750.

Hannun Jussas nybygge

Hannun Jussa (Johan Hansson Kyrö, 1761–1834) var ättling till Vittangis förste nybyggare och en driftig man som både tog upp och köpte nybyggen. Han gifte sig 1790 med Brita Björnström (1764–) från Tornefors i nuvarande Pajala kommun, syster till länsman Anders Björnström.[4] År 1794 lät Hannun Jussa insyna ett nybygge på Paksuniemi i Kurravaara. De flesta ängsmarkerna låg kring Rautasälvens nedre lopp, men i förteckningen återfinns också en äng på ett berg kallat *Nårwara*, mellan Kirunavaara och Luossavaara, tre små ängar vid Nukutusjärvi och slåtter i Vieksalahti. Den mest avlägsna slåttern låg på övre ändan av Goddevárri en och en halv mil norr om byn, vilket måste vara berget med detta namn strax söder om Rávdojávri. Dessutom planerade Hannun Jussa att tillsammans med Hans Hansson röja nya ängar och bärga hälften var. Det rörde sig främst om holmar i Rautasälvens nedre lopp, men också stränder längs Torneälven, längs Kirkkoväärtijoki och på Sakkaraahpi, samt sjön Pikku Sisnajärvi som skulle utdikas. Något fiskevatten nämns inte, men däremot bete för nybyggets renar på Piksivaara, Mäntyvaara, Sisnavaara och Goddevárri.[5] Det var samma berg som utsyntes för kyrkvärdens nybygge, varför man får anta att de höll sina renar tillsammans.

Noteras bör att i beskrivningen av kronohemman och nybyggen från omkring 1830 nämns inga ängar vid Goddevárri.[6] På avvittringskartan finns ängar vid den närbelägna Rávdojávri, längs bäcken som avvattnar denna sjö samt kring några tjärnar söder om Goddevárri.[7] Det stämmer inte med de ängar som Hannun Jussa ville insyna, varför det är troligt att de aldrig togs i bruk. Om nybyggarna någonsin använde området till renbete är inte heller känt.

På kartan över prästbordets ängar 1796 anges att Johan Hansson brukar några av dessa, samtliga belägna kring Vakko.[8]

I 1800 års jordebok anges Johan Hansson som innehavare av nybygget, som betecknas som Kurravaara nr 3 och skulle skattläggas 1811.[9] Eftersom det insynades så sent kan det inte ha inneburit någon konkurrerande markanvändning före 1750.

Sammanfattning Kurravaara

Den första insyningshandlingen som berör Kurravaara är från 1751, men eftersom en del av ängsmarkerna då redan verkar ha varit i bruk är det inte osannolikt att de använts före 1750. Dock ligger de då insynade ängsmarkerna, fiskevattnen och flakalanden nästan helt och hållet inom vad som idag är privatägd mark eller allmänning. Enda undantaget är fiskevattnet Vakkojärvi där merparten av den omgivande marken hör till fastigheten Alajärvi 1:1, förvaltad av Fastighetsverket.

Senare nybyggare har insynat ängsmarker som tidigare inte varit brukade, varför de inte har någon relevans för situationen före 1750.

Förutom Vakkojärvi bedömer vi det som osannolikt att boende i Kurravaara före 1750 bedrivit konkurrerande markanvändning inom det område som berörs av Talma samebys stämning av staten.

1 Tinget i Jukkasjärvi 14 februari 1797. RA, JTH, dombok 1796–1799. §13: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105008_00087

2 Jordebok över alla krononybyggen i Jukkasjärvi lappmark 1800. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 2.

3 Bouppteckning 15 april 1800 efter Mats Matsson i Kurravaara. Tinget i Jukkasjärvi 10–14 februari 1800. RA, JTH, dombok 1800–1805. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0101725_00051

4 Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark*, s. 37, 127f.

5 Tinget i Jukkasjärvi 10 februari 1795. RA, JTH, dombok 1790–1795. §39: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00339 Bilaga 7: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105007_00365.

6 Beskrivning över kronohemman och nybyggen i Jukkasjärvi socken 1828–1831. RA, KNL 1813–1836. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40009720_00004

7 Karta i 2 delar över mätningsdistriktet R, omfattande ägor under Kurravaara och Käyrävuopio jämte tillstötande kronomark inom Jukkasjärvi socken, upprättad för avvittring år 1887. LM, akt 25-kij-18:30.

8 Geometrisk karta över Jukkasjärvi prästbords ängar 1796. RA, Jukkasjärvi kyrkoarkiv. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40001947_00003

9 Jordebok över alla krononybyggen i Jukkasjärvi lappmark 1800. Ájtte, CD 1011, pdf-sida 2.

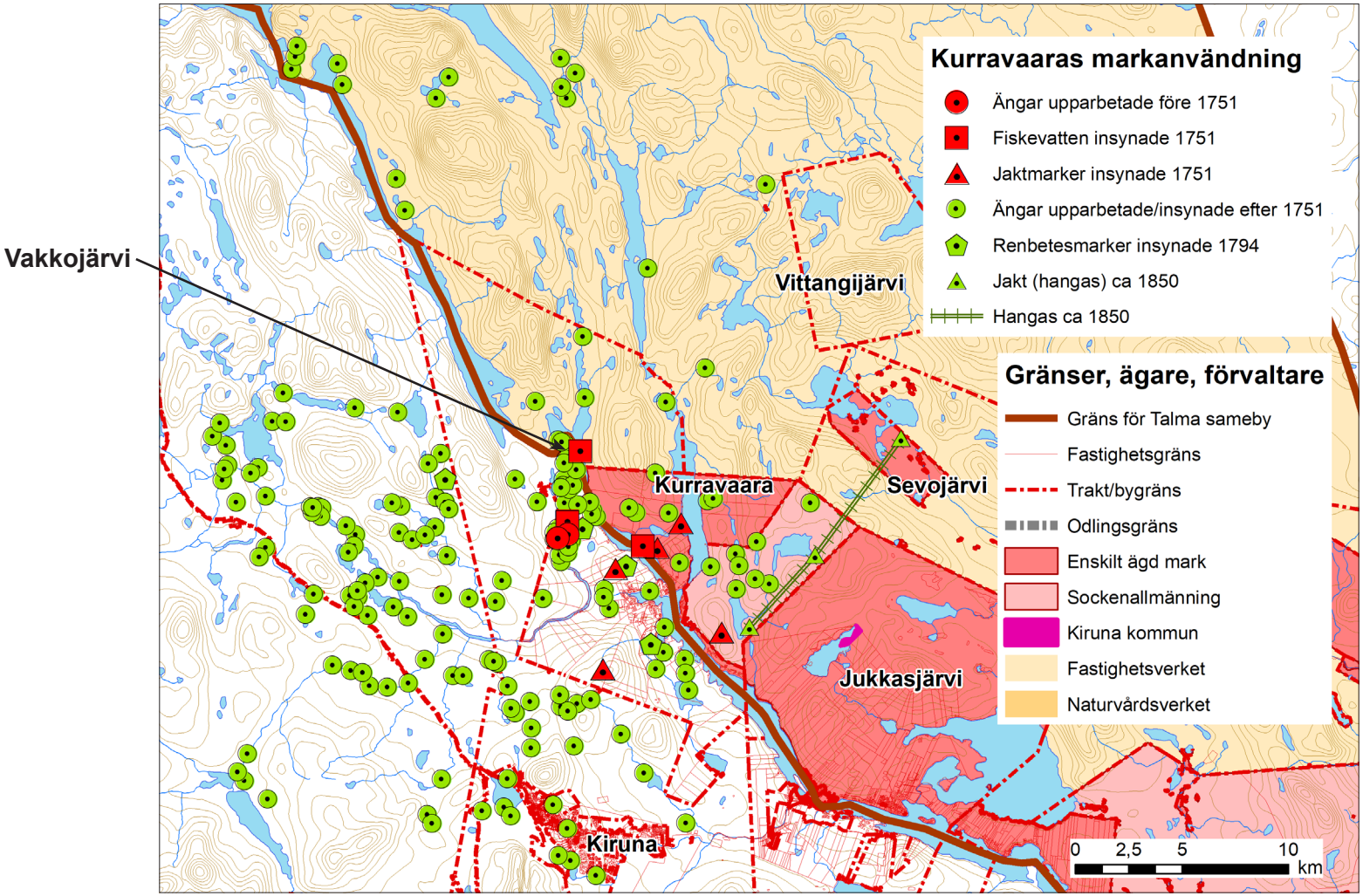

Kurravaara by. *Belagd markanvändning av olika slag under olika tidsperioder. Markägare och förvaltare redovisas endast inom Talma samebys nuvarande byområde ovan odlingsgränsen. Inom detta område redovisar vi också samtliga de belägg vi fått fram för bruk av ängar, fiskevatten och jaktmarker medan redovisningen för övriga marker inte är komplett. En del av de ängar som insynades 1751 hade inte brukats förut utan skulle göras i ordning för slåtter, men det finns också ängar och fiskevatten som kan ha varit i bruk tidigare. Det går dock inte att avgöra för varje enskilt objekt. Endast ett av de objekt som kan ha brukats före 1751 berörs av Talma samebys stämning av staten, nämligen fiskevattnet Vakkojärvi. Alla övriga objekt inom samebyns nuvarande byområde ligger inom privatägd mark eller på allmänningar och berörs därmed inte.*

Kartan baseras på avvittringskartorna för mätningsdistrikten Oa, Pa, Qa, R och Y, lagaskifteskartorna för Kurravaara by samt på de övriga källor till markanvändning som nämns i texten. Underlagsdata ©Lantmäteriet.

Vittangijärvi och Sevujärvi

Vittangijärvi och Sevujärvi är bosättningar som ibland uppges ha tillkommit tidigt. Eftersom båda platserna ligger helt och hållet innanför Talma samebys nuvarande byområde ovan odlingsgränsen har vi valt att utreda om någon av dessa bosättningar kan ha inneburit konkurrerande markanvändning före 1750.

Första gången Vázášjávri, det samiska namnet för Vittangijärvi, nämns i källorna är 1559 i ”Register på träsk uti Torneå lappmark”. Under den samiska Tingevarabyn återfinns *Wiidsse Tresk* som uppges vara en fjärdingsmil lång och lika bred. Sjön brukas av fyra skattebetalare: Henrik Olofsson med tio nät, Per Henriksson med sex nät, Jon Olofsson med fem nät och Guttorm Nilsson med fyra nät.[1] Samma personer uppges 1560 bruka *Widsse träsk*.[2] Inga nya uppgifter tillkommer förrän 1563, då Henrik Persson, Per Henriksson och Johan Olofsson uppges bruka både Wijdze tresk och Koffua tresk (av Ruong tolkad som Kuoholuokta, på dagens kartor Kuohujärvi).[3] År 1568 och i övriga register från slutet av 1500-talet upptas Vázášjávri under den samiska Lulabyn (Siggevara). Här återfinns nu också för första gången träsket *Sew*, det vill säga Seavvajávri eller Sevujärvi. Skattebetalarna namnges dock inte i något av registren från slutet av 1500-talet.[4]

Tack vare ett dokument som upprättades i samband med gränsförhandlingarna med Danmark har vi emellertid uppgifter om vilka som betalade skatt för respektive träsk 1595. Där upptas *Wisanger* med Jakob Pålsson, Olof Anundsson och Per Jonsson från Siggevarabyn som skattande samt *Sefwe* med Nils Olofsson som skattande.[5] I samma bunt ligger en liknande men odaterad handling som förefaller vara upprättad senare, eftersom anteckningar har tillförts om en som skattat 1599 och några som tillkommit 1600. Där finns fyra skattande för *Wisånger tresk* – Sarre Persson, Kauppe (Jakob) Pålsson, Olof Anundsson och Per Jonsson – samt en för *Seuir tresk* – Anund Persson, som uppges vara utgammal.[6]

Alla som under 1500-talet fiskade i Vázášjávri och Seavvajávri återfinns också i skattelängderna under någon av de samiska byarna Siggevara eller Tingevara. Däremot tas de inte upp i registren över träsk som brukades av bönder från Torneå storsocken.[7] Det finns inget som tyder på att andra än de lokala samerna fiskade i Vázášjávri och Seavvajávri.

I 1695 års jordebok, en sammanställning av alla skattebetalare i samtliga lappmarker inom det dåvarande svenska riket, innehas *Wittangjerf* av Per Jakobsson Snål. Vi har nu kommit så långt fram i tiden att det går att dra slutsatser om släktskap. Erik Kuoksu uppger att Per Jakobsson Snål var son till Jakob Anundsson Snål och hans hustru Ingrid Rasmusdotter. Per skattade för Vázášjávri 1695–1710 men flyttade därefter till Norge och efterträddes av brodern Anund Jakobsson Snål, som skattade för Vázášjávri 1710–1730.[8] I jorde- och uppbördsboken 1739 hittar man inte Vázášjávri men däremot *Sevuvuoma*, där ovannämnde Anund Jakobsson Snål anges som en numera avliden innehavare. Övriga var Jakob Rasmusson (utfattig; uppges vissa år bruka Sekkowoma/Seahkkovuomuš), Henrik Nilsson Kiändo samt Jon Nilsson Nikka (utfattig).[9]

Däremot återfinns varken Vázášjávri eller Seavvajávri i 1700-talets längder över de fisketräsk som bönder från Övertorneå socken betalade skatt för.[10] Det var hela tiden samernas fiskesjöar.

På tinget 1764 diskuterades fisket i nedre delen av

1 Register på träsk i Torneå lappmark 1559. Joen Jonssons räkenskap för Torneå lappmark 1559. RA, LNL. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0044569_00028

2 Register på träsk i Torneå lappmark 1560. Nils Nilssons räkenskap för Torneå lappmark 1560. RA, LNL. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0044572_00036

3 Register på träsk i Torneå lappmark 1563. Nils Nilssons räkenskap för Torneå lappmark 1560. RA, LNL. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0044584_00021

4 Register på träsk i Torneå lappmark 1568. Nils Nilssons räkenskap för Torneå lappmark 1568. RA, LNL. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0044589_00061
Skatt av träsk 1569. Nils Nilssons räkenskap för Torneå lappmark 1569. RA, LNL. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0044590_00070
Fisketräsken 1575. Nils Nilssons räkenskap för Torneå lappmark 1575. RA, LNL. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0044598_00083
Träskfiske av Torne lappmark 1594. Nils Oravains räkenskap för Torneå lappmark 1594. RA, LNL. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0044619_00024
Träskfiske av Torneå lappmark pro anno 1596. Nils Oravains räkenskap för Torneå lappmark 1596. RA, LNL. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0044621_00050

5 Mantal i Siggevara by. Längden uppå fem lappmarker som Sveriges krona tillkommer, utskriven av kansliförvanten Carl Raaf anno 1595. RA, Diplomatica Danica, strödda handlingar ang. gränsen mellan Lappland och Norge 1563–1603. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/R0003227_00167

6 Mantal i Siggevara by. Mantalslängden över alla fem lappmarker vilka bör göra skatt till Sveriges krona [odaterad]. RA, Diplomatica Danica, strödda handlingar ang. gränsen mellan Lappland och Norge 1563–1603. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/R0003227_00117

7 Antti, P. (2018). Träsken och gäddan. *Matarengiposten* 20.

8 Kuoksu, E. (2007). *Sameslåkter i Jukkasjärvi och Enontekis*, s. 75.

9 Jorde- och uppbördsbok över de byar i Torneå och Kemi lappmarker som skatta till Kungl. Maj:t och Kronan Sverige allena år 1739. RA, Länsräkenskaper Västerbottens län. landsbok 1739. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0059634_00193

10 Exempelvis 1749: Not- och träskfisken, Övertorneå socken. Längd på taxerade fisken i Västerbottens fjärde fögderi 1749. RA, Länsräkenskaper Västerbottens län, landsbok 1749. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v900821.b4930.s371

Vázášjávri samt i Seahkkojávri och Lágujávri. Det var samerna Olof Nilsson Nirpi (1699–1767) å den ena sidan och Lars Johansson Heikka med sonen Mikael å den andra, samtliga hemmahörande i Rautasvuoma. De kom överens om att hädanefter fiska samfällt i dessa sjöar. Dessutom tog de upp de båda fisketräsken Seavvajávri, där Mikael Larsson dittills fiskat ensam tillsammans med sin styvmåg Henrik Henriksson Mangi (1727–1789). Nu kom man överens om att man skulle fiska samfällt även i dessa träsk och ha en tredjedel var i varje sjö. I Seavvajávri skulle Henrik Henriksson Mangi få utnyttja Mikael Larssons tredjedel.[1] Vi har nu att göra med välkända samesläkter som utretts i litteraturen.[2]

Kort sagt finns det inga indikationer på att någon av dem som fiskade i Vázášjávri och Seavvajávri skulle ha haft någon koppling till den finsktalande befolkningen i Tornedalen, vare sig på 1500-talet eller senare. Samtliga var hemmahörande i lappbyarna och det finns inget som tyder på att de var något annat än samer eller att de skulle ha varit samiska nybyggare.

Inte heller hittar man några nybyggare vid Vázášjávri eller Seavvajávri förrän långt fram i tiden. Ingen markering för nybygge i området kan skymtas på Olof Tresks över Torne lappmark från 1643, trots att sjöarna finns med under namnen *Wisangi T.* och *Sifwe T.* (sidan 37). Även på Hackzells karta från 1738 finns *Wittangi Jerfwi* med i egenskap av källsjö (sidan 41). I beskrivningen till kartan står: ”Vittangiälven har sin begynnelse från Wittangijerfwi och framlöper vid Wittangi nybygge”, men ingenting sägs om något nybygge vid sjön. Inte heller i 1759 års mantalslängd nämns något nybygge vid Vázášjávri eller Seavvajávri.[3] Detsamma gäller även skattelängderna fortsättningsvis, liksom i beskrivningen av kronohemman och nybyggen från omkring 1830.[4] Man kan också notera att J.W. Zetterstedt 1821 nämner Vittangijärvi som en sjö belägen inom Talma lappby men inte tar upp något nybygge vid sjön.[5]

Husförhörslängderna innehåller inga uppgifter om boende i Vittangijärvi förrän i den bok som omfattar 1851–1860. Det är Fredrik Johansson Pessa, f. 1828, hans hustru Margareta Henriksdotter Stålnacke, f. 1829, och deras barn. I hushållet fanns också Fredriks far Johan Johansson Pessa (1790–1861), och hans hustru Anna Kajsa Johansdotter (1791–1873), vilka uppges ha inflyttat från ryska Övertorneå.[6] Familjen återfinns även i föregående husförhörslängd, men då som inhyses i Vittangi, där Johan och Anna Kajsa bevistade nattvarden första gången 1843.[7] De ska ha kommit från byn Pessalombolo i Ylitornio.[8] I december 1850 gifter sig Fredrik Johansson Pessa med Margareta Henriksson Stålnacke från Kurravaara.[9] Eftersom Fredrik i vigselboken kallas för ”krononybyggarynglingen” bör väl nybygget då ha upptagits.

Vad gäller den fasta bosättningen Sevujärvi, även kallad Sevuvuoma eller Seojärvi, uppträder den i husförhörslängden 1861–1870, då två hushåll registreras där. Det ena bestod av samen Lars Olofsson Kemiläinen (1798–1876) från Rautasvuoma som var gift med en finskspråkig kvinna från Pajala, Sofia Andersdotter (1809–1875). Det andra bestod av samen Henrik Olofsson Panis (1820–1883) från Talma och hans hustru Kajsa Hansdotter, som även hon var finskspråkig.[10] Efter giftermålet flyttade de enligt kyrkboken till Saarivuoma 1849.[11] Detta var nog ett skrivfel från kyrkoherdens sida, för i nästa volym antecknas: ”Bor i Sevävuoma”.[12] Henrik och Kajsa fick inga barn som nådde vuxen ålder.

Lars Olofssons dotter Brita Sofia (1839–1917) gifte sig med Jakob Isaksson Stjernström (1835–1908) från Jukkasjärvi kyrkby och blev kvar i Sevujärvi, liksom hennes bror Johan Lars (1845–1930) som gifte sig med Fredrik Johansson Pessas dotter Eva Kajsa (1857–1935). När förslag till skattläggning av Seojärvi nr 1 upprättas 1894 uppges emellertid

1 Tinget i Jukkasjärvi 8 februari 1764. RA, JTH, dombok 1751–1768. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105006_00248

2 Kuoksu, E. (2007). *Samesläkter i Jukkasjärvi och Enontekis*; Marainen, J. (2006). *Jukkasjärvi samesläkter 1–2*. Flera av personerna återfinns även med sökverktyget Familia (UmU).

3 Mantalslängd av Torneå och Kemi lappmarker 1759 (nybyggare). RA, Mantalslängder Västerbottens län. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0001849_00037

4 Beskrivning över kronohemman och nybyggen i Jukkasjärvi socken 1828–1831. RA, KNL 1813–1836. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40009720_00004

5 Zetterstedt, J. W. (1822a). *Resa genom Sveriges och Norges lappmarker 1*, s. 189.

6 Vittangijärvi. Husförhörslängd för Jukkasjärvi församling 1851–1860. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v137677.b158.s153

7 Vittangi. Backstuguhjon och inhysingar etc. Gifta. Husförhörslängd för Jukkasjärvi församling 1841–1851. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0034766_00055

8 Persson, C. (2009). Puolimatkassa Ruijaan. *Norrbotten*, s. 160–185.

9 Utgivne lysningssedlar år 1850. Födelse- och dopbok för Jukkasjärvi församling 1792–1842. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0034772_00243

10 Sevävuoma (Seovuoma). Husförhörslängd för Jukkasjärvi församling 1861–1870. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0034768_00131

11 Saarivuoma. Husförhörslängd för Jukkasjärvi församling 1841–1851. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0034766_00119

12 Saarivuoma. Husförhörslängd för Jukkasjärvi församling 1851–1860. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v137677.b32.s27

innehavaren vara Tomas Tomasson Skum (1848–1900), renskötande same från Saarivuoma.[1]

Huvuddelen av sjön Vázášjávri ligger på den så kallade kronoöverloppsmarken och förvaltas av Fastighetsverket, liksom Vittangijärvi 1:1, där det gamla nybygget låg. Fastigheten Sevojärvi 1:1 är däremot privatägd.

Sammanfattning Vittangijärvi, Sevujärvi

Alltifrån de tidigaste skattelängderna på 1500-talet och fram till slutet av 1700-talet finns belägg för att sjöarna Vázášjávri och Seavvajávri nyttjats som fisketräsk av samer. Däremot finns inga belägg för att bönder från Tornedalen någonsin skulle ha bedrivit fiske i dessa sjöar, än mindre etablerat någon *kenttä*-plats där. Det finns heller inga uppgifter om något nybygge förrän vid mitten av 1800-talet då en ung man från den del av Tornedalen som nu blivit rysk och en ung kvinna från Kurravaara slog sig ned vid Vittangijärvi. Bosättningen vid Sevujärvi etablerades senare, delvis av samer.

Det finns alltså ingenting som tyder på att det före 1750 förekommit några aktiviteter vid Vázášjávri eller Seavvajávri som skulle kunna betecknas som konkurrerande markanvändning i förhållande till Talma sameby.

Sammanfattning bönder efter 1600

Vår genomgång av nybyggeskolonisationen i Jukkasjärvi socken visar att de första nybyggena tillkom under 1600-talet, framför allt under den senare delen. I området närmast Talma samebys nuvarande byområde kom alla egentliga nybyggare från den finsktalande delen av Tornedalen, framför allt från Övertorneå socken (inklusive Pajala). De personer som slog sig ned eftersom de hade något slags befattning – länsmannen, klockaren och skolmästaren – hade en mer varierad bakgrund, men ingen av dem var same. Vad gäller hustrurnas bakgrund är den ibland svår att klarlägga, men de som vi känner till har kommit från den finskspråkiga gruppen, antingen från Övertorneå socken eller från andra nybyggen.

Fram till 1750 anlades endast tre egentliga nybyggen i Talma samebys närområde – Kuoksu, Vittangi och Soppero – samt en kyrkplats i Jukkasjärvi där jordbruk och fiske bedrevs till husbehov och där nybyggen så småningom etablerades. I bruksorten Kurravaara kan det ha bedrivits visst jordbruk och fiske före 1750, men det fanns knappast något behov av att röra sig långt från platsen.

Inget nybygge anlades före 1750 *inom* det område som berörs av Talma samebys stämning av staten.

Nybyggarna på de nämnda platserna förlitade sig i stor utsträckning på utmarksbruk, inte minst för att bärga vinterfoder till kreaturen. I stort sett alla platser som omnämns som slåtterängar, fiskevatten och jaktmarker i källorna ligger idag på privatägd mark och berörs därmed inte av Talma samebys stämning av staten. De fåtaliga undantag vi hittat är följande:

- ❄ Fisket i sjön Jukkasjärvi ansågs höra till prästbordet redan i slutet av 1600-talet. År 1764 specificerades att prästbordet hade rätt till fiske i hela sjön, från övre ändan av Lehtisaari ned till och med Luspasalmi och Luspaforsarna.
- ❄ Fiske förekom i Torneträsks nedersta ända av Jukkasjärvibor på 1740-talet.
- ❄ Fisket i Vakkojärvi insynades av Nils Peter Fougt i Kurravaara 1751 och kan möjligen ha nyttjats tidigare.
- ❄ Fisket i Avvakkojärvi insynades av klockaren Johan Henriksson Kemi i Jukkasjärvi kyrkby 1792 men kan ha brukats tidigare.
- ❄ Ängsslåttern vid Vieksalahti insynades också av Johan Henriksson Kemi 1792. Även om vi bedömer att ängen inte brukades före 1750 kan vi inte helt och hållet utesluta att så var fallet.

Utöver dessa fiskevatten och ängsmarker har vi inte funnit några indikationer på att nybyggare eller hemmansägare bosatta i Torne lappmark före 1750 utövat konkurrerande markanvändning på fastigheter som berörs av Talma samebys stämning av staten.

1 Förslag till skattläggning och områdestilldelning för kronohemmanet Seojärvi nr 1 uti Jukkasjärvi socken, upprättat vid allmän avvittring år 1894. LM, akt 25-kij-18:49.

Malmbrytning

Kirunaområdet präglas i stor utsträckning av gruvindustri. Så har det varit sedan mitten av 1600-talet, då Arendt Grape började bryta järnmalm och uppförde en masugn på den plats som därefter kallats för Masugnsbyn, samt anlade en hammarsmedja i Kengis utanför lappmarken, nuvarande Pajala. År 1653 gick bröderna Abraham och Jakob Momma in som majoritetsägare och 1655 fick de också privilegium för att bryta kopparmalm i Svappavaara, där en dåtida storindustri utvecklades med som mest närmare 100 bosatta. Lönsamheten var dock dålig och bröderna Momma (från 1669 med det adliga namnet Reenstierna) fick snart ekonomiska problem, vilket ledde till att brytningen i Svappavaara upphörde 1684 och merparten av befolkningen flyttade därifrån. Några arbetare stannade dock kvar för att utvinna koppar ur varphögarna.[1]

Svappavaara ligger inte inom det område som berörs av Talma samebys stämning av staten, men gruvdriften påverkade i viss utsträckning även de byar som diskuteras i detta sakkunnigutlåtande. När Arendt Grape 1679 utfärdade ett intyg på Henrik Mickelsson Kyrös rätt att slippa knekttjänst eftersom han blivit nybyggare i Vittangi gjorde han det inte bara med hänvisning till lappmarksplakatet utan även till bruksprivilegiet, enligt vilket ”alla de som vilja sig nedsätta emellan bruken där som folket, som en sådan lång väg resa, kunde om nätterna hava härbärge” var befriade för utskrivning. Henrik Mickelsson Kyrö hade slagit sig ned i Vittangi inte bara för att han tänkte bryta åker och äng utan även ”folket som resa emellan bruket härbärgerar”.[2] En annan direkt följd av bruksverksamheten var att nybygget Kuoksu i början av 1700-talet övertogs av Kengis bruk.

Svappavaara var emellertid långt ifrån det enda bergsbruket i trakten. Vi ska nu presentera vad som är känt om den malmutvinning som skett inom eller nära det område som berörs av Talma samebys stämning av staten.

Pahtavaara och Leppäkoski

Runt Vittangiälven ca 17 km från Jukkasjärvi kyrkby finns ett område med kopparhaltig malm som Kengisverkens ägare exploaterade på 1600-talet. Brytning skedde på flera ställen, men den mest kända utvinningen brukar kallas för Pahtavaara och ligger ungefär tre kilometer nordväst om berget med samma namn vid den nuvarande vägen till Esrange. Vid Leppäkoski i Vittangiälven, inte långt från gruvhålet, byggdes en smälthytta.[3] Hela anläggningen kallades för Vittangi bruk.

Det finns nästan inget samtida källmaterial om verksamheten här, men Schefferus skriver: ”En annan koppargruva (…) upptäcktes omkring år 1668, ävenledes av en lapp. Malmen där är mindre god, emedan den är uppblandad med järn. Därför bryts här icke så mycket som i den andra. Den heter Vittangi. Från dessa gruvor fraktas råmalmen båtledes till Kengis bruk för att smältas i ugnarna och renas.”[4] Maria Kummu uppger att kopparbrytningsperioden vid Vittangiälven inleddes 1660, men det framgår inte varifrån den uppgiften kommer.[5] Vi lägger därför större vikt vid Schefferus samtida uppfattning att brytningen inte startade förrän under den senare delen av 1660-talet.

Abraham Abrahamsson Hülphers nämner också ”Vittangi koppargruvor” i sin beskrivning över Lappmarken från andra hälften av 1700-talet, även om han placerar dem i ”Hembaswari” som vi inte kunnat hitta på någon karta. Placeringen, tre mil från Svappavaara, stämmer dock. Hülphers uppger samma årtal som Schefferus för brytningens igångsättande, 1668, en uppgift som han skulle ha kunnat hämta från just Schefferus. Han säger emellertid också att hyttan byggdes 1669 och att anläggningen endast var i drift till 1671. Totalt erhölls 50 skeppund koppar.[6] Vi sätter tilltro till detta eftersom Hülphers vanligtvis fick sina uppgifter från officiella tjänstemän och dokument.

I LTU-rapporten (s. 104) sägs att Aubry de La Motraye under sin resa till Jukkasjärvi 1718 träffade en man som tidigare arbetat vid Svappavaara och Pathavaara gruvor. Detta stämmer dock inte; i La Motrayes berättelse nämns endast Svappavaara.[7]

Vid Pahtavaara och Leppäkoski har arkeologer förutom ett gruvhål bland annat hittat husgrunder, en vändrostanläggning med flera fack, ett malmupplag, slaggvarp, en varphög med rostad malm, ett kol-

1 Lindmark, A. (1963). *Torneå lappmarks kopparbruk*.

2 Tinget i Jukkasjärvi 13–21 januari 1737. RA, SH, Renov. dombok, Norrbottens län nr 20. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v908998.b6560.s651

3 Tegengren, F. R. (1924). *Sveriges ädlare malmer och bergverk*, s. 88.

4 Schefferus, J. (1956 [1673]). *Lappland*, s. 393.

5 Kummu, M. (1997). *Gruvor och bruk i norr*, s. 89.

6 Hülphers, A. A. (1922). *Samlingar till en beskrivning över Lappmarken*, s. 160.

7 La Motraye, A. de (1723). *Travels through Europe*, s. 293f.

ningsområde, en hyttruin, en dammanläggning och en kaj.[1]

Gruvhålet uppmättes 1875 av bergmästare Abraham Trysén till knappt 20 m långt, 7–10 m brett och 10–12 m djupt. Han nämner också att Pahtavaara inmutades 1840 och 1841, men det framgår inte om några nya arbeten utfördes vid denna tid.[2] Geologen Felix Tegengren gjorde senare följande bedömning av Pahtavaara: ”Att döma av de i förhållande till gruvans dimensioner ganska betydande varphögarna tyckes den utvunna malmkvantiteten ha varit ringa.”[3]

Rågesvárri

Viss malmbrytning skedde under 1600-talet också vid Rågesvárri ungefär sex kilometer nordost om Salmi. Enligt noteringarna i Fornlämningsregistret har fem gruvhål och ett tiotal gråbergsvarp registrerats på utlöparen Ruvkkenjunni, knappt 700 m ö. h.[4] Även denna fyndighet ingick i bröderna Mommas Kengisverken. Enligt bergmästare Per Adlerheims relation från 1751 menade ”de som åldriga äro i orten” att brytning skett där under åren 1683–84.[5] I ett brev från arbetsledaren Olof Olofsson Mört till bröderna Momma-Reenstierna nämns att 33 man och fyra kvinnor arbetade på platsen i mars 1673. Eftersom brytningen skedde på kalfjället var det svårt att få tag i ved, varför även svartkrut ska ha använts. Malmen från Rågesvárri ska ha förts till Svappavaara för vidare bearbetning.[6]

Verksamheten vid Rågesvárri avbröts 1684 i samband med att kopparverket i Svappavaara lades ned, men återupptogs vid mitten av 1700-talet, som framgår nedan under *Vuolusjoki hytta*. När bergmästaren besökte Rågesvárri 1749 fann han på berget två gruvor, varav den ena var 11 m lång, 9 m bred och 5 m djup, den andra lika lång och bred men 8 m djup. Dessutom fanns en skärpning (provbrytning) som var 41 m lång, 2–5 m bred och 2–4 m djup. År 1748 hade ytterligare en skärpning tagits upp med måtten 7x4x4 meter.[7] Detta var troligen ett av malmletaren Nils Peter Fougts brytningsförsök.[8]

Efter ett besök på platsen 1994 bedömde historikern Kenneth Awebro att ”åtskilliga av gruvanläggningarna var av betydande omfattning” och att mängden malm som borttransporterats ”kan inte ha varit obetydlig”. Noteras bör dock att en del av denna brytning utfördes under 1800-talet av bland andra Jukkasjärvi Koppargruvbolag.[9]

Vuolusjoki hytta

På 1690-talet upptäcktes kopparmalm vid Skáŋgalanjávri eller Sjangeli söder om Torneträsk, nära norska gränsen. De arbetslösa bruksarbetarna i Svappavaara fick tillstånd att på egen bekostnad utvinna den nya fyndigheten. År 1699 övertogs verksamheten av Västerbottniska bergslaget och en hytta byggdes vid Vuolusjoki, såsom beskrivits på sidan 65. I en bergmästarrelation från 1699 sägs att två kolmilor om 60–70 stavrum hade rests för att producera kol som skulle transporteras till Sjangeli.[10]

I juli 1700 stod smälthyttan i Vuolusjoki färdig tillsammans med bland annat rosthus och smedja och året därpå smältes den första malmen. Men redan 1702 övergavs gruvan i Sjangeli och kort därefter även hyttan vid Vuolusjoki.[11] Enligt bergsrådet Samuel Gustaf Hermelin uppgick produktionen i Vuolusjoki till följande mängder råkoppar (av oss omräknat till kilo):[12]

Årtal	Producerad råkoppar (kg)
1700	1 870
1701	4 505
1702	1 700–3 400
1703	1 700–3 400
Summa:	**9 775–13 175**

1 Lindgren, Å., et al. (2020). *Tornedalens bergsbruk under 1600-talet*.
2 Trysén, A. O. (1877). Berättelse till Chefen för Sveriges Geologiska Undersökning sommaren 1875. *I: Torell, O. (red.). Underdånig berättelse...*, s. 90.
3 Tegengren, F. R. (1924). *Sveriges ädlare malmer och bergverk*, s. 88.
4 Raä, L1993:1593, https://pub.raa.se/visa/objekt/lamning/96bf202f-11dc-4bb8-9cc1-19140dcf0318
Raä, L1994:7609, https://pub.raa.se/visa/objekt/lamning/faf5b419-aaba-4f0b-95ab-42471a436086
Raä, L1994:8877, https://pub.raa.se/visa/objekt/lamning/f5216578-0c77-4492-a6b8-7f43566897c6
Raä, L1994:9153, https://pub.raa.se/visa/objekt/lamning/51873f22-70a7-4264-a5d3-3d89a434298d
5 Adlerheim, P. (1877a [1751]). Utdrag ur bergmästarerelationen den 1 juni 1751. *I: Torell, O. (red.). Underdånig berättelse...*.
6 Kummu, M. (1997). *Gruvor och bruk i norr*, s. 99.
7 Adlerheim, P. (1877a [1751]). Utdrag ur bergmästarerelationen den 1 juni 1751. *I: Torell, O. (red.). Underdånig berättelse...*
8 Adlerheim, P. (1877b [1754]). Utdrag ur bergmästaren P. Adlerheims den 21 december 1754 avgivna berättelse om bergverken.. *I: Torell, O. (red.). Underdånig berättelse...*, s. 102.
9 Awebro, K. (2005). Raggisvaara. *Till fjälls* 2003–2004 (74–75), s. 113–126.
10 Awebro, K. (1989). *Tre gruvfält i norr*, s. 61.
11 Kummu, M. (1997). *Gruvor och bruk i norr*, s. 101f.
12 Hermelin, Samuel Gustaf (1804). *Försök till mineralhistoria över Lappmarken och Västerbotten*.

Malmutvinningen kring Jukkasjärvi låg därefter nere under en period. År 1750 fick malmletaren Nils Peter Fougt tillstånd att bygga en ny hytta vid Vuolusjoki. Bergmästare Per Adlerheim berättade 1877 om Fougt: ”År 1749 då han började med bergs arbete och antagit 7 arbetare dess gruvfogde inberäknad lät han försöka på Kurra, Kofvo och Harri samt Rogisvara[1] och Schiangeli; 1750 har han hållit 9 arbetare och fortsatt dess arbeten på Kurra och Kofvo och Rogisvara. 1751 har han hållit 13 arbetare, fortsatte de gjorda försöken på Kurra och Kofvo och Schiangeli samt börjat på Kilavara[2]. 1752 har han med 7 arbetare låtit driva arbetet på Kofvo och Kilavara. 1753 har han med 9 arbetare fortsatt dess arbeten på Kurravara och Kofvo och detta år 1754 har han med 6 arbetare continuerat benämnde arbeten på Kurra och Kofvo och det i brist av bättre arbeten att kunna sysselsätta dess arbetare med, skolandes han alla år i synnerhet under det sista, varit mycket omkring och sökt uti de berg varest anledningar [spår av ännu obrutna malmförekomster] givits, men icke träffat utan några helt smala och korta streck eller små fläckar med malm eller ock något lösa jordstenar, på vilka han icke något arbete kunnat anlägga.”[3] Enligt Maria Kummu bröt Fougt även koppar i Pahtavaara 1749–55 och smälte den i Vuolusjoki[4], men det säger bergmästare Adlerheim ingenting om.

Om Fougts totala produktion av råkoppar skriver Adlerheim: ”Den första tillverkningen som han åstadkommit och 1752 om vårtiden ifrån sig avsänt, har varit av fyra skeppund [680 kg], och den andra vilken vårtiden i detta år [1754] från honom nedkommit har varit av 2 skeppund [340 kg] råkoppar; den 3:dje har jag genom brev förnummit att han nu vid jultiden detta år tänker börja, men man har icke anledning att vänta något särdeles därav”.[5] Under de första två åren producerades således 1 020 kg råkoppar. Det var inget särskilt givande resultat, och Nils Peter Fougt lade ned sitt bruksprojekt inom något år.[6]

Produktionen var alltså både kortvarig och liten. Det är självklart att skogen i anslutning till hyttan måste ha påverkats av uttag av ved och virke, men vi har inte funnit några belägg för en mer omfattande och kvarstående påverkan av hyttan vid Vuolusjoki.

Övrig malmbrytning

Hülphers nämner att bergen ”Magnawara, Olmawara och Råfwawara” hade brutits 1674, men att de måste lämnas eftersom de inte gav tillräckligt.[7] Det är oklart vilka berg som avses, men *Råfwawara* skulle möjligen kunna vara en felskrivning för *Goavvu*.

Bergmästare Adlerheim skriver 1754 att *Patnakili* koppargruva bearbetades av herrarna Reenstierna men övergavs efter 1684.[8] Förmodligen handlade det om det berg som på dagens kartor heter Paanikielinen eller Batnečielgi. Bergmästaren Seger Svanberg försökte 1736 besöka platsen, som han kallar *Patnikilä* fjällberg och placerar två mil nordost om Jukkasjärvi kyrka, där det skulle finnas god och ymnig förekomst av silver och bly. Han fick dock inga vägvisare som kunde ta honom dit.[9] Bergmästare Trysén omtalar att han under en resa 1875 hade ämnat besöka en gruva på berget *Kojtavaara*, på norra eller nordöstra sidan av Vittangi älv, omkring 1 mil SO från Leppäkoski gamla hytteställe, som på 1840-talet insynats under namnet *Patnakilä*. Dock kunde vägvisaren inte återfinna den.[10] Här blir det lite förvirrat eftersom Kojtavaara skulle kunna syfta på *Koijulaki*, beläget strax norr om Paanikielinen.

Vidare nämner bergmästare Adlerheim en fyndighet på *Rapisvara* ”vid Waikofors och Vietsalukto” som inte var värd att kosta på något arbete.[11] Waikofors bör vara Váhkuguoika och Vietsalukto Vieksáluokta/Vieksalahti, men något Rapisvaara hittar man inte där i närheten på dagens kartor. Även bergsrådet Hermelin uppger att en fyndighet av bland annat kopparkis hittats, men inte brutits, på Rapisvaara. Slutligen nämner Hermelin att malm påträffats, men inte utvunnits, vid *Kortovaara* (troligen Guorttuvárri) och *Tackovaara* (troligen Dáhkkovárri).[12]

1 *Kurra* avser berget Kurravaara, troligen den del som därefter kallats för Gruvivaara. *Kofvo* är troligen berget Nuorttat Goavvu, på meänkieli Kruuvivaara, öster om Davit Vuolusjávri. Om de sprängningar som skett i detta berg skrev Trysén 1877: ”…vilka ej kunna giva någon förhoppning om ett lönande arbete i framtiden.” *Harri* bör vara något berg vid Hárrejávrrit efersom belägenheten uppges vara ”ca ¾ mil i NV från Kofvo och ¼ mil V Öfra Volosjocki”. *Rogisvara* är Rágesvárri.

2 Kilavaara vid Svappavaara.

3 Adlerheim, P. (1877b [1754]). Utdrag ur bergmästaren P. Adlerheims den 21 december 1754 avgivna berättelse om bergverken. *I: Torell, O. (red.). Underdånig berättelse...*, s. 102.

4 Kummu, M. (1997). *Gruvor och bruk i norr*, s. 89.

5 Adlerheim, P. (1877b [1754]). Utdrag ur bergmästaren P. Adlerheims den 21 december 1754 avgivna berättelse om bergverken. *I: Torell, O. (red.). Underdånig berättelse...*, s. 102.

6 Kummu, M. (1997). *Gruvor och bruk i norr*, s. 95.

7 Hülphers, A. A. (1922). *Samlingar till en beskrivning över Lappmarken*, s. 160.

8 Adlerheim, P. (1877a [1751]). Utdrag ur bergmästarerelationen den 1 juni 1751. I: Torell, O. (red.). *Underdånig berättelse...*, s. 105.

9 Svanberg, Seger (1877 [1736]). Utdrag ur conceptrelationen för år 1736. I: Torell, O. (red.). *Underdånig berättelse...*

10 Trysén, A. O. (1877). Berättelse till Chefen för Sveriges Geologiska Undersökning sommaren 1875. *I: Torell, O. (red.). Underdånig berättelse...*, s. 90.

11 Adlerheim, P. (1877a [1751]). Utdrag ur bergmästarerelationen den 1 juni 1751. I: Torell, O. (red.). *Underdånig berättelse...*, s. 105.

12 Hermelin, Samuel Gustaf (1804). *Försök till mineralhistoria över Lappmarken och Västerbotten*.

Sammanfattning av malmutvinningen

Av de malmfyndigheter som nämnts i detta avsnitt är det endast Pahtavaara och Rágesvárri som har berörts av något mer än provbrytning och som ligger inom det område som berörs av Talma samebys stämning av staten. De troligaste verksamhetsperioderna var i Pahtavaara 1668–71 och i Rágesvárri 1683–84 samt 1749–50. Verksamheten var således kortvarig.

Hyttan vid Leppäkoski var i drift 1669–71, men det är svårt att bedöma dess påverkan. Hyttruinen ligger på mark som förvaltas av Fastighetsverket och därmed berörs av stämningen.

Hyttan vid Vuolusjoki var den anläggning som drevs under längst tid, 1700–03 samt 1752–54 (möjligen 1755). Det rör sig om totalt sju eller åtta år. Idag ligger hyttplatsen inom en bysamfällighet. Angränsande skog, där ved och virke bör ha tagits, är dels privatägd, dels tillhörande Jukkasjärvi sockens allmänningsskog. Detta område berörs därmed inte av Talma samebys stämning av staten.

Inga uppgifter finns om konkurrerande markanvändning i form av jakt eller fiske i anslutning till gruvorna eller hyttorna förutom i Kurravaara, där ett bruksshemman anlades, dock utan att beröra annat än mark som idag är privatägd.

Vi bedömer att malmutvinningens inverkan på fastigheter som berörs av Talma samebys stämning av staten har varit marginell och i varje fall inte berört jakt och fiske.

På bergsrådet Samuel Gustaf Hermelins karta från 1796 markeras flera fyndigheter av järn (♂) och koppar (♀) som inte nämns i andra källor, men det innebär inte att brytning skett. På kartan syns också Junosuando masugn, Torneåfors masugn och Kengis bruk. RA, Sveriges topografiska kartor 1580–1990. Charta öfver Wästerbotten och Svenske Lappmarcken.

Kronologisk sammanfattning

Följande årtal sammanfattar den utveckling som beskrivs i utredningen. En del årtal är ungefärliga.

1500-tal Bönder från Torneå storsocken fiskar i Savddosjávri och Čohkkirasjávri med tillstånd av samerna.

1607 Jukkasjärvi blir kapellplats, men ingen präst bosätter sig där.

1636 Kuoksu nybygge anläggs.

1668–71 Malm bryts på Pahtavaara.

1669–71 En hytta drivs vid Leppäkoski i Vittangiälven.

1674 Vittangi nybygge anläggs.

1675 Jukkasjärvi får en fast boende präst.

1683 Soppero nybygge anläggs.

1683–84 Malm bryts på Rágesvárri.

1700–03 En hytta drivs i Vuolusjoki.

1738 Enligt kronofogde Anders Hackzell finns i Kuoksu och Vittangi vardera en nybyggare och i Soppero två.

1740 Jukkasjärvi kyrkbys första nybygge anläggs av Erik Elingius.

1744 Jukkasjärvi kyrkby får skola och skolmästare.

1746 Uppgift om att nybyggare i Jukkasjärvi bedrev höstfiske i Torneträsk ”tillika med lapparne”.

1749–50 Malm bryts på Rágesvárri.

1750 Jukkasjärvi kyrkby får ytterligare ett nybygge, anlagt av klockaren Henrik Matsson.

1751 Kurravaaras första nybygge anläggs av malmletaren Fougt.

1752–55 En ny hytta anläggs och drivs i Vuolusjoki.

1759 Enligt mantalslängden finns i Kuoksu en nybyggare, i Vittangi fyra (på tre hemman), i Jukkasjärvi kyrkby två och i Soppero tre. Även nybygget Kurravaara redovisas men utan husbonde, endast en dräng och två pigor.

1780 Kurravaaras andra nybygge insynas av kyrkvärden Mats Matsson.

1791 Jukkasjärvi kyrkbys tredje nybygge anläggs av kronolänsman Anders Björnström.

1796 Jukkasjärvi kyrkbys fjärde nybygge anläggs på Kulkusaari av skolmästare Per Grape.

1797 Jukkasjärvi kyrkbys femte nybygge anläggs av vice kronolänsman Mats Henriksson, delvis på mark som upptagits av fadern, klockaren Henrik Matsson.

1800 Antalet hemman uppgår enligt jordeboken till ett i Kuoksu, tre i Vittangi, fem i Jukkasjärvi kyrkby, tre i Kurravaara och fyra i Soppero.

Diskussion

I detta avsnitt kommer vi att diskutera viktiga delar av utredningens resultat och sätta in dem i en vidare kontext. Eftersom våra resultat i flera avseenden skiljer sig från vad som framförs i LTU-rapporten kommer vi också att diskutera vari dessa skillnader består och förklara varför vi menar att våra uppfattningar är riktiga.

Tornedalingars utmarksbruk i Torne lappmark före 1500

Vi har inte funnit belägg för att någon konkurrerande markanvändning förekommit inom Torne lappmark före 1500. Detta är helt i linje med tidigare publicerad forskning. LTU-forskarna ger emellertid en annan bild: ”Tornedalingar har vid sidan av samer under åtskilliga århundraden, åtminstone sedan 1300-talet regelbundet nyttjat *Områdets* fiskevatten och marker.” Visserligen medger LTU-forskarna att platsspecifika skriftliga källor saknas före 1500-talet, men de hävdar ändå att ”en rad andra källor talar för att det med allra största sannolikhet funnits en finskspråkig befolkning som färdats upp efter Torne älv, till *Området*, för jakt- och (främst) fiskeresor.” (sammanfattningen, pdf-sida 3). LTU-forskarna menar också att det ”vid sidan av samisk markanvändning även fanns en finsk kontinuerlig markanvändning från sen järnålder och genom medeltiden av det område som utgjorde Torne lappmark” (s. 58).

Vi är inte helt säkra på om LTU-forskarna med Torne lappmark menar det område som motsvarar Kiruna kommun, eller något av de betydligt större områden som lappmarken omfattade fram till 1809 (se vårt resonemang på sidan 8 och kartorna). Oavsett vilket kan vi inte i LTU-rapporten återfinna den ”rad” av källor som skulle kunna stödja en så helt ny bild av Torne lappmarks tidiga historia.

Ingen av de berättande källor om förhållandena på vikingatiden som nämns i LTU-rapporten har något substantiellt att säga om konkurrerande markanvändning inom eller i anslutning till Talma samebys nuvarande byområde. När det gäller Ottars berättelse har LTU-forskarna läst in något som inte står där. På flera ställen i LTU-rapporten påstås att Ottar skulle ha sagt att kvänerna fiskade i de stora insjöarna i fjällområdet (s. 51, s. 57, s. 133). Detta är emellertid felaktigt: det enda Ottar berättar om dessa sjöar är att kvänerna bär sina båtar dit för att sedan härja bland nordmännen (se sidan 27).

När det gäller Egilssagan konstaterar LTU-forskarna med rätta (s. 52) att de isländska sagorna inte kan ”användas som primära historiska källor för vad som hände under vikingatiden”. Vi är är helt eniga med den bedömningen. Det finns ingen anledning att tro mer på berättelsen om Torulfs och Faravids krigståg mot karelarna än på berättelsen om Arngrims kamp mot Egder av Bjarmaland och Tengil av Finnmarken.

Även om det är troligt att utomstående intressenter bedrivit handel med samerna med lång tid tillbaka och kanske också utfört plundringståg är detta inte att betrakta som konkurrerande markanvändning.

Inte heller någon av de fåtaliga kända medeltida primärkällor som rör nuvarande Norrbottens län har något att säga om konkurrerande markanvändning inom eller i anslutning till Talma samebys nuvarande byområde.

De fåtaliga källor som finns om förhållandena i nuvarande Norrbottens län under vikingatiden och medeltiden har varit kända sedan lång tid tillbaka. Det skulle ha varit ytterst intressant om LTU-forskarna funnit någon ny källa som skulle ha givit anledning att skriva om historien. Något sådant dokument nämns emellertid inte i LTU- rapporten.

Kort sagt finner vi inget stöd för LTU-forskarnas påstående om en ”finsk kontinuerlig markanvändning från sen järnålder och genom medeltiden” i Torne lappmark, än mindre inom det område som berörs av Talma samebys stämning av staten.

Tornedalingars utmarksbruk i Torne lappmark under 1500-talet

Från och med 1500-talet ökar tillgången på primärkällor. Nu kommer fogderäkenskaper med skattelängder och kortfattade tingsredogörelser. Tornedalsböndernas fiske i sjöar långt från hemmet, även ovanför lappmarksgränsen, är väl dokumenterat i räkenskaperna och har också diskuterats av flera forskare. Den forskning som publicerats visar att Tornedalsbönder bedrev lovligt fiske i åtminstone 16 sjöar i den nuvarande svenska delen av Torne lappmark. Endast två av dessa sjöar ligger emellertid inom Talma samebys nuvarande byområde: Savddosjávri och Čohkkirasjávri. Samerna fiskade i betydligt fler sjöar (se kartan på sidan 34).

Inte desto mindre har LTU-forskarna tagit fram en karta (s. 93) som redovisar inte mindre än tolv sjöar

inom Talma samebys nuvarande byområde, med den förklarande texten: ”Såväl samer som Tornedalsbönder bedrev fiske i dessa vatten under den tidigmoderna perioden.” Detta gäller emellertid bara tre av de tolv sjöarna. Två sjöar, Savddosjávri och Čohkkirasjávri, förekommer i registren över både samernas och Tornedalsböndernas fisketräsk. Uppgiften om en sjö, Torneträsk, avser en betydligt senare tidpunkt och diskuteras på sidan 80. Nio av de tolv sjöarna återfinns endast i de register som upprättades över *samernas* fisketräsk. Dessa register säger ingenting om var Tornedalsbönderna fiskade. Kartan i LTU-rapporten är alltså rejält missvisande.

Dessutom drar LTU-forskarna följande slutsatser (pdf-sida 4) om tornedalingars jakt och renskösel: ”Från och med 1500-talet ökar tillgången på skriftliga kamerala och kyrkliga källor. Den bild som framträder är då ett område präglat av jakt, fiske och renskötsel, och samiska, finskspråkiga (tornedalska) markanvändare finns dokumenterade”. Med ”område” menas i detta sammanhang förmodligen Torne lappmark, som nämns tidigare i samma stycke. Men vi kan inte hitta några källor som rör tornedalingars jakt och renskötsel inom Torne lappmark från och med 1500-talet, vare sig i arkiven eller i LTU-rapporten.

Vidare skriver LTU-forskarna (s. 58) att ”de skriftliga historiska källorna från tidigmodern tid” talar för att ”tornedalsbönder åtminstone från medeltidens slut använde fiskevatten, slåttermyrar och jaktmarker inom ramen för en jordbruksbaserad blandekonomi som innefattande en vidsträckt geografi. [sic] i vilken områden inom dagens Talma sameby ingick”. De tidigaste källorna om Tornedalsböndernas slåtter torde emellertid vara de geometriska jordeböckerna från 1600-talet. De visar att gårdarna i Torneå storsocken kunde bärga mer än hälften av sitt hö på inägojorden och resten längs de närbelägna älvstränderna, medan myrslåttern var av underordnad betydelse (se sidan 21). Bönderna i Tornedalen behövde således inte bege sig upp till lappmarken för att hämta hö.

De enda beläggen för Tornedalsbönders markanvändning under 1500-talet inom det område som berörs av Talma samebys stämning av staten rör fiske i Savddosjávri och Čohkkirasjávri, något som av allt att döma skedde efter upplåtelse från samernas sida.

Tornedalingarna som halvnomader

I de tidigaste historiska källorna framträder Tornedalens befolkning som bönder med fasta gårdsställen, åkrar, ängar och boskap.[1] Inte desto mindre beskriver LTU-forskarna tornedalingarnas livsstil och näringssätt som ”halvnomadisk” eller ”seminomadisk”. Så står det exempelvis i LTU-rapporten på s. 63: ”Den traditionella flexibla seminomadiska markanvändning av land som var utmärkande för birkarlar, erämarksanvändare, kustbönder och tornedalsbönder…” och på s. 95: ”åren 1600–1709 präglades alltså *Området* av flera markanvändare och markanvändningar. Här fanns företrädesvis samiska nomadiserande renskötare, nybyggare som kunde vara både före detta renskötare, eller tornedalingar eller andra, och seminomadiserande tornedalsbönder som bedrev framför allt fiske men också jakt”. Eftersom användandet av termen ”seminomadiserande” om tornedalingar inte är etablerat inom tidigare forskning hade det varit helt nödvändigt att föra ett resonemang kring detta i LTU-rapporten.

För det första borde termen ha definierats. De klaraste definitionerna av olika sorters bosättningsmönster som vi känner till finns i Murdocks Ethnographic Atlas från 1967. ”Seminomadic communities” definieras där som samhällen ”whose members wander in bands for at least half of the year but occupy a fixed settlement at some season or seasons, e.g., recurrently occupied winter quarters”.[2] Det går inte att förena bilden av ett samhälle vars medlemmar strövar omkring i grupper under minst halva året med det som är känt om Tornedalens historia.

Visserligen kunde geografen Gerd Enequist genom en analys av skatternas fördelning och siffrorna för avkastningen visa att fisket var huvudnäringen i Tornedalen under 1500-talet. LTU-forskarna hänvisar också till den undersökningen, men nämner inte att det viktigaste fisket var laxfisket. Detta fiske bedrevs i Torneälven, framför allt nedanför lappmarksgränsen, nära hemgården (se sidan 21).

Med detta vill vi inte ifrågasätta att även träskfisket var betydelsefullt. Det är väl belagt att framför allt männen i Tornedalen under hela den historiska tiden, kanske även tidigare, gjorde långa resor för att fiska och handla. Samtidigt hade de dock sina fasta punkter på gårdar som ofta hade stora kreatursbesättningar vilka krävde omvårdnad och insamling av stora mängder hö. Vi har svårt att se hur tornedalingarnas livsstil skulle kunna kallas för halvnomadisk. Eftersom LTU-forskarna inte motiverat sitt ordval vet vi inte heller hur de har resonerat.

Den enda grupp under historisk tid i Fennoskandien som brukar kallas för seminomadisk är den

1 Lundholm, K. (1991). Näringarnas utveckling. *Tornedalens historia 1*, s. 281ff; Granlund, J. (1968). Laxfiske i Tornedalen. *Norrbotten* 1969, s. 155–198.

2 Murdock, G. P. (1967). Ethnographic atlas. *Ethnology* 6 (2), s. 109–236.

skogssamiska.[1] Vi har tidigare kritiserat detta och påpekat att äldre tiders skogssamiska samhällen snarare bör kallas för ”semisedentary” enligt Murdocks definition, det vill säga samhällen ”whose members shift from one to another fixed settlement at different seasons or who occupy more or less permanently a single settlement from which a substantial proportion of the population departs seasonally to occupy shifting camps, e.g., during transhumance.”[2]

Om det är tveksamt att kalla äldre tiders skogssamer för halvnomader förefaller det oss ännu mer långsökt att använda termen för tornedalingarna.

Allmänningssjöar i lappmarkerna

Tillgängliga källor visar att tornedalingar och nybyggare kunnat fiska i samiska vatten genom att samerna upplåtit fisket. Inom det område som berörs av Talma samebys stämning av staten har vi hittat två exempel. Det ena är den tvist om Savddosjávri som behandlades vid tinget i Jukkasjärvi 1688. Det framgick då att Tornebönder före anläggandet av Torneå stad kommit till trakten för att bedriva handel, varvid de kunnat fiska i sjön eftersom det varit dem ”tillåtet av lapparna för en billig lega, att nyttja och bruka till behaglig tid, men ingalunda att göra sig därav någon hävd” (se sidan 33). Det andra exemplet är det mål om Jostojávri som behandlades i häradsrätten 1788. De nybyggare som då fick stå till svars för sitt fiske hänvisade inte till gammal hävd utan till att närboende samer upplåtit fisket åt dem (se sidan 39).

Från Torne lappmark utanför det område som berörs av Talma samebys stämning av staten finns ett tingsprotokoll från 1756 gällande sjön Siilasjärvi strax söder om Nedre Soppero (se sidan 47). Nybyggaren Erik Matsson klagade då över han inte fått fiska i sjön trots att han hade fått tillstånd av delägaren Nils Mickelsson Niia, en same hemmahörande i Rautasvuoma. När det visade sig att Erik inte hade betalat enligt överenskommelse trots att han fiskat i sjön fem dagar fäste rätten inget avseende vid hans klagomål. Även i detta fall handlar det alltså om att fisket i sjön upplåtits av en same till en nybyggare mot en viss avgift.

LTU-forskarna är medvetna om dessa förfaranden och skriver bland annat (s. 93): ”Det var inte ovanligt att lappbyar tillfälligt upplät fiskerättigheter till bönder genom arrende…”. Samtidigt hävdar de (s. 90) att vissa sjöar ”betraktades som lappbyarnas allmänningar som alla fick fiska i”. Som exempel nämner forskarna Sautusjärvi (s. 94) och Torneträsk (s. 90).

När det gäller Sautusjärvi säger källtexterna ingenting om att sjön skulle ha varit en allmänning. I de tingsprotokoll som LTU-forskarna refererar till förs diskussioner om vilka som tidigare brukat sjön och huruvida de skattat för detta. De Tornedalsbönder som av kyrkoherden anklagats för olaga fiske ombeds av rätten att skaffa fram bevis på sin hävd (se sidan 33). Om sjön hade varit en allmänning skulle sådana krav ha varit överflödiga.

Exemplet Torneträsk (som är nr 12 på ovannämnda karta i LTU-rapporten, s. 93) har vi nämnt ovan under Jukkasjärvi (sidan 61). Vi vet inte på vilka villkor fisket skedde eller hur samerna skulle ha sett på saken om de tillfrågats. Inte desto mindre drar LTU-forskarna (s. 90) slutsatsen att Torneträsk verkar ha ”fungerat som en allmänning för gemensamt fiske för samerna, men också för de bofasta nybyggarna.”

Ingen av de fyra texter som vi hittat om nybyggares fiske i Torneträsk säger emellertid något om en ”allmänning”. Kan det ändå ha varit så? Efter mycket letande har vi faktiskt lyckats hitta ett dokument där Torneträsk sägs ha varit en allmänning med avseende på fiske. Det rör sig om en tingssak 1668, där Lars Jönsson i Tingevara instämde Nils Andersson i Siggevara för att ha gjort intrång på hans fiske i Torneträsk. På detta svarade Nils att sjön var en allmänning “såsom ock bevistes med skäl”. Rätten beslutade att båda skulle ha rätt att fiska i träsket eftersom ”deras förfäder av urminnes [träsket] brukat haver emedan deras hustrur äro härtill lika ärvande”[3] Det innebär att rätten inte gick på samma linje som Nils, eftersom man hänvisade till hans hustrus arvsrätt som grund för hans fiskerätt. Om träsket verkligen varit en allmänning borde ett sådant argument inte ha varit nödvändigt. Man bör dock hålla i minnet att samerna uttalade sig genom tolk, varför det är svårt att veta exakt vad de menade. Kanske menade Nils att sjön brukades samfällt av flera rättighetshavare.

Fisket i Torneträsk behandlades också vid ett senare ting, 1682, då Tingevara och Siggevara begärde att synemän skulle tillsättas för att fastställa gränsen mellan dem i den stora sjön, “ity de icke så just veta sina råmärken och den rätta skillnaden dessa byar emellan”. Synemännen fick uppdraget att ”upprätta rå och rör (…) av gammalt och urminnes varit brukligt”, vilket ju förutsätter att det fanns en upp-

1 Se exempelvis: Arell, N. (1977). *Rennomadismen i Torne lappmark*, s. 36; Hultblad, F. (1968). *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, s. 123; Ruong, I. (1937). *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*, s. 17; Wiklund, K. B. (1922). Lappskattelandsindelningens ursprung. *Om lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*.

2 Norstedt, G. & Östlund, L. (2016). Fish or reindeer? *Arct. Anthropol.* 53 (1), s. 22–36; Murdock, G. P. (1967). Ethnographic atlas. *Ethnology* 6 (2), s. 109–236.

3 Tinget i Jukkasjärvi 2 februari 1668. RA, SH, Renov. dombok, Gävleborgs län nr 17. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v421282.b4270.s466

fattning om att Torneträsk var uppdelat mellan byarna.[1] Något resultat av synen nämns inte i domböckerna, men 1691 togs saken upp igen. Nu avsades att byarna ”hädanefter, som tillförne varit av ålder, berörde träsk bruka tillsammans, utan varandras prejudis och förfång, till dess starkare skäl av någondera parten framdeles kunde produceras.”[2] Fortfarande kallades sjön dock inte för en allmänning; den hörde till Tingevara och Siggevara. I ett senare skede verkar man ha kommit fram till en överenskommelse, för i gränskommissionens protokoll från 1746 nämns om Torneträsk att Tingevara ”tillägnar sig rättigheten av sjön på den norra och östra sidan”.[3]

Ovannämnda tingssak från 1668 är det enda belägg vi kunnat hitta för att fiskesjöar skulle ha kunnat betraktas som allmänningar inom Jukkasjärvi socken eller Torne lappmark – faktiskt inom samtliga svenska lappmarker. Detta belägg är knappast entydigt och motsägs dessutom av senare domar. Att Savddosjávri och Torneträsk skulle ha varit allmänningssjöar förefaller därmed vara taget ur luften.

Sammanfattningsvis kan vi inte se att det finns något stöd för påståendet att vissa sjöar skulle ha betraktades som allmänningar och varit fria för alla att fiska i. Däremot finns ett flertal belägg för att samerna på vissa villkor upplåtit fiske.

1 Tinget i Jukkasjärvi 20 januari 1682. RA, SH, Renov. dombok, Västernorrlands län nr 3. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v423994.b6990.s689

2 Tinget i Jukkasjärvi 12 februari 1691. RA, SH, Renov. dombok, Västerbottens län nr 2. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v427336.b6810.s668

3 16 juli 1746. Gränskommissionens journal. RA, Diplomatica Danica, stora norska gränskommissionen.

Nybyggen på kenttäplatser

En viktig del i LTU- rapporten (bland annat s. 64) är att platser som utnyttjats säsongsvis av tornedalingar övergick till att bli fasta bosättningar. Särskilt lyfter forskarna fram de så kallade *kenttä*-platserna, tillfälliga boplatser som nyttjats för säsongsvisa fiskefärder. Säkert har sådana ofta utvecklats till fasta bosättningar.

Att det skulle ha skett inom eller i anslutning till Talma samebys nuvarande byområde före 1750 finns det dock inga belägg för. Ovan har vi i detalj utrett vad som är känt om varje nybygges anläggning. Om Kuoksus tillkomst vet vi inte mycket, förutom att selet vid vilket nybygget anlades, Kuoksusuanto, inte var något av de träsk som bönder från Torneå storsocken skattade för. Det verkar därför osannolikt att Tornebönderna skulle ha haft en *kenttä* där. Vad gäller Soppero så anlades nybygget uppströms Lannavaara, där Torneböndernas översta *kenttä*-plats vid Lainioälven ska ha varit belägen. Jukkasjärvi utsågs av samerna i Siggevara och Tingevara som en lämplig kyrkplats. Kurravaara anlades där det fanns ett vattendrag lämpligt för en hytta.

Endast när det gäller Vittangi finns en uppgift om att nybygget anlades på en *kenttä* – men det rörde sig om en ”lappkänta”, alltså ett samiskt fiskeställe.[4] Enligt den lokala traditionen var det en fiskarsame vid namn Kapuri som bodde på Kenttäniemi vid den tid då nybygget Vittangi anlades.[5] Man får alltså hålla i minne att *kenttä* även kan avse platser som ”anlagts av landets urinvånare, lappen”.[6]

Det finns kort sagt inga indikationer på att bönderna från Tornedalen skulle ha haft anledning att anlägga *kenttä*-platser inom det område som berörs av Talma samebys stämning av staten.

För övrigt kan det vara intressant att återvända till Samuli Paulaharjus redogörelse för hur fisket i Torneträsk gick till under senare delen av 1800-talet. Jukkasjärviborna berättade att vädret under dessa turer var en plåga, särskilt på hösten: ”Här fanns varken fiskepörten eller ens torvkojor att söka skydd i. Men av ett segel – som var hoptråcklat av gamla säckar – reste man ett halvtält på slanor, *laukupuoli* kallat, där man kunde ligga vid en lägereld under nätterna och vilostunder och de värsta ovädren, ofta rysande i kölden”. Några *kenttä*-platser med kojor eller bodar hade man alltså inte. Fisktunnorna lämnades kvar vid forsnacken i Tarra eller Vakkokoski med ett stenröse över så att inte järvar skulle komma åt fisken. När det så blev snöföre for man upp och hämtade tunnorna.[7] Med detta vill vi inte hävda att nybyggarna aldrig anlade *kenttä*-platser utan bara visa på att det inte nödvändigtvis skedde, även om man fiskade.

Inom det område som berörs av Talma samebys stämning av staten finns inget exempel på att bönder från Tornedalen eller nybyggare haft någon *kenttä* före 1800. Därmed finns det inte heller någon fast bosättning som utvecklats från en sådan *kenttä*.

4 Tinget i Jukkasjärvi 13 januari 1737. RA, SH, Renov. dombok, Norrbottens län nr 20. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v908998.b6550.s650

5 Hanno, C.-U. (1977). *Vittangi*, s. 10.

6 Wanhainen, W. L. (1941). Kenttä-systemet. *Tornedalen* 1941 (10), s. 419–424.

7 Paulaharju, S. (1966). *Ödebygdsfolk*, s. 61f.

Tidiga nybyggen

Vår noggranna genomgång av källmaterialet visar att det första nybygget i Torne lappmark var Kuoksu, som tillkom runt 1636. I närheten av Talma samebys nuvarande byområde finns inga tecken på fast bosättning förrän prästen flyttade till Jukkasjärvi 1675. Vittangi och Soppero anlades kort därefter.

LTU-forskarna skriver emellertid i sin sammanfattning (pdf-sida 4): ”Från och med 1600-talet finns insynade nybyggen i *Området*, men mycket tyder på att fast bosättning, utöver temporär och semipermanent bosättning, funnits redan tidigare.” Vad som avses med detta ”mycket” har vi inte lyckats utröna. Det verkar också osannolikt att det skulle ha funnits *insynade* nybyggen på 1600-talet med tanke på att det inte fanns något insyningsförfarande under denna tid. Innan lappmarksplakaten utfärdades 1673 och 1695 fanns överhuvudtaget inget regelverk kring nybyggen i lappmarkerna, och plakaten hade inte heller mycket att erbjuda i den vägen. Det tidigaste exempel vi hittat på insyning av ett nybygge i någon av de svenska lappmarkerna är från 1704, då ett torpställe på Åsele prästbords land behandlades av häradsrätten.[1] Det är först i och med 1749 års lappmarksreglemente som ett formellt insyningsförfarande införs.[2]

LTU-forskarna verkar dock inte bygga sin slutsats på belägg utan på frånvaro av belägg. De skriver i rapporten (s. 63): ”Att insyning inte utfördes tidigare betyder heller inte att inga nybyggen fanns i *Området* före insyningen ägde rum, utan snarare att denna typ av ekonomisk förvaltning och kontroll inte fanns före 1600-talet i *Området*. Tidpunkten i insyningsprotokollen för anläggandet av *Områdets* nybyggen motsvara [sic] alltså inte nödvändningsvis [sic] den tidpunkt då de anlades, utan när de insynades. Nybyggena kan alltså ha funnits långt innan insyning skett.” Som referens anför man Filip Hultblads avhandling om Jokkmokk, s. 154–155. Tyvärr har forskarna inte tagit till sig hans konstaterande: ”Sannolikheten för oöverensstämmelser av dessa slag är dock ej så stor, som det kan synas”.[3] Det bör också påpekas att även om Hultblad säkert har rätt i att de uppbördsböcker som han gått igenom inte innehåller tydliga angivelser av vilka som var nybyggare förrän vid 1700-talets mitt så gäller detta inte Jukkasjärvi socken. Här finns särskilda längder över nybyggarna från och med 1698.[4]

Avsaknad av syneinstrument är inte heller detsamma som avsaknad av kunskap om nybyggeskolonisationens förlopp. Som Filip Hultblad förklarar i ovannämnda avsnitt fanns det ett starkt incitament för nybyggare att förr eller senare söka tillstånd för sin anläggning, eftersom denne annars riskerade att få se sin mark övertas av någon annan. I många fall utfördes anläggningssyner (det som i våra källor kallas för husesyner) vid ett senare skede då nedlagt arbete redovisades utförligt. Dessutom dyker nybyggarna förr eller senare upp som sådana i kyrkböckerna.[5]

Vi har själva gått igenom så mycket källmaterial från alla de svenska lappmarkerna att vi vet att det från och med mitten av 1500-talet finns skattlängder där alla som kunde betala skatt registrerades. Var skattebetalarna hörde hemma framgår inte alltid, men familjer kan vanligtvis följas framåt i tiden och så småningom kopplas samman med en plats. I inget fall har det hittills kunnat visas att andra än samer förekommit i 1500-talets skattelängder från lappmarkerna. Under 1600-talet, när icke-samiska nybyggare börjar slå sig ned, återfinns de till en början som skattebetalare inom lappbyarna, men snart nog framkommer uppgifter om var de är bosatta. Dessutom bidrar uppgifter från andra källor med information.

Viktiga sådana källor är tingsprotokoll, där man från och med slutet av 1600-talet finner notiser om personer som fick rätt att ta upp nybyggen med hänvisning till 1673 och 1695 års lappmarksplakat, utan att detta föregicks av någon syneförrättning. I protokollen finns förstås också tvister dokumenterade. Vidare dyker nybyggare upp som nämndemän ganska snart efter att de första nybyggena anlagts i lappmarkerna. Både 1741 och 1759 förtecknas dessutom samtliga nybyggare i särskilda mantalslängder.

När det gäller området inom och i anslutning till Talma samebys nuvarande byområde är historiken faktiskt anmärkningsvärt väl känd. Tillkomsten för samtliga relevanta hemman som tas upp i mantalslängden 1800 kan dateras nästan på året, och för i stort sett samtliga finns också protokoll, antingen från insyningsförfarandet eller från en senare husesyn, som i detalj visar vilka marker och vatten som brukades. Kartor saknas visserligen i stor utsträckning, men omkring 1830 upprättades en fullständig översikt över alla hemmans slåttermarker.

1 Tinget i Åsele 29 december 1704. RA, SH, Renov. dombok, Västernorrlands län nr 22. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v494169.b5760.s568

2 Arell, N. (1979). *Kolonisationen i Lappmarken*.

3 Hultblad, F. (1968). *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, s. 155.

4 Nybyggare i Torneå lappmark och Jukkasjärvi pastorat. Jord- och uppbördsbok över Torneå och Kemi lappmarker 1698. RA, Mantalslängder Västerbottens län. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0001793_00132

5 Hultblad, F. (1968). *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, s. 155.

Rent hypotetiskt kan det förstås ha funnits någon enstöring som slagit sig ned i lappmarken utan att detta någonsin blivit dokumenterat, men denne skulle då aldrig ha kunnat visa sig på marknaden och inte heller kunnat gifta sig, döpa sina barn eller på annat sätt utnyttja kyrkans tjänster. En förutsättning för att nybygget skulle ha förblivit okänt för myndigheterna är dessutom att det inte heller senare givit upphov till någon bebyggelse. Ett så hypotetiskt scenario har knappast utgjort en bärande del av lappmarkernas kolonisationshistoria, inte ens i Torne lappmark.

Att det skulle ha funnits nybyggen som inte lämnat spår i källorna är något som varken kan bevisas eller motbevisas. Men om LTU-forskarna verkligen menar att det inom Talma samebys nuvarande byområde funnits en fast nybyggarbosättning före 1600 borde de kunna säga något om var dessa bosättningar varit belägna. Om resonemanget enbart är hypotetiskt duger det inte som underlag för några trovärdiga slutsatser.

Vittangijärvis tillkomsthistoria

Men hur är det då med Vittangijärvi, det nybygge som emellanåt nämns som exempel på en tidig bosättning? LTU-forskarna skriver (s. 107): ”De första skriftliga källorna som nämner Vittangijärvi och Sevuvuoma som boställen, är skattelängder daterade 1559. Ytterligare tillfällen då orterna nämns är åren 1568, 1576, 1594, 1595 samt i 1599 års skattelängder (Ruong 1937, s. 64–65.). Två andra närbelägna boplatser, vilka nämns i samma skattelängder, är Sekkujärvi och Rienakajärvi. Dessa ligger samtliga inom en dagsmarsch avstånd från varandra och har förmodligen haft en näraliggande koppling.”

Den angivna referensen säger emellertid ingenting om boställen. Den redovisar de fisketräsk för vilka *samer* i Siggevara och Tingevara skattade enligt fogdarnas register (jämför vår karta på sidan 34). Om samerna hade fasta boställen vid de angivna sjöarna vet vi inte. Förmodligen inte; i vår tidigare forskning har vi sett att samer som baserat sin försörjning på insjöfiske flyttat mellan flera olika fiskevatten under året beroende på fiskarternas lektider.[1]

Men eftersom forskarna framhåller bosättningen vid Vázášjávri eller Vittangijärvi som ”ett exempel på när en kenttäplats övergått till fast bosättning” (s. 107) menar man kanske att det inte var samer utan Tornedalsbönder som utsträckte sina fisketurer hit och så småningom etablerade en fast bosättning. Ingen av ovannämnda sjöar nämns emellertid i registren över de träsk som bönder från Torneå storsocken skattade för. Det finns heller inga andra belägg för att dessa sjöar skulle ha utgjort en del av Torneböndernas utmarksbruk, än mindre för att dessa bönder skulle ha haft några kenttäplatser där eller att de skulle ha tagit upp något tidigt nybygge.

Rapportens avsnitt om Vittangijärvi bygger nästan ordagrant på en artikel av Curt Persson från 2009.[2] Eftersom en av oss (Gudrun Norstedt) intresserade sig för saken redan innan vi fick uppdraget att skriva detta sakkunnigutlåtande ställde hon i december 2023 via mejl en fråga till Curt Persson om varifrån uppgifterna om kenttäplatsen vid Vittangijärvi kom. Curt svarade att han tillsammans med författaren Gunnar Kieri hade besökt Vittangijärvi på 1980-talet och då träffat gårdsägaren, som berättat ”att den del av Pessasläkten som migrerade till Vittangijärvi sökte sig till familjens sedan generationer tillbaka använda Kenttäplats.”[3] Vi tycker inte att denna enda uppgift räcker som belägg för vad som ska ha skett flera hundra år tidigare.

Även författaren Åke Barck uppger att ”Vittangijärvi (…) tidigt lockade till sig besökare långväga ifrån. Tornedalens bönder kunde göra fiskefärder som sträckte sig 20–25 mil in i ödemarkerna. Fiskeplatserna de lade under sig kallades kenttäs (...) Vittangijärvi bör ha varit en flitigt utnyttjad kenttäsjö.” Inte heller Barck presenterar emellertid något belägg för att Tornedalens bönder skulle ha haft någon kenttä vid Vázášjávri. Barck tillåter sig åtminstone att tvivla på att familjen från Pessalompolo hade haft en kenttäsjö så avlägsen som Vázášjávri.[4]

Kanske har Barck hämtat sin uppgift om kenttäplatsen vid Vittangijärvi från den roman där Gunnar Kieri använde sig av det stoff han samlat in, *När tranorna vänder åter*. Kieri berättar där om en man och en kvinna som bosätter sig vid Vittangijärvi på 1730-talet. De väljer platsen eftersom kvinnans morbror länge haft sitt fiskevatten och sin kenttäplats här, 30 mil från hembyn. De jagar vildren tillsammans med bland annat män från Kurravaara.[5] Inget av detta har stöd i källorna, men som skönlitterär författare har Gunnar Kieri förstås sin fulla frihet att berätta historien på det sätt han önskar.

Som vi visat i vår utredning av Vittangijärvi finns inga belägg för vare sig kenttäplatser utnyttjade av tornedalingar eller några fasta bosättningar i området före mitten av 1800-talet, när den finskspråkiga familjen Pessa från Pessalombolo i Ylitornio tog upp ett nybygge där. Vittangijärvi kan därför inte anföras

1 Norstedt, G. & Östlund, L. (2016). Fish or reindeer? *Arct. Anthropol.* 53 (1), s. 22–36.
2 Persson, C. (2009). Puolimatkassa Ruijaan. *Norrbotten*, s. 160–185.
3 Curt Persson i mejl till Gudrun Norstedt 2023-12-08.
4 Barck, Å. (2002). *Kirunas byar*, s. 242f.
5 Kieri, G. (1998). *När tranorna vänder åter*.

som ett exempel på ”de tidiga bosättningarna i lågfjällsområdet”.

Samiska nybyggare

Nybyggen i lappmarkerna upptogs inte sällan av samer. Andelen samiska nybyggare skiljer sig emellertid starkt mellan olika tidsperioder och områden. Så har exempelvis Filip Hultblad visat att andelen samer i den bofasta befolkningen i Jokkmokks socken var nära noll såväl 1759 som 1780. Därefter ökade andelen bofasta samer för att under 1800-talet stabilisera sig på en relativt låg nivå, samtidigt som den icke-samiska bofasta befolkningen fortsatte att växa.[1] När det gäller Arvidsjaurs socken har Erik Bylund visat att 13 av de 14 bebyggelseenheter som etablerades före 1780 upptogs av nybyggare som flyttat in från svenskbygder, främst från Skellefteå och Norsjö socknar. Bland nybyggarna i Arjeplogs socken fanns en betydligt större andel samer.[2]

LTU-forskarna skriver: ”Också i Jukkasjärvi finns exempel på samiska nybyggare, kanske de allra första i anslutning till nuvarande Gabna och Talma samebyars område. Ett av de tidigaste dokumenterade nybyggena i Sautusjärvi är av samisk härkomst.” (s. 70). Detta nybygge diskuterades vid tinget den 18 januari 1693. Där framkom samen Olof Mickelsson Törnqvist och besvärade sig över att Per Persson i Siggevara hade åbott och brukat Olof Mickelssons arveägor i ”Sautosvåma” i 28 års tid utan att betala någon skatt för det. Nu hade Per Persson flyttat till Tärendö och Olof Mickelsson ville återta Sautusvåma. Rätten konstaterade att Olof Mickelsson var den rätte arvingen till landet, varför han fick överta det under förutsättning att han ersatte Per Persson för de hus som han byggt.[3]

Det Sautusvåma som avses ligger emellertid inte vid Sautusjärvi i Jukkasjärvi socken utan vid *Soutujärvi* i nuvarande Gällivare kommun. Historiken bakom detta gamla nybygge är väl känd.[4] LTU-forskarna tycks helt enkelt ha förväxlat Soutujärvi med Sautusjärvi.

Vår undersökning visar att samtliga nybyggare som före 1800 varit verksamma i eller i anslutning till det område som berörs av Talma samebys stämning av staten kom från områden utanför lappmarkerna, mestadels från etablerade byar i Övertorneå socken, ibland från mer fjärran trakter. Ingen av männen var same. Vad gäller hustrurnas bakgrund är den ibland svårare att klarlägga, men det finns i varje fall inget belägg för att någon av dem skulle ha varit same.

Nybyggarnas utslåtter

Vid vår genomgång av kartor, domstolsprotokoll, avvittringshandlingar och lagaskifteshandlingar har vi inte kunnat hitta ett enda otvetydigt belägg för att någon av de slåtterängar som brukades före 1750 låg inom Talma samebys nuvarande byområde. Det första belägget för en sådan äng dateras till 1751, när Fougt insynade ängen vid Tolppavuopio vid Lulip Vuolusjávri under Kurravaara bruksnybygge. Idag ligger området på privatägd mark. Därefter utökades antalet slåttermarker betydligt, men nästan samtliga ligger idag på privatägd mark eller på allmänning och berörs därmed inte av Talma samebys stämning av staten. Det enda undantag vi kunnat hitta är den slåttermark vid Vieksalahti som möjligen kan ha varit i bruk före 1750 och som idag ligger på en fastighet som står under statens omedelbara disposition.

LTU-forskarna hävdar emellertid (s. 95) att ”åren 1600–1709 präglades alltså *Området*” av bland annat ”nybyggare som bedrev myrslåtter”. Den angivna tidsramen förefaller vara en anpassning till Nils Arells periodindelning. Inget av de fåtaliga exempel på ängesland som Arell nämner från denna period berör emellertid Jukkasjärvi socken, än mindre Talma samebys område.

I LTU-rapporten finns också en karta (sid 80, fig 10) som sägs visa ”slåttermyrar inom *Området* som var i bruk från 1600-talet”. Orange markeringar sägs avse ”slåtterängar 1711 bekräftade”, närmare bestämt ”slåttermyrar som tillhörde och användes av prästbostället i Jukkasjärvi från 1600-talet = Wacko ängar”. Gröna markeringar sägs avse ”slåtterängar tidigmodern tid antagna”.

Vakko ängar har vi diskuterat ovan (se sidan 51 och framåt). Vi delar uppfattningen att dessa rika slåttermarker mycket väl kan ha använts av prästen i Jukkasjärvi redan i slutet av 1600-talet. Däremot förstår vi inte hur LTU-forskarna kan hävda att alla de våtmarker som på kartan markerats med orange punkter skulle vara en del av Vakko. Ändå har vi läst samma källa från tinget 1711, då kyrkoherden stämde två samer för att deras renar föregående höst ätit upp hans hö vid Vakko. Av senare källor framgår tydligt

1 Hultblad, F. (1968). *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, s. 192ff.

2 Bylund, E. (1956). *Koloniseringen av Pite lappmark*, s. 85f samt plansch I.

3 Tinget i Jukkasjärvi 18 januari 1693. RA, SH, Renov. dombok, Västerbottens län nr 4. https://www.arkivdigital.se/aid/show/v427338.b7050.s695

4 Exempelvis: Kuoksu, E. (2011b). *Nybyggarslägter i Torne Lappmark*, s. 228; Forsström, G. & Strand, B. (1977). *Gällivare kommun*, s. 120; Tenerz, H. (1962). *Ur Norrbottens finnbygds historia*, s. 272; Hoppe, G. (1944). Den äldsta fasta bosättningen i Norrbottens läns lappmarker. *Geografiska studier tillägnade John Frödin*, s. 84.

att Vakko avser ett område vid Rávttaseatnus utflöde i Torneälven, nedanför forsen Kutukoski. De historiska kartor som visas i LTU-rapporten – dels kartan över prästbordets ängsmarker från 1796, dels avvittringskartan från 1887 – visar också just detta område, även om den sistnämnda kartan huvudsakligen redovisar de ängar som hörde till Kurravaara by, alltså uppströms Kutukoski.

Vakko ängar ligger således på Torneälvens södra sida, utanför Talma samebys nuvarande byområde. Det är med andra ord felaktigt att hävda att de skulle ligga inom *Området* som det definieras av LTU-forskarna.

Varför forskarna anser sig kunna dra slutsatsen att Vakko äng också skulle omfatta våtmarker kring Geanttajávri, vid Alajávri med mera har vi inte kunnat förstå. Kring Geanttajávri har vi inte ens på avvittrings- och lagaskifteskartorna hittat belägg för slåtter, inte heller i Kurravaara ortnamnsförenings publikation. Detsamma gäller vid Alajávri, där det närmaste vi kommer är den slåtteräng som insynades på Vakonmuotka 1780 för Mats Matssons nybygge i Kurravaara, alltså långt efter 1711.

På en annan karta i LTU-rapporten (s. 81, fig. 11), markeras ”slåttermarker tidigmodern tid antagna” över hela Talma samebys nuvarande byområde. Även inför denna karta ställer vi oss frågande. På kartan markeras en mängd ”antagna” slåttermarker kring Lulip Vuolusjávri där vi bara kunnat hitta några få i källorna. Kring Maitasjärvi, där tre prickar utsatts, har vi överhuvudtaget inte hittat några uppgifter om slåtter. På vilka grunder dessa våtmarker kan ”antas” ha varit slåtterängar framgår inte i LTU-rapporten.

När det gäller omfattningen av nybyggarnas utslåtter generellt skriver LTU-forskarna (s. 79): ”Givet den omfattande utbredningen av slåttermyrar om [sic] framkommer i kartor över *Området*, vilka producerades i samband med avvittring och laga skiftet i *Området* under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, är det rimligt att anta att myrslåttern under tidigmodern tid i *Området* omfattat fler myrmarker än Wacko ängar.” Staten uttrycker sig på liknande sätt: ”Den omfattande utbredningen av ströängar i området vid tidpunkten för laga skiftet, som ägde rum i området mellan 1912-1925, gör det rimligt att anta att myrslåttern var väl utbredd i området även under den tid då hävdvunna rätten påstås ha upparbetats”[1]

Det är naturligtvis riktigt att det funnits fler slåttermarker än Vakko ängar. Men det går inte att dra slutsatser bakåt i tiden från de kartor som upprättades vid avvittringen och laga skiftet. Som exempel kan nämnas att det i Vittangi under 1700-talet som mest fanns tre hemman. På 1890-talet, när avvittringen genomfördes, hade antalet växt till 48.[2] Det säger sig självt att 48 hemman behövde betydligt fler slåtterängar och fiskevatten än tre. De kartor som upprättades vid avvittringen och det efterföljande laga skiftet återspeglar en helt annan situation än den som rådde under 1700-talet.

Våra noggranna analyser av byarnas markanvändning visar tydligt att slåttermarkerna togs i anspråk genom en stegvis process. I slutet av 1800-talet, när avvittringskartor och lagaskifteskartor upprättades, utnyttjades mångdubbelt fler slåttermarker än vid mitten av 1700-talet, och höet hämtades också från betydligt längre avstånd. Detta stämmer mycket väl överens med hur processen gick till i Degerfors by i Västerbotten (se sidan 22). De tre första egentliga nybyggena i vår undersökning, Kuoksu, Vittangi och Soppero, ligger samtliga vid sel med holmar, flacka stränder, avor och vikar där hö av god kvalitet kunde skördas på nära håll. Dessa platser valdes säkerligen just av den anledningen. När det gäller Vittangi tillhandahöll dessutom Ounosjokis och Vittangiälvens stränder ytterligare rika slåttermarker. Avlägsna myrar var inte förstahandsvalet, i Jukkasjärvi lika lite som i Degerfors.

Jukkasjärvi kyrkby anlades på en plats som valdes av samerna som lämplig vintersamlingsplats och ligger betydligt sämre till med avseende på naturhö. Redan tidigt valde kyrkoherden därför att åka ända till Vakko, nästan tre mil uppströms i Torneälven, för att skörda hö. Ännu 1764 var Vakko den av prästbordets ängar som gav överlägset störst avkastning, tio renlass, och dessutom kunde slås årligen. Prästbordet förfogade även över några myrängar som gav sex renlass, bland annat Kauppisenvuoma och Vierikkojänkkä, men dessa kunde inte slås oftare än vartannat år, helst vart tredje.[3] Vakko var sannerligen värd en resa. Men ingen annan av prästbordets slåttermarker låg så långt bort.

En intressant detalj är att nybyggarna i anslutning till Talma samebys nuvarande byområde tidigt började sänka sjöar för att få bättre slåttermarker. År 1777 gick kyrkoherden och skolmästaren i Jukkasjärvi ihop om att sänka sin närmaste sjö, Sautusjärvi, genom att fördjupa utloppsbäcken. Flera sänkningar av andra sjöar utfördes senare. På så sätt ökade man

1 Justitiekanslern (2023). *Statens yttrande 21 december 2023 i mål nr T 335-22; Talma sameby ./. staten genom Justitiekanslern*, s. 22, punkt 68.

2 Förslag till skattläggning och områdestilldelning för Vittangi uti Jukkasjärvi socken, upprättat vid allmän avvittring år 1893–1895. LM, akt 25-kij-18:63.

3 Tinget i Jukkasjärvi 10 februari 1764. Bilaga 34. RA, JTH, dombok 1751–1768. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0105006_00268

sin tillgång på hö utan att behöva ta i anspråk mer avlägset belägna och kanske sämre slåttermarker.

Men det finns alltså inget stöd för att nybyggare skulle ha bedrivit myrslåtter inom Talma samebys nuvarande byområde före 1750, än mindre före 1709, som LTU-forskarna hävdar.

Nybyggarnas fiske och jakt

De äldsta belägg som visar vilka fiskevatten som nybyggarna brukade kommer från domböckerna. Efter lappmarksreglementets införande 1749 sker insyning av alla nybyggen, och då får vi också en tydligare bild av fiskevattnens fördelning. Precis som med slåttermarkerna får man utgå från att nybyggarna gjorde en avvägning mellan hur givande ett fiske var och hur långt bort det var beläget. När bruksnybygget Kurravaara insynades 1751 angavs tre fiskevatten, ”inom ½ mil ifrån besagda nybygge belägne”. När Jukkasjärvi prästbords fiskevatten dokumenterades 1764 låg dessa också väl samlade kring kyrkbyn. När det andra nybygget i Kurravaara insynades 1780 fick man delvis söka sig till mer avlägsna fiskevatten än för det första nybygget, men alla fisken låg ändå inom en mils radie. Den ende som under den studerade perioden insynade fiskevatten riktigt långt bort var Daniel Engelmark, som ämnade bedriva husbehovsfiske inte bara ”uti Torneå älv samt angränsande insjöar” utan även i Kaalasjärvi och Rakkurijärvi, omkring tre mil från nybygget.

Utöver detta har vi bara hittat en enda uppgift om långväga fiskeexpeditioner före 1750, nämligen den om fiske i Torneträsks nedersta del.

Om jaktmarker finns ännu färre belägg. Domboken visar att kyrkoherden i Jukkasjärvi 1738 hade flakaland vid Puimoisenvaara ett par kilometer från prästgården. När brukspatron Fougt insynade sitt nybygge i Kurravaara 1751 medtogs flakaländer på tre berg och ett par stränder i omgivningarna, som längst ungefär fyra kilometer bort. I källorna finns också uppgifter om att vildren fångats med *hangas* som sattes upp längre från byarna. När det gäller Talma samebys nuvarande byområde ovan odlingsgränsen finns dock inga belägg för att detta skett före 1800-talets andra hälft.

Vi kan därmed inte hålla med LTU-forskarna om att när jordbruksbosättningar etablerades i Torne lappmark kunde ”fiskevatten och jaktmarker (…) ligga långt ifrån byar och hemman” (s. 71). I stort sett alla belägg vi kunnat hitta för jakt och fiske rör marker och vatten i närheten av bosättningarna. Vilket ju är helt naturligt – varför skulle nybyggarna söka sig längre bort än nödvändigt? För övrigt blev det i och med 1749 års lappmarksreglemente förbjudet för nybyggare att jaga längre än en halv mil från gården.

Det verkar däremot rimligt att långväga jakt och fiske blev vanligare i senare tid när befolkningen växte och konkurrensen om resurserna hårdnade.

Nybyggarnas renskötsel

Nybyggarna i Torne lappmark och på många andra håll har i stor utsträckning varit renägare. Om inte annat framgår det av syneprotokollen där avkastningen av ängarna räknaades i renlass. Höet hämtades nämligen hem på snöföre med ren och ackja eller kälke. De fåtaliga bouppteckningarna efter tidiga nybyggare brukar också ta upp renar, exempelvis efter Mats Matsson i Kurravaara, som vid sin död var ägare av totalt nio stycken. Renar var oumbärliga för att transportera såväl människor som varor genom ett landskap som saknade vägar och som under den långa vintern täcktes av snö och is.

Nybyggarnas renar sköttes vanligen av renskötande samer. Detta förekom redan tidigt, vilket framgår av tvister som tagits upp vid tinget. Nybyggaren Henrik Jönsson i Soppero lämnade i april 1732 fem skötesrenar till samerna Olof och Lars Tomasson Kurrak och fick dem tillbaka vid allhelgonatid. Sannolikt hade renarna vistats vid den norska kusten under sommaren tillsammans med samernas egna renar. Från 1769 finns också en uppgift om att samen Jon Nilsson Magga tagit hand om en vajkalv som ägdes av Henrik Jönssons son Johan (se sidan 48).

Från senare tid finns mer utförliga uppgifter om detta. Så skriver exempelvis J.W. Zetterstedt i sin reseskildring från Jukkasjärvi 1822: ”Pastor har 30 Renar, och varje Nybyggare underhåller även ett visst, ehuru vanligen obetydligt antal av dessa djur; de lämnas om sommaren till fjällappars skötsel, och dessa föra renarne med sig opp på fjällryggen och till nordhavet.”[1]

Däremot har vi inte hittat mycket som tyder på att nybyggarna skulle ha bedrivit någon egen renskötsel över större landområden. Det som möjligen skulle kunna tolkas i den vägen är att fyra berg inkluderades som renbetesmarker när Hans Hansson och Hannun-Jussa insynade nybyggen i Kurravaara 1794. Tre av deras gemensamma renbetesberg låg nära byn mellan Torneälven och Rautasälven medan det fjärde låg strax söder om Rávdojávri en bra bit norrut (se sidan 68). Dessa exempel ligger inte inom Talma samebys nuvarande byområde och berörs alltså inte av

1 Zetterstedt, J.W. (1822a). *Resa genom Sveriges och Norges lappmarker 1*, s. 219.

samebyns stämning av staten, men vi tycker ändå att de är intressanta att redovisa.

Vi har inte hittat några dokumenterade renbeteskonflikter mellan nybyggare och renskötande samer, vilket borde ha förekommit om det varit vanligt att nybyggarna själva bedrev renskötsel. Det närmaste i den vägen som vi kunnat hitta rör renbetet på Luspavaara och Sautusvaara 1777, eftersom dessa berg till följd av skogseldar var snart sagt de enda där prästerna, borgerskapet och allmogen kunde finna bete för sina körrenar under marknaderna och kyrkhelgerna. Tingsmenigheten kom därför överens om att dessa berg skulle fredas och ingen same ”bo eller ligga med sina renhjordar” där under andra tider.[1]

Däremot verkar det inte ha varit vanligt att nybyggare hade insynade renbetesmarker. Vi har inte sett några andra exempel på det än de två syneinstrumenten från Kurravaara. Det vanliga var att nybyggarna lämnade sina renar i samernas vård. Att nybyggarna var renägare innebar alltså inte att de också var renskötare.

Malmutvinningens omfattning

Vad gäller effekterna av malmbrytningen och smältningen i eller i anslutning till Talma samebys nuvarande byområde menar LTU-forskarna (s. 113) att markanvändningen vid Vuolusjoki och Rágesvárri var ”mycket betydande under en lång period”. Möjligen innefattas även Pahtavaara och Leppäkoski i den bedömningen, men texten är oklar på den punkten. De enda årtal som nämns i rapporten i detta sammanhang är 1670 och 1755, varför man kan få uppfattningen att verksamheten var igång oavbrutet under hela denna period.

Som framgått av vår utredning var de troligaste verksamhetsperioderna i Pahtavaara 1668–71, i Rágesvárri 1683–84 och 1749–50, i Leppäkoski 1669–71 och i Vuolusjoki 1700–03 samt 1752–54 (möjligen 1755). Det rör sig alltså endast om några års drift på varje ställe, som längst sju–åtta år i Vuolusjoki. Vi skulle inte kalla det för ”en lång period”.

Huruvida markanvändningen var ”mycket betydande” är svårare att avgöra. Såsom framgick på sidan 74 uppgavs 1699 att två kolmilor om 60–70 stavrum hade rests för att producera kol som skulle transporteras till Skáŋgalanjávri.[2] Det är oklart hur mycket ved som gick åt till dessa milor – LTU-forskarna uppger (s. 113) att ett stavrum motsvarade 5,64 m^3. Det finns dock olika uppgifter om detta. När det gällde Stora Kopparberget beslöts 1628 att ett stavrum skulle vara 3½x3½x1 alnar, det vill säga 2,56 m^3. År 1649 bestämdes för det nyupprättade Vedkompaniet att stavrummet skulle hålla 3x3x1 alnar, således 1,30 m^3. Detta mått ska sedan ha gällt långt fram i tiden.[3] Eftersom LTU-forskarna inte anger någon källa till sin uppgift om stavrumsmåttets storlek är den svår att värdera.

Med hjälp av ovannämnda uppgifter om mängden producerad råkoppar, i kombination med de mätningar av malmernas kopparhalt som anges i samma källor, skulle man kanske kunna räkna ut hur mycket malm som bröts och hur mycket ved och kol som gick åt för smältningen i dels Leppäkoski, dels Vuolusjoki. Det är emellertid en beräkning som vi inte ska ge oss på just nu.

LTU-forskarna har inte heller gjort det, men hävdar ändå (s. 113) att spåren kvarstod i det omgivande landskapet under ”mycket lång tid” efter att bergsbruket kring Kurravaara avslutats omkring 1755. De styrker detta med hänvisning till två referenser. Den ena, ”Sadin 1699” (ska troligen vara Barthold Sadelin, som var bergmästare 1691–1722), kan dock inte ha haft något att säga om förhållandena efter 1755. Den andra, ”Awebro 1989”, har vi gått igenom utan att finna något utlåtande om saken.

LTU-forskarna nämner också att Nuorajärvis stränder 1788 enligt botanisten Samuel Liljeblad var betäckta med pilskogar – ”smärre buskar liksom klippta” – och menar att det med största sannolikhet var ”effekten av bergsbruket och hyttan, som krävt stora mängder brännved”. Vi tror dock inte att strandvegetationen har formats av behovet av brännved. Liljeblad skriver precis samma sak om uddarna vid älven nedströms Jukkasjärvi.[4] Det som Liljeblad kallar för pilskogar, nämligen viden, är en fullt normal vegetation längs en älv vars stränder påverkas både av stora vårflöden och isrivning.

J. W. Zetterstedt, som reste förbi Kurravaara 1821, skriver om skogen vid Nuorajärvi att den ”höjer sig icke mera reslig och skön. Vårdslösheten har dessutom medverkat, att på detta ställe framvisa tavlan av en på samma gång fattig, undertryckt och våldförd natur”. Han förklarar emellertid detta med oförsiktig hantering av eld som orsakat skogsbrand samt med tanklös getning (vallning av djur).[5]

Några belägg för en mer omfattande och kvarstående påverkan på naturen av hyttan vid Vuolusjoki har vi alltså inte funnit. För närvarande bedömer vi

1 Tinget i Jukkasjärvi 12 februari 1777. Larsen, D. A. & Rauø, K. (1999). *Dombok Jukkasjärvi tinglag. 1768–1777*, s. 232.

2 Awebro, K. (1989). *Tre gruvfält i norr*, s. 61.

3 Lindroth, S. (1955). *Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget, del 1*, s. 266f.

4 Liljeblad, S., et al. (1994). *Diarium för en lapsk resa 1788*, s. 28f.

5 Zetterstedt, J. W. (1822b). *Resa genom Sveriges och Norges lappmarker 2*, s. 2f.

att det är omöjligt att bedöma vilka långsiktiga effekter på landskapet som de tidiga exploateringarna medförde utöver gruvhål och slaggvarp.

Förutom effekterna av själva industrin måste de som arbetade vid bruket ha varit tvungna att försörja sig själva med mat. Vid Vittangiälven, 15 km nedströms Leppäkoski, finns en plats som kallas för Herranmukka, Herrarnas krök, som långt in på 1900-talet använts för slåtter. Namnet har tolkats som att bruksfolket här hade ladugårdar och kor.[1] Vi har emellertid inte kunnat hitta något belägg för detta. En bit uppströms Leppäkoski finns dessutom en myr som heter Pruukijänkkä och som bör ha haft något med bruket att göra. I beskrivningen av kronohemman och nybyggen från omkring 1830 upptas Pruukijänkkä som en myräng under Jukkasjärvi 1 (Stjernströms nybygge).[2] Såväl Herranmukka som merparten av Pruukijänkkä ingår idag i privatägda skiften.

Utifrån ovannämnda källor bedömer vi att det är omöjligt att bedöma omfattningen och intensiteten hos den markanvändning som sammanhänger med malmutvinningen inom det område som berörs av Talma samebys stämning av staten.

Vilar arkeologin på svaga grunder?

Vi vill avsluta diskussionsavsnittet med en liten kommentar om arkeologi. I vår utredning har vi bara hänvisat till arkeologiska lämningar som otvetydigt kan knytas till en viss verksamhet, främst malmbrytning och malmbearbetning. LTU-forskarna har inte heller inkluderat arkeologiska lämningar i någon större utsträckning, men har ändå valt att uttrycka en svepande kritik mot den arkeologiska forskningen som vi vill kommentera.

LTU-forskarna skriver (s. 40): ”Arkeologisk inventering och arkeologisk forskning har haft en tendens att kategorisera arkeologiska fynd som samiska lämningar inom *Området*. Det kan röra sig om fynd såsom barktäkter, torvkåtor, och eldhärdar. Denna kategorisering bygger på svag empirisk grund”. Forskarna säger emellertid ingenting om *varför* de menar att den empiriska grunden i dessa fall skulle vara svag och hänvisar inte heller till några vetenskapliga publikationer som hävdar detta.

Barktäkter, torvkåtor och härdar är exempel på lämningar som har förekommit långt in i modern tid, vilket innebär att det finns både historiska och etnografiska källor som knyter dem till just samer. När det gäller samiska barktäkter hör vi till de forskare som publicerat mest i ämnet och vi är väl insatta i vad källorna säger.[3] Vi har också stor erfarenhet av härdar och vet att de som anses vara av samisk typ framför allt är sådana som anlades i bågstångskåtor, en byggnadskonstruktion som knappast kan kopplas ihop med andra än samer.[4]

Vad beträffar torvkåtor är de i Sverige så sentida att de sällan klassas som fornlämningar – i Talma anses de första torvkåtorna ha byggts vid Bolnoluokta mellan 1885 och 1890 och först därefter i övriga storvisten.[5] Torvkåtor kan ofta knytas till enskilda personer[6], varför en bedömning av innehavarnas etnicitet innebär mindre problem än för de flesta andra lämningar.

Tack vare våra ingående kunskaper om dessa lämningstyper kan vi konstatera att LTU-forskarna inte har något fog för att tala om ”svag empirisk grund”. Läsare med mindre kunskaper har däremot ingen möjlighet att bedöma om påståendet är välgrundat, eftersom det inte motiveras, men får ändå med sig budskapet att arkeologer tenderar att göra tvivelaktiga etniska kategoriseringar till samernas fördel.

1 Kummu, M. (1997). *Gruvor och bruk i norr*, s. 90.

2 Beskrivning över kronohemman och nybyggen i Jukkasjärvi socken 1828–1831. RA, KNL 1813–1836. https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/40009720_00009

3 Se exempelvis följande artiklar med däri anförda referenser: Östlund, L., et al. (2004). Trees for food – a 3000 year record of subarctic plant use. *Antiquity* 78 (300), s. 278–286. https://www.cambridge.org/core/article/trees-for-food-a-3000-year-record-of-subarctic-plant-use/A3A9183B44E1FC67C4FE6C2B9926BB21; Rautio, A.-M., et al. (2013). Nutritional content of Scots Pine inner bark in Northern Fennoscandia. *Econ. Bot*. 67 (4), s. 363–377. https://www.jstor.org/stable/43304374.

4 Se exempelvis följande artiklar med däri anförda referenser: Bergman, I. (1988). Det samiska boplatskomplexet vid Rackträsk, Arjeplog. *Arkeologi i Norr* 1, s. 129–143; Hedman, S.-D. (2003). *Boplatser och offerplatser: ekonomisk strategi och boplatsmönster bland skogssamer 700–1600 AD*; Viklund, B. O. (2004). Samiska härdar i skogslandet. *Tidsspår*.

5 Ruong, I. (1937). *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*, s. 42.

6 Se exempelvis Niia, L. P. & Norstedt, G. (2023). *Gabna sameby i förändringens tid 1890–1940*, s. 173.

Slutsatser

Vi har utrett den konkurrerande markanvändningen inom och i anslutning till det område som berörs av Talma samebys stämning av staten genom att ingående analysera historiska källor och publicerad forskning. Här följer en sammanfattning i punktform av våra slutsatser:

- Det finns inga belägg för att andra än samer utövat någon markanvändning inom det område som berörs av Talma samebys stämning av staten förrän vid mitten av 1500-talet, då de första träskregistren upprättades. Den konkurrerande markanvändningen bestod då av att bönder från Tornedalen fiskade i två sjöar, Savddosjávri och Čohkkirasjávri, som även brukades av lokala samer. Detta fiske tycks ha upplåtits till Tornedalsbönderna av samerna. Dessa båda sjöar berörs bara delvis av stämningen eftersom de idag till största delen ingår i bysamfälligheter.
- Det enda boställe som upptogs inom Talma samebys nuvarande byområde före 1750 var Jukkasjärvi, där befolkningen länge bestod av präst, klockare, skolmästare och länsman. I kringområdet anlades ett fåtal nybyggen 1675–1800, men inget av dem ligger på mark som berörs av Talma samebys stämning av staten.
- Alla nybyggare före 1800 som slog sig ned i närheten av det område som berörs av Talma samebys stämning av staten kom utifrån, framför allt från finsktalande bondefamiljer i Övertorneå socken (inklusive Pajala) men i några fall längre bortifrån.
- Förutom prästen i Jukkasjärvi, som fiskade i sjön Jukkasjärvi från och med slutet av 1600-talet, finns bara enstaka uppgifter om att annan lokalbefolkning än den samiska före 1750 fiskade i vatten som berörs av Talma samebys stämning av staten. Fiskevattnet Vakkojärvi insynades under bruksnybygget i Kurravaara 1751 och kan ha nyttjats tidigare. Detsamma gäller Avvakkojärvi, som insynades av klockaren Johan Henriksson Kemi i Jukkasjärvi 1792. Vidare finns en uppgift från 1746 om att nybyggarna i Jukkasjärvi bedrev höstfiske i den nedre änden av Torneträsk, men vi vet inte på vilka premisser detta skedde. Alla övriga vatten där vi vet att nybyggare fiskade före 1750 ligger idag på privata fastigheter eller inom allmänningar och berörs därmed inte av Talma samebys stämning av staten.
- Det finns inga belägg för att andra än de lokala samerna före 1750 skulle ha jagat på mark som berörs av Talma samebys stämning av staten.
- Det finns inga belägg för att någon före 1750 bedrev slåtter på mark som berörs av Talma samebys stämning av staten. Vi har bara kunnat hitta en slåttermark inom det område som berörs av stämningen som möjligen kan ha brukats före 1750, nämligen Vieksalahti. Dock finns det inget som tyder på att rätt till slåtter medförde rätt till jakt och fiske på 1700-talet.
- Viss malmutvinning har före 1750 ägt rum på mark som berörs av Talma samebys stämning av staten. Det går dock inte att utifrån tillgängliga fakta avgöra vilken inverkan detta haft. Vår bedömning är att inverkan i varje fall inte bestått i konkurrerande markanvändning i form av jakt och fiske.

Ingen forskare har tidigare utifrån primära historiska källor utrett markanvändningen inom denna del av Jukkasjärvi socken med samma noggrannhet som vi. Ändå sammanfaller våra slutsatser i stor utsträckning med tidigare forskning. LTU-forskarna hävdar i sin rapport (s. 150) att det ”tornedalska perspektivet ofta fått stå tillbaka till förmån för ett uteslutande samiskt perspektiv, när lappmarkernas historia ska berättas (…) att skriva lappmarkernas historia utan att inkludera andra än samer är djupt problematiskt”. Det framgår inte vilka arbeten som åsyftas. Dock kan vi konstatera att våra slutsatser är fullt förenliga med citerade verk av exempelvis Walde Lorens Wanhainen, Jouko Vahtola, Ilkka Teerijoki, Petter Antti och Erik Kuoksu, vilka inte är kända för att inta ett samiskt perspektiv.

Vår samlade bedömning är att den konkurrerande markanvändningen, särskilt när det gäller jakt och fiske, av andra än lokala samer varit av obetydlig omfattning före 1750.

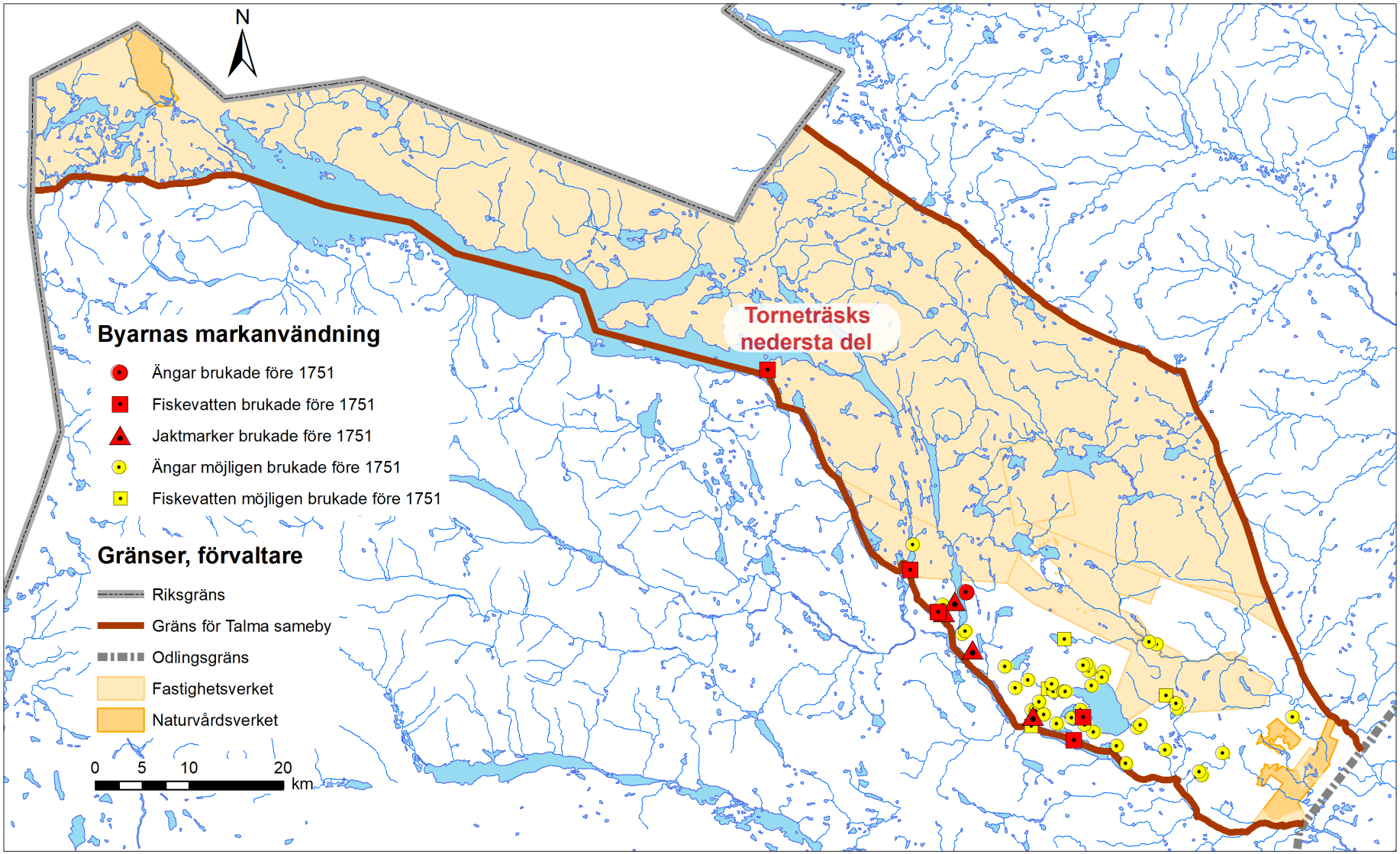

Sammanställning av vår utrednings resultat om konkurrerande markanvändning från icke-samiska nybyggare och hemmansägare inom Talma samebys nuvarande byområde ovan odlingsgränsen före 1800. Den absoluta merparten av de ängar, fiskevatten och jaktmarker som brukades eller möjligen brukades före 1751 ligger idag inom fastigheter som ägs av privatpersoner eller allmänningar. De berörs således inte av Talma samebys stämning av staten. Det fåtal undantag vi hittat handlar om fisket i Torneträsks nedersta del, som finns belagt från och med 1746, samt ytterligare några fiskevatten och ängsmarker som redovisas på nästa sida. Underlagsdata ©Lantmäteriet.

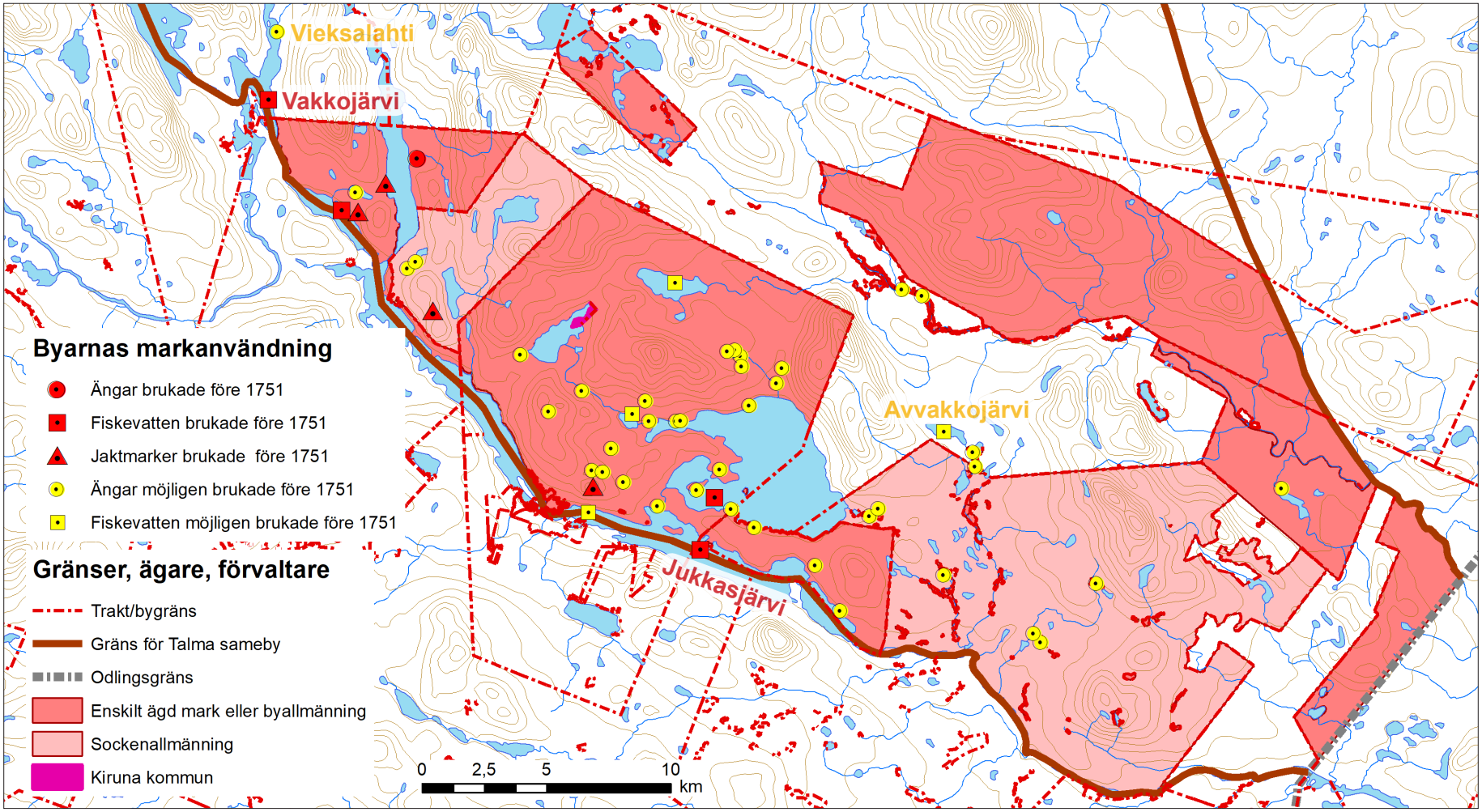

Samma kartbild som på föregående sida, men inzoomad på de privata fastigheterna och allmänningarna. ***Jukkasjärvi*** *är till största delen samfällt vatten inom Jukkasjärvi och Paksuniemi byar eller hör till sockenallmänningen. Endast den fastighet som skjuter in från söder (under ordet "Jukkasjärvi") förvaltas av Fastighetsverket, och den del som ligger inom Talma samebys nuvarande gräns är så smal att den knappt syns på kartan.*

Vakkojärvi *ligger inom en fastighet som förvaltas av Fastighetsverket, förutom den nedersta delen som ingår i en bysamfällighet i Kurravaara.*

Slåttermarken vid ***Vieksalahti*** *insynades 1792. Vi kan inte utesluta att den nyttjats före 1750, men vi bedömer det som mindre sannolikt. Även om vi inte känner till ängens exakta placering bör den ha legat inom det område som nu förvaltas av Fastighetsverket.*

Avvakkojärvi *insynades som fiskesjö 1792, men vi kan inte utesluta att den nyttjades före 1750.*

Notera att ängarna längs Vittangiälven (längs den sydvästra kanten av Soppero utskifte) avgränsades som ströängar vid laga skiftet och idag är privatägda. Detsamma gäller ängarna sydost om Avvakkojärvi. Underlagsdata ©Lantmäteriet.

Arkivkällor

Ájtte, digitaliserat källmaterial

Inskannat och lagrat på cd-skivor.

Direktionen över Lappmarkens ecklesiastikverk, Kungliga brev 1680-1742

Mantalslängd för Lappmarkerna 1741, cd 1140.

Kammarkollegiet tredje provinskontoret Lappmarkens ecklesiastikverk

Uppbörds- och jordeböcker för lappmarkerna 1774–1790, cd 1010.
Uppbörds- och jordeböcker för lappmarkerna 1791–1806, cd 1011.

FRA (Finlands Riksarkiv)

DF (Diplomatarium Fennicum)

Nättjänst för dokument rörande det medeltida Finland, utvecklad och underhållen av finländska Riksarkivet i samarbete med forskarsamfundet. https://df.narc.fi

KB (Kungliga biblioteket)

Orbis arctoi nova et accurata delineatio. Andreas Bureus, 1626. https://www.kb.se/f1700/BuKa_start.htm

LM (Lantmäteriet)

Den 24 maj 2024 stängdes Lantmäteriets webbtjänst Historiska kartor utan förvarning eftersom man upptäckt att viss sekretessbelagd information fanns tillgänglig. Den 5 juni öppnade man tjänsten igen för åren 1628–1873, vilket innebär att samtliga avvittrings- och lagaskifteskartor från Jukkasjärvi socken förblev otillgängliga. Vi hade redan tidigare laddat ned de akter som anges nedan, men har inte kunnat genomföra ytterligare sökningar eller ladda ned högupplösta bilder. Inte heller kan vi infoga länkar till dessa kartor. När denna rapport färdigställdes fanns ännu ingen prognos för när akterna skulle bli fritt tillgängliga igen.

5-kij-18:6. Karta över mätningsdistriktet D [ömse sidor av Torneälven nedströms Jukkasjärvi] uti Jukkasjärvi socken, upprättad för avvittring år 1886 av Axel Orstadius jr, t. f. avvittringslantmätare. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 29 september 1911]

25-kij-18:6. Ägobeskrivning, hävdeförteckning och taxeringslängd till mätningsdistriktet litt. D uti Jukkasjärvi socken, upprättad vid allmän avvittring år 1886–1893.

25-kij-18:8. Karta över mätningsdistriktet Db [söder om Vittangiälven] i Jukkasjärvi socken, kopierad för avvittring år 1892 av J. E. Degerman. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 29 september 1911]
– Ägobeskrivning, hävdeförteckning och taxeringslängd till mätningsdistriktet litt. Db uti Jukkasjärvi socken, upprättad vid allmän avvittring år 1892 och 1908.

25-kij-18:9. Karta över mätningsdistriktet Dc [norr om Vittangiälven] uti Jukkasjärvi socken, sammandragen ur Ekonomiska kartverkets mätningar år 1892 av J. E. Degerman, avvittringslantmätare. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 29 september 1911]
– Ägobeskrivning, hävdeförteckning och taxeringslängd till mätningsdistriktet litt. Dc uti Jukkasjärvi socken, upprättad vid allmän avvittring år 1893 och 1908.

25-kij-18:10. Karta uti 2 delar över mätningsdistriktet E [norr och söder om Jukkasjärvi] uti Jukkasjärvi socken, upprättad med ledning av länets ekonomiska kartverk år 1885 av J. E. Degerman, avvittringslantmätare. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 1 april 1916]
– Ägobeskrivning, hävdeförteckning och taxeringslängd till mätningsdistriktet litt. E uti Jukkasjärvi socken, upprättad vid allmän avvittring år 1885 och 1892.

25-kij-18:11. Karta i två delar över mätningsdistriktet litt. F omfattande Vittangi kyrkoby i Jukkasjärvi socken, upprättad vid avvittring år 1886 av Karl Ulfhjelm, avvittringslantmätare. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 29 september 1911]
– Ägobeskrivning, hävdeförteckning och taxeringslängd till mätningsdistriktet litt. F uti Jukkasjärvi socken, upprättad vid allmän avvittring år 1886–1893.

25-kij-18:18. Karta över mätningsdistriktet Kb [kring Ripakaisenvuoma och Tuolpukkavuoma] uti Jukkasjärvi socken, upprättad för avvittring med ledning av såväl G. M. Svalbes över distriktet upprättade karta som ock av i länets avvittringskontor befintliga konceptkartor år 1907 av Harald Högström, avvittringslantmätare. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 1 april 1916]

25-kij-18:20. Karta i 3 delar över mätningsdistriktet N omfattande Soppero by med däromkring liggande kronomark, Jukkasjärvi socken, upprättad vid avvittring år 1887

av J. E. Degerman, avvittringslantmätare. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 1 april 1916]
– Ägobeskrivning, hävdeförteckning och taxeringslängd till mätningsdistriktet litt. N uti Jukkasjärvi socken, upprättad vid allmän avvittring år 1887–1893.

25-kij-18:21. Karta över mätningsdistriktet N1 [Lainioälvens översta del], Jukkasjärvi socken, upprättad för avvittring år 1892 av E. J. Elfgren, extra avvittringslantmätare. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 1 april 1916]

25-kij-18:22. Karta över mätningsdistriktet O [Vittangijärvi, Sevojärvi], Jukkasjärvi socken, upprättad i och för avvittring år 1887 av E. J. Elfgren, t. f. avvittringslantmätare. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 1 april 1916]
– Karta över mätningsdistriktet Oa [kring Vittangijärvi och Sevojärvi] uti Jukkasjärvi socken, med ledning av ekonomiska kartverkets kontor upprättad för avvittring år 1892 av J. Flodmark, avvittringslantmätare. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 1 april 1916]
– Ägobeskrivning, hävdeförteckning och taxeringslängd till mätningsdistriktet litt. O och Oa uti Jukkasjärvi socken, upprättad vid allmän avvittring år 1887, 1892.

25-kij-18:23. Karta över mätningsdistriktet O1 omfattande Sappisadsi kronoställe med däromkring liggande kronomark i Jukkasjärvi socken, upprättad vid avvittring år 1887 av J. E. Degerman, avvittringslantmätare. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 29 september 1911]
– Ägobeskrivning, hävdeförteckning och taxeringslängd till mätningsdistriktet litt. O1 uti Jukkasjärvi socken, upprättad vid allmän avvittring år 1887– 1892.

25-kij-18:24. Karta över mätningsdistriktet P [kring Salmi] i Jukkasjärvi socken, upprättad i och för avvittring år 1887 av E. J. Elfgren, t. f. avvittringslantmätare. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 1 april 1916]

25-kij-18:25. Karta över mätningsdistriktet Q [kring Kattuvuoma] i Jukkasjärvi socken, upprättad i och för avvittring år 1887 av E. J. Elfgren, t. f. avvittringslantmätare. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 1 april 1916]

25-kij-18:30. Karta i 2 delar över mätningsdistriktet R, omfattande ägor under Kurravaara och Käyrävuopio jämte tillstötande kronomark inom Jukkasjärvi socken, upprättad för avvittring år 1887 av Karl Ulfhjelm. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 1 april 1916]
– Ägobeskrivning, hävdeförteckning och taxeringslängd till mätningsdistriktet litt. R uti Jukkasjärvi socken, upprättad vid allmän avvittring år 1887– 1891.

25-kij-18:31. Karta över distriktet Ra [N Kurravaara] uti Jukkasjärvi socken, med ledning av länets ekonomiska kartverk upprättad vid avvittring år 1895 av Oscar Wennberg, avvittringslantmätare. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 1 april 1916]
– Ägobeskrivning, hävdeförteckning och taxeringslängd till mätningsdistriktet litt. Ra uti Jukkasjärvi socken, upprättad vid allmän avvittring år 1895.

25-kij-18:38. Karta över mätningsdistriktet W1 [Vittangiälven nedströms Herranmukka] Jukkasjärvi socken, upprättad i och för avvittring år 1887 av E. J. Elfgren, t. f. avvittringslantmätare. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 29 september 1911]

25-kij-18:38. Ägobeskrivning, hävdeförteckning och taxeringslängd till mätningsdistriktet litt. W1 uti Jukkasjärvi socken, upprättad vid allmän avvittring år 1887–1892.

25-kij-18:39. Karta i 3 delar över mätningsdistriktet Wa [Jukkasjärvi och Vittangi byars ängar vid Vittangiälven] i Jukkasjärvi socken, upprättad i och för avvittring år 1888 av J. E. Degerman, avvittringslantmätare. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 29 september 1911 samt 1 april 1916]
– Ägobeskrivning, hävdeförteckning och taxeringslängd till mätningsdistriktet litt. Wa uti Jukkasjärvi socken, upprättad vid allmän avvittring år 1888–1889.

25-kij-18:40. Karta över mätningsdistrikten Wb [kring Viesserova nära Sekkujoki] och Wc [kring Heargevárri mellan Vittangi och Soppero] uti Jukkasjärvi socken, upprättad för avvittring med ledning av ekonomiska kartverkets kartor år 1895 av G. M. Svalbe, avvittringslantmätare.

25-kij-18:42. Karta över mätningsdistriktet litt. Y [kring Eatnamjávri väster om Kiruna] omfattande ströängar inom oavvittrad kronomark i Jukkasjärvi socken, upprättad för allmän avvittring. [avvittringen enligt denna karta vann laga kraft 1 april 1916]
– Ägobeskrivning, hävdeförteckning och taxeringslängd till mätningsdistriktet litt. Y uti Jukkasjärvi socken, upprättad vid allmän avvittring år 1898.

25-kij-18:47. Förslag till skattläggning och områdestilldelning för Kurravaara by uti Jukkasjärvi socken, upprättat vid allmän avvittring år 1893–1896.

25-kij-18:48. Förslag till skattläggning och områdestilldelning för kronohemmanet Vittangijärvi nr 1 uti Jukkasjärvi socken, upprättat vid allmän avvittring år 1893.

25-kij-18:49. Förslag till skattläggning och områdestilldelning för kronohemmanet Seojärvi nr 1 uti Jukkasjärvi socken, upprättat vid allmän avvittring år 1894.

25-kij-18:50. Förslag till skattläggning och områdestilldelning för Jukkasjärvi by uti Jukkasjärvi socken, upprättat vid allmän avvittring år 1893–94.

25-kij-18:63. Förslag till skattläggning och områdestilldelning för Vittangi by uti Jukkasjärvi socken, upprättat vid allmän avvittring år 1893–1895.

25-kij-21. Karta i 4 delar över alla inägorna och en del av skogsmarken till Jukkasjärvi by uti Jukkasjärvi socken, upprättad vid laga skifte åren 1912–1918 av E. Leander och Johan Clausén, distriktslantmätare. [skiftet fastställt 6 juni 1931]
– Handlingar rörande laga skifte å Jukkasjärvi by uti Jukkasjärvi socken, upprättade åren 1912–20 av E. Leander och J. Clausén, distriktslantmätare.

25-kij-22. Karta över alla ägorna till Paksuniemi by uti Jukkasjärvi socken, upprättad vid laga skifte år 1919 av Johan Clausén, distriktslantmätare. [skiftet fastställt 27 maj 1922]
– Handlingar rörande laga skifte i Paksuniemi by uti Jukkasjärvi socken.
25-kij-28. Karta i 11 delar över alla ägorna till Vittangi by Jukkasjärvi socken, upprättad för laga skifte åren 1919–20 av Johan Clausén, distriktslantmätare. [skiftet fastställt 30 januari 1925]
– Handlingar angående laga skifte å Vittangi by i Jukkasjärvi socken, upprättade åren 1918–1923 av Johan Clausén och M. L. Grandin, distriktslantmätare.
25-kij-35. Karta över rågångarna mellan Kurravaara by och angränsande kronopark uti Jukkasjärvi socken, upprättad vid rågångsutstakning i samband med laga skifte år 1923 av M. L. Grandin, distriktslantmätare.
– Karta i 4 delar över alla ägorna till Kurravaara by Jukkasjärvi socken och tingslag, upprättad för laga skifte år 1923 av M. L. Grandin, distriktslantmätare. [skiftet fastställt 23 september 1925]
– Handlingar angående laga skifte å Kurravaara by i Jukkasjärvi socken.
Å9-6:Å2:24-26. Geometrisk karta över Koivukylä by i Övertorneå socken. Erik Eriksson Vidman, 1648. Lantmäteristyrelsens arkiv. https://historiskakartor.lantmateriet.se/hk/viewer/share/%C3%859-6:%C3%852:24-26/4c4d535fc5392d363ac5323a32342d3236/lms2/LMS/Hietaniemi%20socken%20Koivukyl%C3%A4%20nr%201-26/Geometrisk%20avm%C3%A4tning
Å9-15:2. Karta över Niemis bys skog uti Övertorneå socken, upprättad för avvittring skull år 1787 av Bergner. Lantmäteristyrelsens arkiv. https://historiskakartor.lantmateriet.se/hk/viewer/share/%C3%859-15:2/4c4d535fc5392d31353a32/lms2/LMS/Hietaniemi%20socken%20Niemis%20nr%201-19/Avvittring
Å24-1:1. Karta över Torneå socken. Jonas Persson Gedda, 1673. Lantmäteristyrelsens arkiv. https://historiskakartor.lantmateriet.se/hk/viewer/share/%C3%8524-1:1/4c4d535fc532342d313a31/lms2/LMS/Nedertorne%C3%A5%20socken%20Nedertorne%C3%A5%20sn/Karta

The Linnean society of London

Törnöö Elff medh sine forser. Olof Simonsson Nauclér, 1660. GB-110/LM/LP/TRV/1/1/1. https://linnean-online.org/157064/#?s=0&cv=0&z=-0.0489%2C-0.2512%2C0.9963%2C1.1211

RAÄ (Riksantikvarieämbetet)

Fornsök

Riksantikvarieämbetets söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. https://app.raa.se/open/fornsok/

RA (Riksarkivet)

Diplomatica Danica 1537–1808

Äldre gränshandlingar. Strödda handlingar ang. gränsen mellan Lappland och Norge 1563–1603. SE/RA/2104/2/a/370. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/izb3C5Fz8b4aPxe7bQpyIE
Stora norska gränskommissionen. Gränskommissarien Mauritz Klinckowström 1733–1786. Gränskommissionens journal 1747. SE/RA/2104/2/b/4/393. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/0eBzkzVK8XBgiywt4Y0yIr

Diplomatica. Kartor och ritningar.

Kartskiss över området mellan Bottniska viken och Ishavet från 1590-talet. SE/RA/2121/80:1. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/dRGazy2X1j103Pjw4miYx0

FUH (Frihetstidens utskottshandlingar 1719–1772. Kartor och ritningar)

Charta och beskrifning öfver Torneå och Muonio elfwar uti Wästerbottens läns 4:de fögderij, Öfwer och Neder Torneå sochnar samt Torneå lappmarck belägne. Esaias Hackzell. Odaterad men troligen från 1730-talet. SE/RA/6122/#/0001:00001. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/QRr8Fnp2vqkS07sJGW0NF3

Gränskarta Sverige–Norge. Gränsmätning 1738–48.

Charta öfver tvistige ock ostridige riksskillnaden uti fiällryggen emillan Swerige ock Norje uti en dehl af Enotäckis samt Juccasjärfvi tingslager, Torneå lappmarck ock Wersterbottns höfdingedöme. Författad ock upmäten under påstående kongl. gränse commission emillan Swerige ock Norje igenom underteknade anno 1746. Laur. Lindgren o. Kilian Ratkind. Riksröse 259–297. SE/RA/81007/2/2.4/2.4.1/2.4.1.1/0012:00001. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/whSYsgfM54kHrU1zJe1zNE

Handritade kartverk. Band 3: Norrland med delar av Lappland.

Geographisk Charta öfwer Torneå och Kimi Lappmarker. Anders Hellant 1741. SE/KrA/0414/0003/0002. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/F4q0EbYjYagHFKjuU4pmc2

JTH (Jukkasjärvi tingslags häradsrätts arkiv 1737–1947. Domböcker vid ordinarie ting)

Dombok 1751–1768. SE/HLA/1040008/A/A I/A I a/1b. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/jpvK4NPQh4YtPs6mmCvMS0

Dombok 1779–1789. SE/HLA/1040008/A/A I/A I a/1c. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/H4P6FkOWF4oM4MzwNTdvQ1

Dombok 1790–1795. SE/HLA/1040008/A/A I/A I a/2. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/f26kTEp4L4YiE7LO2zrYW3

Dombok 1796–1799. SE/HLA/1040008/A/A I/A I a/3. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/sBsACxTQS4w9iaWJ0EKqC3

Dombok 1800–1805. SE/HLA/1040008/A/A I/A I a/4. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/80bATrybJI7OaViOhiBNn4

Jukkasjärvi kyrkoarkiv

Husförhörslängd för Jukkasjärvi församling 1763–1794. SE/HLA/1010092/A I/1. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/rSjiDKB92KETpK9egZ1H42

Husförhörslängd för Jukkasjärvi församling 1795–1827. SE/HLA/1010092/A I/2. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/ZTqkPYBnOqwKQIiBLQWyV4

Husförhörslängd för Jukkasjärvi församling 1841–1851. SE/HLA/1010092/A I/4. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/t8s8sYNg2a6bCVX5LMYzg3

Husförhörslängd för Jukkasjärvi församling 1851–1860. SE/HLA/1010092/A I/5. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/zej2MUPd1wPU994r9y09LE

Husförhörslängd för Jukkasjärvi församling 1861–1870. SE/HLA/1010092/A I/6. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/Hib34ZhwAaosPVLUGAbzZ5

Begravningsbok för Jukkasjärvi församling 1719–1742. SE/HLA/1010092/C/2. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/Nyq31KL7vQ7JzXpUPPLlT4

Födelse- och dopbok för Jukkasjärvi församling 1792–1842. SE/HLA/1010092/C/3. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/6vuA27CcoaMxQdB6MXRML2

Geometrisk karta öfver Juckasjärwi prestebols ängar, avmätte år 1796 av Isac I. Grape, v. kommissionslantmätare. Från originalkonceptkartan kopierad år 1843 av H.W. Hackzell. SE/HLA/1010092/O VI c/1. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/Ds5TEjizvg9NK0V3KHTWzC

Karta öfver Juckasjärwis Skolebols gårdsgärde. Avmätt i maj månad 1792 av Isac I. Grape. Rätteligen avkopierad år 1847 intygar H.W. Hackzell. SE/HLA/1010092/O VI c/2. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/gDzuPDb5AAD05WA039ec00

Kopiesamlingen (f. d. Avskriftssamlingen)

K. B. Wiklunds avskriftsamling angående lappskatteland. SE/RA/760001/Avdelning I/519–524.

Fil 1. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/p6F3F3ogTKAxz1OZF2l6O3

Fil 2. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/aFhpBc2usKclEL8cJr9HL0

Fil 3. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/IYAx2mtLd4IRoqQwGL1Q71

Fil 4. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/hSrcAikwtaULjIWlhzWdv7

Fil 5. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/MOGbyzxKqH0bvMRmpQAsu7

Fil 6. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/LMFtDs8m8KELrT1sR5l531

KNL (Kronofogdens i Norrbottens läns norra lappmarksfögderi arkiv 1813–1836)

Beskrivning över kronohemman och nybyggen i Jukkasjärvi socken, upprättad dels efter verkställd besiktning och dels efter jordägarnas egna uppgifter under loppet av åren 1828, 1829, 1830 och 1831. SE/HLA/1090016/Vol/3. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/5kW6CnR02asU2pnAOJ8su1

LNL (Landskapshandlingar, Norrlands lappmarker)

Joen Jonssons räkenskap för Torneå lappmark 1559. SE/RA/5121/5121.18/1559: 17. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/4ASvkbVBFaEszweWKriNH4

Nils Nilssons räkenskap för Torneå lappmark 1560. SE/RA/5121/5121.18/1560: 8. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/KJBSVwHDDqsoAUgzQXS4j2

Nils Nilssons räkenskap för Torneå lappmark 1561. SE/RA/5121/5121.18/1561: 13. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/TZZI8BSwygDTXqc8QmaUq1

Nils Nilssons räkenskap för Torneå lappmark 1563. SE/RA/5121/5121.18/1563: 17. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/yfWYEJIigoTB0moNmwaJ60

Nils Nilssons räkenskap för Torneå lappmark 1568. SE/RA/5121/5121.18/1568: 8. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/ZAhVuLcvTagi7A56jGmJZ3

Nils Nilssons räkenskap för Torneå lappmark 1569. SE/RA/5121/5121.18/1569: 3. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/KzVlwww8kwP2CNlNQdyKb9

Nils Nilssons räkenskap för Torneå lappmark 1575. SE/RA/5121/5121.18/1576: 6. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/r3mN7pwStqEpKtPRuTcW93

Nils Oravains räkenskap för Torneå lappmark 1594. SE/RA/5121/5121.18/1594: 7. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/WWmx3g9IHKE4Fb6MaBtxA1

Nils Oravains räkenskap för Torneå lappmark 1596. SE/RA/5121/5121.18/1596: 4. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/jwbRZhK2T4E7xcobpAoLf3

Nils Nilsson och Nils Oravain är samma person.

LVB (Landskapshandlingar, Västerbottens handlingar)

Jordeboken av Västerbotten 1546. SE/RA/5121/5121.16/1546: 5.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/9flzvnpO9wP9fH4Oy1QzFT
Jöns Håkanssons räkenskap för Västerbotten 1549. SE/RA/5121/5121.16/1549: 6.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/Tur2zGkb3QNKuEy0sKqKy8
Jöns Håkanssons räkenskap för Västerbotten 1553. SE/RA/5121/5121.16/1553: 2.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/NzjWoqJ4yX4XWRo0YyI8LT

Länsräkenskaper 1631–1820 Västerbottens län

Landsbok 1684. SE/RA/5511/5511.31/54.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/De57eKqz4AFOMh3qzzAaOJ
Landsbok 1739. SE/RA/5511/5511.31/122.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/NXavot81X4kTivx30BT9O3
Landsbok 1749. SE/RA/5511/5511.31/141.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/IauXdfZ3sqMeaBJLkFjyl3

Mantalslängder 1642–1820 Västerbottens län

Kvarntulls- och mantalslängd för Övertorneå socken 1684. SE/RA/55203/55203.29/22.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/xVszoKyiwP5WUpEwCLzEu0
Jord- och uppbördsbok över Torneå och Kemi lappmarker 1698. SE/RA/55203/55203.29/34.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/R9P6xe8syw5P9vtrZhBdu2
Uppbördsbok och specifikation på nybyggarna i Torneå och Kemi lappmarker och deras 1711 års skatt. SE/RA/55203/55203.29/46.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/vKqZJV90ga2MEBNWFy8X64
Uppbördsbok eller specifikation på nybyggare i Torneå lappmark som skatta till Kungl. Maj:t i Sverige allena 1730. SE/RA/55203/55203.29/62.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/jhBZSZXKHaMK0BxFpkuMH3
Mantalslängd över lapp-prästernas tjänstefolk i Torneå och Kemi lappmarker 1759. SE/RA/55203/55203.29/89.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/EKAc3G6oeKMj5Ltxq06Gy1
Mantalslängd av Torneå och Kemi lappmarker för år 1759. SE/RA/55203/55203.29/90.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/h2my5btlDQT70O0orAtjZ1

Projekt äldre geometriska kartor

Geometrisk jordebok över alla skattehemmans ägor i Övertorneå socken 1648, inlevererat av Erik Eriksson Widman. Dito för Torneå socken 1647. SE/RA/81003/1/AA2.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/HYB6OmsACqE9GK5ywR8ly2

Prostarnas tionderäkenskaper 1536–1560. Uppsala stift.

Mantalet av Torneå socken på korntionde 1555. SE/RA/51304/1/5.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/7VhH6jfU8qQg0cRWkm0Kg0

SH (Svea hovrätt Advokatfiskalens arkiv 1614–1989). Häradsrätters renoverade domböcker 1548–1947.

Gävleborgs län nr 5, 1655–1656. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3137.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/6ejnaBXBFaofPt7JtBept2
Gävleborgs län nr 17, 1666–1668. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3149.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/3czsN5gitYJGG2Rb8O4n54
Gävleborgs län nr 22, 1673–1674. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3156.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/gQ5iOaX344AO9KVqlm0Sz1
Jämtlands län nr 1, 1690. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3816.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/ez3yksp7Pf9kZxfDc5hEDC
Norrbottens län nr 12, 1731. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/4176.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/u5h35zOA6wVGTZa0KtkGR6
Norrbottens län nr 20, 1737. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/4184.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/F7BX5X37uaz5w816dhvNo0
Norrbottens län nr 21, 1738. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/4185.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/tf7v2v0y127TtnYBsZ6QG6
Norrbottens län nr 27, 1744. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/4190.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/IsxT5OreRaQiGuMrZTray1
Västerbottens län nr 3, 1692. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3967.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/OvKpDjsLt4s5XsVez2bqr4
Västerbottens län nr 4, 1693. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3968.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/kasmHyzAw9BdLN3p56LE56
Västerbottens län nr 5, 1694. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3969.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/6qUYtgq9Pqw4IPtXxvyWD3
Västerbottens län nr 7, 1696. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3971.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/p8RB6sAquawIH4myim1a00
Västerbottens län nr 8, 1697. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3972.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/7cPfrNjYR4siKKZezFVVe5
Västerbottens län nr 14, 1711. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3978.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/6WxlrH7ap4ADCv9BbRtzU4
Västernorrlands län nr 3, 1682. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3469.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/viOqPJxtyA80BhuBVLsJi7
Västernorrlands län nr 4, 1683. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3470.
https://sok.riksarkivet.se/arkiv/Rtdx5DGTb4AJ80rkJq5BH2

Västernorrlands län nr 9, 1688. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3475. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/myRkweWptg7KmQFrrNRtM7
Västernorrlands län nr 11, 1689. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3478. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/6B4BQTs9vao51oK5S2Y5L2
Västernorrlands län nr 22, 1704. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3491. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/2f3qq8jxGKUweG3agPTid0

SDHK (Svenskt Diplomatariums huvudkartotek)

Riksarkivets söktjänst för svenska brev fram till 1540, i många fall med fullständiga avskrifter. https://sok.riksarkivet.se/sdhk

Sveriges topografiska kartor 1580–1990. Västerbotten, Norrbotten och svenska lappmarken.

Geometrisk Delineation öffwer Tornö Lappmarcks Quantitet innan om Sveriges Gräntz. Olof Tresk, 1643. SE/KrA/0400/11B/001 a. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/NRNh6gSro4Y7ynLGeP5y8D
Charta öfver Wästerbotten och Svenske Lappmarcken. Samuel Gustaf Hermelin, 1796. SE/KrA/0400/11A/004 c. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/r4vVcCtrvawg43yyOq7Ta9

VLK (Västerbottens läns landskontors arkiv 1650–1962). Jordeböcker

Originaljordebok över lappmarkerna i Västerbottens hövdingadöme pro anno 1695 och allt framgent. SE/HLA/1030006/G III a/2. https://sok.riksarkivet.se/arkiv/2x4hT8QsSKsjHB09reVmG0

SKS (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura)

Kansanrunoarkisto

Samuli Paulaharjus uppteckningar från 1932 och 1933.
25733–5. Heikki Lasu, 82 år, Vittangi.
25739–40. Mattias Johansson, 55 år, Vittangi.
25746–59. Juhan-Petter Rova, 78 år, Nedre Soppero.
25754. Heikun Pekka, 72 år, Nedre Soppero.
25759. Ej namngiven informant.

UmU (Umeå universitet)

Familia

Sökverktyg utvecklat av Cedar vid Umeå universitet för sökning efter personer i församlingar som finns registrerade i kyrkoboksdatabasen POPUM, däribland Jukkasjärvi. https://familia.ddb.umu.se/biografisokning

Litteratur och tryckta källor

Adlerheim, Per (1877a [1751]). Utdrag ur bergmästarerelationen om bergverken med vad därtill hörer uti Västerbotten och dess lappmarker avgiven den 1 juni 1751 I: Torell, O. (red.). *Underdånig berättelse om en på nådig befallning år 1875 företagen undersökning af malmfyndigheter inom Gellivare och Jukkasjärvi socknar af Norrbottens län jemte bilagor och utdrag ur öfriga hithörande handlingar*. Sveriges geologiska undersökning. Serie C, Avhandlingar och uppsatser 23, s. 94–101. Stockholm: Norstedt.

Adlerheim, Per (1877b [1754]). Utdrag ur bergmästaren P. Adlerheims den 21 december 1754 avgivna berättelse om bergverken och vad som till dem hörer uti Västerbotten och dess lappmarker. I: Torell, O. (red.). *Underdånig berättelse om en på nådig befallning år 1875 företagen undersökning af malmfyndigheter inom Gellivare och Jukkasjärvi socknar af Norrbottens län jemte bilagor och utdrag ur öfriga hithörande handlingar*. Sveriges geologiska undersökning. Serie C, Avhandlingar och uppsatser 23, s. 102–105. Stockholm: Norstedt.

Almquist, Jan Eric (1928). Det norrländska avvittringsverket. I: *Svenska lantmäteriet 1628–1928: historisk skildring. D. 1*, s. 365–494. Stockholm.

Andersson, Erik (2014). *Kurravaaran paikkannimet*. Luleå: Kurravaara ortnamnsförening.

Anderzén, Sölve (1992). *”Begrepp om salighetens grund, ordning och medel”. Undervisningen i en lappmarksförsamling: Jukkasjärvi församling 1744–1820.* Doktorsavh. Uppsala universitet.

Antti, Petter (2018). Träsken och gäddan – torneåböndernas insjöfiske under 1500-talet. *Matarengiposten* 20. https://matarengi.org/onewebmedia/Medlemsblad_Matarengi_Posten_nr_20_2018_05_09.pdf.

Arell, Nils (1977). *Rennomadismen i Torne lappmark: markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekis socken.* Doktorsavh. Umeå universitet. http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-68317.

Arell, Nils (1979). *Kolonisationen i Lappmarken: några näringsgeografiska aspekter*. Stockholm: Esselte studium.
Awebro, Kenneth (1989). *Tre gruvfält i norr: Gustafsfält, Kalix kopparbruk och Sjangeli*. Stockholm: Institutet för lappmarksforskning.
Awebro, Kenneth (2005). Raggisvaara: en okänd gruva nära Torneträsk. *Till fjälls* 2003–2004 (74–75), s. 113–126.
Barck, Åke (2000). *Kurravaara genom 300 år*. Kurravaara: Kurravaara hembygdsförening.
Barck, Åke (2002). *Kirunas byar*. Kiruna: Tidningsföreningen i Kiruna.
Berggren, Annika (1960). Myrslåtter i Vittangi. *Norrbotten* (1960), s. 82–105.
Berglöf, Lennart & Malmberg, Harald (1957). *Ströängar: betänkande med förslag om fortsatt indragning till kronan av ströängar samt reglering i övrigt av ströängsförhållandena inom Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker*. SOU 1957:30. Stockholm: Jordbruksdepartementet. https://weburn.kb.se/metadata/420/SOU_1794420.htm.
Bergman, Ingela (1988). Det samiska boplatskomplexet vid Rackträsk, Arjeplog. *Arkeologi i Norr* 1, s. 129–143.
Bergman, Ingela & Ramqvist, Per H. (2017). Farmer–fishermen: interior lake fishing and inter-cultural and intra-cultural relations among coastal and interior Sami communities in northern Sweden AD 1200–1600. *Acta Borealia* 34 (2), s. 134–158. https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1161558/FULLTEXT01.pdf.
Burman, Olof (1910 [1598]). Itinerarium för Torne och Kemi lappmarker. I: Fellman, I. (red.) *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne, 1*, s. 299–308. Helsingfors. http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-422961.
Bygdén, Leonard & Hasselberg, Bertil (1923). Juckasjärvi. I: *Hernösands stifts herdaminne: bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning. II*, s. 44–54. Uppsala: Almqvist & Wiksell. http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-651.
Bylund, Erik (1956). *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867.* Doktorsavh. Uppsala universitet.
Campbell, Åke (1982 [1948]). *Från vildmark till bygd: en etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott*. Umeå: Två förläggare.
Elenius, Lars (2018). Nationella minoriteters symboliska nationsbyggande. Föreställningen om Kvänland och Sápmi som nya former av etnopolitik bland finskspråkiga och samiskspråkiga minoriteter. *Historisk Tidskrift* 183 (3), s. 480–509. https://www.historisktidskrift.se/ht1/fulltext/2018-3/pdf/HT_2018-3_480-509_elenius.pdf.
Elveland, Jan (1985). Några graminiders reaktion på slåtter och träda på en strandäng vid Torne älv. *Sv. Bot. Tidskr.* 79 (3), s. 187–203.
Enequist, Gerd (1935). Övre Norrlands storbyar i äldre tid. *Ymer* 1935 (2), s. 143–184.
Enequist, Gerd (1937). *Nedre Luledalens byar: en kulturgeografisk studie.* Doktorsavh. Uppsala universitet.
Fellman, Isak (1912). *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne, 3*. Helsingfors: Finska litteratursällskapets tryckeri. http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-422961.
Fellman, Isak (1915). *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne, 4*. Helsingfors. http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-422961.
Forsström, Gösta & Strand, Bo (1977). *Gällivare kommun: skrifter. D. 2 Gällivare tätort och landsbygd*. Luleå: Norrbottens museum.
Fries, Sigurd (2005). Lule älvdal och Torne älvdal vid 1600-talets mitt: två kartor av Olof Nauclér. *Thule* 2005 (18), s. 93–108.
Frödin, John (1926). Fäbodbebyggelsen i Norrbottens län. *Svensk geografisk årsbok* 1, s. 30–75.
Frödin, John (1952). *Skogar och myrar i norra Sverige i deras funktioner som betesmark och slåtter*. Oslo: Aschehoug.
Granlund, John (1968). Laxfiske i Tornedalen. *Norrbotten* 1969, s. 155–198.
Göthe, Gustaf (1929). *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation: från mitten av 1500-talet till omkr. 1750.* Doktorsavh. Stockholms högskola.
Hackzell, Anders (1910 [1738]). Beskrifning om Torneå och Kemi lappmarker. I: Fellman, I. (red.) *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne, 1*, s. 113–159. Helsingfors. http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-422961.
Hallenberg, Mats (2008). *Statsmakt till salu: arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635*. Lund: Nordic Academic Press.
Hanno, Carl-Uno (red). (1977). *Vittangi: en bok om en livskraftig bygd*. Vittangi: Vittangi hembygdsförening.
Hansen, Lars Ivar (1990). *Samisk fangstsamfunn og norsk høvdingeøkonomi*. Oslo: Novus.
Hausen, Reinhold (1890). *Registrum ecclesiæ Aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok*. Helsingfors. https://df.narc.fi/Images/Editions/REA_1996.pdf.
Hedman, Sven-Donald (2003). *Boplatser och offerplatser: ekonomisk strategi och boplatsmönster bland skogssamer 700–1600 AD.* Doktorsavh. Umeå universitet. http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-56803.
Hermelin, Samuel Gustaf (1804). *Försök till mineral historia öfver Lappmarken och Vesterbotten*. Stockholm: Carl Delén. https://digital.ub.umu.se/resolve?urn=urn:18a_000508

Hjelmroos, Mervi (1978). *Den äldsta bosättningen i Tornedalen: en paleoekologisk undersökning*. Lund: Kvartärgeologiska institutionen, Lunds universitet.
Hoppe, Gunnar (1944). Den äldsta fasta bosättningen i Norrbottens läns lappmarker. I: Enequist, G. & Hjulström, F. (red.) *Geografiska studier tillägnade John Frödin den 16 april 1944*, s. 77–91. Uppsala: Institutionen för geografi, Uppsala universitet.
Hoppe, Gunnar (1945). *Vägarna inom Norrbottens län: studier över den trafikgeografiska utvecklingen från 1500-talet till våra dagar*. Doktorsavh. Uppsala universitet.
Hultblad, Filip (1968). *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken.* Doktorsavh. Uppsala universitet.
Huss, Erik Gunnar (1902). *Undersökning öfver folkmängd, åkerbruk och boskapsskötsel i landskapet Västerbotten åren 1540–1571*. Uppsala. http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-718.
Hülphers, Abraham Abrahamsson (1922). *Samlingar til en beskrifning öfwer Norrland: femte samlingen, 3 bandet, Lappmarken*. Stockholm: Norstedt.
Högsta Domstolens dom meddelad i Stockholm den 23 januari 2020. Mål T 853-18. https://www.domstol.se/globalassets/filer/domstol/hogstadomstolen/avgoranden/2019/t-853-18.pdf.
Högström, Pehr (1980 [1747]). *Beskrifning öfwer de til Sweriges krona lydande lapmarker*. Umeå: Två förläggare.
Jansson, Staffan (1996). *Vegetationsförändringar på raningsmarker i Tornedalen*. Luleå: Länsstyrelsen i Norrbottens län. https://catalog.lansstyrelsen.se/store/31/resource/1996__13.
Johansson, Carl (1975). *Fjällbygdens människor berättar: anteckningar från nordöstra Norrbotten och Enontekiö*. Luleå: Tornedalica.
Jukkasjärvi från år 1600 till år 2000. Dokumentation. Näringar seder och bruk. (1999). Jukkasjärvi: Jukkasjärvi hembygdsförening.
Justitiekanslern (2023). *Statens yttrande 21 december 2023 i mål nr T 335-22; Talma sameby ./. staten genom Justitiekanslern*.
Jutikkala, Eino (1973). *Bebyggelsen i Finland på 1560-talet. Atlas*. Käsikirjoja VII. Forssa: Suomen Historiallinen Seura.
Kammarkollegium (1912 [1695]). Ur Kongl. Kammarkollegii protokoll för år 1695. I: Fellman, I. (1912). *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne*, 4, s. 276–284.
Karl XI (1872 [1673]). Plakat angående lappmarkernas bebyggande. I: Poignant, E. (red.) *Samling af författningar angående de s.k. lappmarksfriheterna*, s. 20–21. Stockholm: Samson & W. http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-1584774.
Karl XI (1912 [1692]). Instruction Hvar effter Kongl. Maij:tt i Nåder Will att Landzhöffdingen Wälborne Greffve Gustaff Douglas och Laghmannen Edell och Wälb. Jacob Buhre vijdh undersökningen om Lapparnesz tillståndh utj Wästerbottns Lappmarcker (...) skole haffva sigh att regulera och Rätta. I: Fellman, I. (1912). *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne*, 4, s. 253–266.
Karl XI (1872 [1695]-a). Bref den 8 Juli 1695 till Kongl. Maj:ts Befallningshafvande i Vesterbotten, angående lappskatten m.m. I: Poignant, E. (red.) *Samling af författningar angående de s.k. lappmarksfriheterna*, s. 21–27. Stockholm: Samson & W. http://nkfc.overtornea.se/djvu/8714s_bok_209/index.html.
Karl XI (1872 [1695]-b). Förnyat plakat om lappmarkernas bebyggande och de förmåner och friheter, som de, vilka sig der nedsätta, åtnjuta skola. I: Poignant, E. (red.) *Samling af författningar angående de s.k. lappmarksfriheterna*, s. 33–37. Stockholm: Samson & W. http://nkfc.overtornea.se/djvu/8714s_bok_209/index.html.
Kieri, Gunnar (1998). *När tranorna vänder åter*. Stockholm: Prisma.
Korpijaakko-Labba, Kaisa (1994). *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland: en rättshistorisk utredning av markanvändningsförhållanden och -rättigheter i Västerbottens lappmark före mitten av 1700-talet*. Helsingfors: Juristförbundets förlag.
Kummu, Maria (1997). *Gruvor och bruk i norr*. Kiruna: Kiruna kommun.
Kungl. Maj:t (1872 [1749]). ”Lappmarksreglementet”. Reglemente för dem, som antingen redan bo och bygga i Lappland eller ock hädanefter till landets upbrukande derstädes sig nedsätta vilja. I: Poignant, E. (red.) *Samling af författningar angående de s.k. lappmarksfriheterna*, s. 37–43. Stockholm: Samson & W. http://nkfc.overtornea.se/djvu/8714s_bok_209/index.html.
Kuoksu, Erik (2007). *Anteckningar om samesläkter i Jukkasjärvi och Enontekis innan kyrkobokföringen*. Angered: Förf.
Kuoksu, Erik (2008). *Birkarlssläkter från övre Tornedalen: 1539–1800*. Angered: Förf.
Kuoksu, Erik (2011a). *Släkten Kuoksu*. Göteborg: Förf. https://erikkuoksu.se/wp-content/uploads/2014/04/Kuoksusläkten.pdf.
Kuoksu, Erik (2011b). *Nybyggarsläkter i Torne Lappmark fram till år 1800*. Göteborg: Förf.
Kuoksu, Jan-Erik (red). (2009). *Jukkasboken*. Jukkasjärvi: Jukkasjärvi församling.
Kuusela, Jari-Matti, Nurmi, Risto & Hakamäki, Ville (2016). Co-existence and colonisation: re-assessing the settlement history of the pre-Christian Bothnian Bay coast. *Norwegian Archaeological Review* 49 (2), s. 177–203. https://doi.org/10.1080/00293652.2016.1260048.
La Motraye, Aubry de (1723). *Travels Through Europe, Asia, and Into Parts of Africa. Vol II*. https://www.google.se/books/edition/A_de_La_Motraye_s_Travels_Through_Europe/z2ZUAAAAYAAJ?hl=sv&gbpv=0

Læstadius, Lars Levi (1824). *Om möjligheten och fördelen af allmänna uppodlingar i lappmarken; jemte förslag till en nybyggscholas anläggande derstädes, eller anvisning, att på allmän bekostnad befrämja allmänna uppodlingar i nämnde landskap, till båtnad för staten*. Stockholm: Zacharias Haeggström. https://digital.ub.umu.se/node/939628?fulltext-query=.

Lag om ströängars indragande till kronan. SFS 1921:378. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-1921378-om-stroangars-indragande-till_sfs-1921-378/

Lag, angående de svenska Lapparnes rätt till renbete i Sverige. SFS 1886:38.

Lantto, Patrik (2000). *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950.* Doktorsavh. Umeå universitet. http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-50562.

Larsen, Dag A. & Rauø, Kåre (1999). *Dombok Torneå lappmark: Jukkasjärvi og Enontekis tinglag. 1768–1777*. Finnsnes: Lenvik bygdemuseum.

Larsson, Jesper (2009). *Fäbodväsendet 1550–1920: ett centralt element i Nordsveriges jordbrukssystem.* Doktorsavh. Sveriges lantbruksuniversitet. http://epsilon.slu.se/200951.pdf.

Levander, Lars, Bannbers, Ola, Odstedt, Ella, m. fl. (1943). *Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förra hälft. Del 1. Självhushåll*. Stockholm: Jonson & Winter.

Levander, Lars & Björklund, Stig (1953). *Älvdalskt arbetsliv under årtiondena omkring 1800-talets mitt*. Uppsala: A.-B. Lundequistska bokhandeln.

Liljeblad, Samuel, Snellman, Karin & Wennstedt, Margit (1994). *Diarium för en lappsk resa anträdd d. 29 Maji 1788*. Umeå: Forskningsarkivet. https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-164804.

Lindblad, Johan Christofer (1837). *Om laga skifte*. Uppsala: Leffler & Sebell. https://digital.ub.umu.se/node/636489?fulltext-query=.

Lindgren, Åsa, Nordin, Jonas Monié & Ojala, Carl-Gösta (2020). *Tornedalens bergsbruk under 1600-talet: Rapport över specialinventering och kartering hösten 2017 Leppäskoski hytta/Pahtavaara gruvområde, Jukkasjärvi 1, 1931, Svappavaara hyttby, Jukkasjärvi 256, Svappavaara gruvby, Jukkasjärvi 2636, Masugnsbys bruksområde, Jukkasjärvi 44, Kalix kopparbruk, Nederkalix 36*. Uppsala. http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-447037.

Lindmark, Albin (1963). *Torneå lappmarks kopparbruk anno 1655–1780*. Kiruna: Förf.

Lindroth, Sten (1955). *Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början. 1. Gruvan och gruvbrytningen*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Linné, Carl von, Fries, Theodor Magnus & Förberg, Elof (1913). *Skrifter af Carl von Linné. 5 Iter Lapponicum*. Uppsala: Vetenskapsakademien.

Lund, Niels (1983). *Ottar og Wulfstan: to rejsebeskrivelser fra vikingetiden*. Roskilde: Vikingeskibshallen.

Lundholm, Kjell (1991). Näringarnas utveckling. I: Alamäki, Y., Kenttä, M. & Hederyd, O. (red.) *Tornedalens historia. 1. Från istid till 1600-talet*, s. 262–295. Haparanda: Tornedalskommunernas historiebokskommitté.

Lundmark, Lennart (u.å., möjligen 2013). *Myten om kvänernas rike*. Opublicerad rapport. http://www.lennartlundmark.se/file/kvaner.pdf/kvaner.pdf.

Luukko, Armas (1959). Erämark. I: Andersson, I. & Granlund, J. (red.) *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. Bd 4: Epistolarium–Frälsebonde*. Malmö: Allhem.

Länsstyrelsen i Norrbottens län (2024). *Fiskeregler i fjällen – Kirunakortet 2024*. https://catalog.lansstyrelsen.se/store/31/resource/621.

Manker, Ernst (1952). *Över vidderna: skisser och studier från landet i norr*. Stockholm: LT.

Marainen, Johannes (2006). *Jukkasjärvi samesläkter 1–2*. Skepplanda: Förf.

Marainen, Johannes (2022). *Karesuando samesläkter 2*. Skepplanda: Förf.

Murdock, George Peter (1967). Ethnographic atlas: a summary. *Ethnology* 6 (2), s. 109–236.

Niia, Lars Petter & Norstedt, Gudrun (2023). *Gabna sameby i förändringens tid 1890–1940*. Várdduos skriftserie 32. Umeå: Umeå universitet.

Norstedt, Gudrun & Östlund, Lars (2016). Fish or reindeer? The relation between subsistence patterns and settlement patterns among the Forest Sami. *Arct. Anthropol.* 53 (1), s. 22–36.

Norstedt, Gudrun, Hasselquist, Eliza Maher & Laudon, Hjalmar (2021). From haymaking to wood production: past use of mires in Northern Sweden affect current ecosystem services and function. *Rural Landscapes: Society, Environment, History* 8 (1), s. 1–15. https://www.rurallandscapesjournal.com/articles/10.16993/rl.70/.

Norstedt, Gudrun (2022). Det förlorade landet: om skogsrenskötseln på de uppdelade markerna nedanför odlingsgränsen. I: *Samer i söder*. Uppsala: Kungliga Vetenskapssamhället.

Nylund Torstensson, Eivor (1977). 1553 års fiskeregister för Torneå och Kalix storsocknar: med kommentarer. *Namn och bygd* 65, s. 71–86.

Olaus Magnus (1982 [1555]). *Historia om de nordiska folken*. Stockholm: Gidlund. https://litteraturbanken.se/författare/OlausMagnus/titlar/HistoriaOmDeNordiskaFolken/sida/-4/faksimil.

Paulaharju, Samuli (1966). *Ödebygdsfolk: från Nordsveriges finskbygder*. Stockholm: Natur och kultur.

Pellijeff, Gunnar (1996). *Ortnamnen i Norrbottens län. D. 14 Övertorneå kommun: bebyggelsenamn*. Umeå: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå.

Persson, Curt (2009). Puolimatkassa Ruijaan: Halvvägs till Finnmarken. *Norrbotten*, s. 160–185.

Porthan, Henrik Gabriel (1873 [ca 1790]). Försök at uplysa konung Aelfreds geographiska beskrifning öfver den europeiska Norden. *H. G. Porthans skrifter i urval*. Femte delen. Helsingfors: Finska Litteratur-Sällskapets tryckeri. https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe202402228342

Prawitz, Gunnar (1967). Odlingsgränsen. I: Cramér, T. (red.) *Samernas skattefjäll. 3*. Stockholm: Svenska Samernas Riksförbund.

Proposition med förslag till förordning angående skattläggningsmetod för Vesterbottens och Norrbottens läns lappmarker. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/proposition/kongl.-majts-nad.-proposition-no-19_c63019.

Rautio, Anna-Maria, Norstedt, Gudrun & Östlund, Lars (2013). Nutritional content of Scots Pine inner bark in Northern Fennoscandia. *Econ. Bot.* 67 (4), s. 363–377. https://www.jstor.org/stable/43304374.

Regnard, Jean-François (1875). *Voyage de Laponie*. Paris: Librairie des bibliophiles. https://digital.ub.umu.se/resolve?urn=urn:nkb_000269

Roman, Abraham (1818). *Berättelse om Norrbotten och dess lappmarker, enligt Kongl. Maj:ts och rikets höglofl. Bergscollegii beslut*. Stockholm: Zacharias Haeggström. http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:ota-128

Ross, Alan S. C. (1954). Othere's "Cwenas and lakes". *The Geographical Journal* 120 (3), s. 337–345.

Rudberg, Sten (1957). *Ödemarkerna och den perifera bebyggelsen i inre Nordsverige*. Uppsala: Institutionen för geografi, Uppsala universitet.

Ruong, Israel (1937). *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*. Uppsala: Geografiska institutionen, Uppsala universitet.

Sadelin, Carl (1910 [1740]). Kort beskrifning, om beskaffenheten af Torne och Kiemj Lapmarkers Jurisdiction, Ödmiukast i hast upsatt, til Swar på några upgifne fråge Puncter der wid. I: Fellman, I. (red.) *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne*, 1, s. 177–180. Helsingfors. http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-422961

Sandved, Arthur O. (1984). Ottars beretning. I: *Om samenes rettsstilling: fra et utvalg... avgitt till Justisdepartementet 15. juni 1984*. NOU: Norges offentlige utredninger 1984:18, s. 643–644. Oslo: Universitetsforlaget. https://www.nb.no/items/URN:NBN:no-nb_digibok_2007062804016?page=643.

Saxo Grammaticus, Zeeberg, Peter & Mortensen, Lars Boje (2015). *Saxos Danmarkshistorie*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. https://litteraturbanken.se/författare/Saxo/titlar/SaxosDanmarksHistorie/sida/1/faksimil.

Schefferus, Johannes (1956 [1673]). *Lappland*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Schubert, Friedrich Wilhelm von & Wulf, Gustaf Adolf (1825). *Resa genom Sverige, Norrige, Lappland, Finnland och Ingermanland, åren 1817, 1818 och 1820. Andra bandet. Resa genom norra Sverige och Lappland.* Stockholm. https://digital.ub.umu.se/resolve?urn=urn:nkb_000155.

Stadga om avvittring i Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker. https://lagen.nu/1873:26.

Stenberg, Stig (1977). Befolkningsutvecklingen i Vittangi. I: Hanno, C.-U. (red.) *Vittangi: en bok om en livskraftig bygd*, s. 26–32. Vittangi: Vittangi hembygdsförening.

Stenman, Lennart (2004). *Ströängar – ett svenskt exempel på rättssäkerhet*. Karlstad: Institutionen för samhällsvetenskap, Karlstad Univ.

Storli, Inger (2018). *Ottars verden: en reiseberetning fra 800-tallet*. Stamsund: Orkana Akademisk.

Svanberg, Seger (1877 [1736]). Utdrag ur conceptrelationen för år 1736. I: Torell, O. (red.) *Underdånig berättelse om en på nådig befallning år 1875 företagen undersökning af malmfyndigheter inom Gellivare och Jukkasjärvi socknar af Norrbottens län jemte bilagor och utdrag ur öfriga hithörande handlingar*. Sveriges geologiska undersökning. Serie C, Avhandlingar och uppsatser 23, s. 91. Stockholm: Norstedt.

Svensson, Eva (1998). *Människor i utmark.* Doktorsavh. Lunds universitet.

Taavitsainen, Jukka-Pekka (1990). *Ancient hillforts of Finland: problems of analysis, chronology and interpretation with special reference to the hillfort of Kuhmoinen*. Helsingfors: Finska fornminnesföreningen.

Tawe, Wilhelm (1958). *Jukkasjärvi kyrka och bygd 350 år: 1607/8–1958*. Jukkasjärvi: Förf.

Teerijoki, Ilkka (1993a). Lokalstyrelse och överhet. I: Alamäki, Y., Kenttä, M., Hederyd, O., m. fl. (red.) *Tornedalens historia. 2. Från 1600-talet till 1809*, s. 98–119. Haparanda: Tornedalskommunernas historiebokskommitté.

Teerijoki, Ilkka (1993b). Bebyggelsen 1600–1809. I: Alamäki, Y., Kenttä, M., Hederyd, O., m. fl. (red.) *Tornedalens historia. 2. Från 1600-talet till 1809*, s. 11–44. Haparanda: Tornedalskommunernas historiebokskommitté.

Tegengren, Felix Reinhold (1924). *Sveriges ädlare malmer och bergverk*. Sveriges geologiska undersökning. Serie C, Avhandlingar och uppsatser 17. Stockholm: Norstedt.

Tegengren, Helmer (1952). *En utdöd lappkultur i Kemi lappmark: studier i Nordfinlands kolonisationshistoria*. Åbo: Åbo Akademi.

Tenerz, Hugo (1960). Namnen i Tornedalen under 1500-, 1600- och 1700-talen. *Norrbotten*, s. 33–81.

Tenerz, Hugo (1962). *Ur Norrbottens finnbygds och dess befolknings tidigare historia samt den svenska infiltrationen i övre finnbygden under 1600- och 1700-talen*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Torikka, Sture, Saarnisto, Matti & Helama, Samuli (2017). *1617: Övertorneå storsocken under en dramatisk tid: om folket, en kyrka och en vårflod: ett fruset ögonblick i historien: en introduktion till 1610-talets Tornedalen samt förberedande arbete för vidare forskning och studier*. Rovaniemi: Väyläkirjat.

Tornæus, Johannes (1900). *Berättelse om lapmarckerna och deras tillstånd*. Stockholm. https://digital.ub.umu.se/resolve?urn=urn:nkb_000387.

Tresk, Olof, Ahnlund, Nils & Wiklund, Karl Bernhard (1928). *Kartor över Kemi & Torne lappmarker 1642 och 1643*. Stockholm.

Trysén, Abraham O (1877). Berättelse till Chefen för Sveriges Geologiska Undersökning sommaren 1875. I: Torell, O. (red.) *Underdånig berättelse om en på nådig befallning år 1875 företagen undersökning af malmfyndigheter inom Gellivare och Jukkasjärvi socknar af Norrbottens län jemte bilagor och utdrag ur öfriga hithörande handlingar*. Sveriges geologiska undersökning. Serie C, Avhandlingar och uppsatser 23, s. 87–109. Stockholm: Norstedt.

Vahtola, Jouko (1991a). Folkens mångfald. I: Alamäki, Y., Kenttä, M. & Hederyd, O. (red.) *Tornedalens historia. 1. Från istid till 1600-talet*, s. 176–208. Haparanda: Tornedalskommunernas historiebokskommitté.

Vahtola, Jouko (1991b). Älvdalens byar och samhällen. I: Alamäki, Y., Kenttä, M. & Hederyd, O. (red.) *Tornedalens historia. 1. Från istid till 1600-talet*, s. 222–253. Haparanda: Tornedalskommunernas historiebokskommitté.

Vahtola, Jouko (1991c). ”Tornö” socken. I: Alamäki, Y., Kenttä, M. & Hederyd, O. (red.) *Tornedalens historia. 1. Från istid till 1600-talet*, s. 315–321. Haparanda: Tornedalskommunernas historiebokskommitté.

Veirulf, Olle (1937). *Skogarnas utnyttjande i Älvdalen före storskiftet: med särskild hänsyn till Älvdalens kronopark nr 1*. Geographica 5. Uppsala: Geografiska institutionen, Uppsala universitet.

Veland, Marianne, Bygdnes, Frode, Johansen, Tore Einar, m. fl. (red). (2023). *Ressurser – rikdom – makt: håløyger og samer i sagatida*. Harstad: Harstad historielag.

Viklund, Bernt Ove (2004). Samiska härdar i skogslandet. I: *Tidsspår*, s. 198–218. Härnösand: Västernorrlands museum.

Vilkuna, Kustaa (1968). Kainuu – Kvänland: ett finskt-norskt-svenskt problem. *Saga och sed*, s. 50–63.

Voionmaa, Väinö (1947). *Hämäläinen eräkausi*. Borgå/Helsingfors: Werner Söderström Osakeyhtiö.

Wallerström, Thomas (1995). *Norrbotten, Sverige och medeltiden: problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi. D. 1.* Doktorsavh. Lunds universitet.

Wanhainen, Walde Lorens (1941). Kenttä-systemet. *Tornedalen* 1941 (10), s. 419–424.

Wanhainen, Walde Lorens & Snell, William (1971). *Liv och arbete i Norrbottens finnbygder*.

Wiklund, Karl Bernhard (1896). Om kvänerna och deras nationalitet. *Arkiv för nordisk filologi* 12, s. 103–117. Lund: C. W. K. Gleerup. https://journals.lub.lu.se/anf/issue/view/1889

Wiklund, Karl Bernhard (1908). *De svenska nomadlapparnas flyttningar till Norge i äldre och nyare tid*. Uppsala: Almqvist & Wiksell. https://digital.ub.umu.se/resolve?urn=urn:19a_000128.

Wiklund, Karl Bernhard (1910). *De lapska och finska ortnamnen vid Kiruna och Torneträsk: förtecknade och förklarade*. Uppsala: Akademiska bokhandeln. https://digital.ub.umu.se/resolve?urn=urn:19a_000278.

Wiklund, Karl Bernhard (1922). Lappskattelandsindelningens ursprung. I: Holmbäck, Å. (red.) *Om lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*. SOU 1922:10, s. 28–35. Stockholm: Socialdepartementet. https://weburn.kb.se/metadata/804/SOU_8220804.htm.

Winsa, Birger (1991). *Östligt eller västligt? Det äldsta ordförrådet i gällivarefinskan och tornedalsfinskan.* Doktorsavh. Stockholms universitet.

Zetterstedt, Johan Wilhelm (1822a). *Resa genom Sweriges och Norriges lappmarker förrättad år 1821. Del 1*. Lund. https://digital.ub.umu.se/resolve?urn=urn:nkb_000161.

Zetterstedt, Johan Wilhelm (1822b). *Resa genom Sweriges och Norriges lappmarker förrättad år 1821. Del 2*. Lund. https://digital.ub.umu.se/resolve?urn=urn:nkb_000162.

Östlund, Lars, Bergman, Ingela & Zackrisson, Olle (2004). Trees for food – a 3000 year record of subarctic plant use. *Antiquity* 78 (300), s. 278–286. https://www.cambridge.org/core/article/trees-for-food-a-3000-year-record-of-subarctic-plant-use/A3A9183B44E1FC67C4FE6C2B9926BB21.